

ФЕЙРУЗ БЕДЕЛАХТУЛ

МИФ

Роман
Г у л у б

« Азернешр »

Баку- 1993

ПРОЛОГ

и"49 лагъай йисан эвелар тир. Чилни цав са-садакай чара <ай цларцлалай са тлуб винел акъатнавай ракъини дуй-ш цлийи-цлийиз экв иличдай члавуз, адан вилик пад гъана члулавн(1) къуТЯГ Дуйнъядал мичл элкъвена. Им (инни Чилин арада гъахънавай Вацран алапат тушир. лн вилик пад члулав цифери атланвай. И цифер tin I и бур (2) тушир. Абуру гъавадинни цин са-садак акахъу-НИК.1И ваъ, са маса затлуникай пун къунвай. Абур инсанрин \н.иърикай рас хъанвай виляй руыгъдиз икъван къайи, I иклиз икъвав кирих(3) тир.

I ск са танар, хесетар ваъ, руыгъерни чара тир инсанрин . н.пъринни рангар, акунар ,чара, жуъреба яз фагъумдиз ► i неда. Якъин гъавиляйни, сgi-садалай икъван тафават квай н.нлр,(4) клалубар авай затлар са-садак акахъна чка члулав < v мал рагъул пешер алай хъиз аквазвай.

И рангар таклан риклери фикирзавай хъи, эгер гъар гунагъ i а цуък тиртла, абурукай агъзур нав алай члаф желай. Эгер .ибур гъалар тиртла, абурукай гъар фура чи хайи тлебиатдин i i члук авай чичли(5) жедай. Эгер абурун гъар сад са луван ничхир, са тар тиртла, инсанрин вилик авадан са багъ экъ-с'лiday..

Амма абур гунагъар тир. Гъавиляйни инсанриз я ч!аФ. я '(ичли, яни авадан багъ ваъ, цавун са пад къунвай чбушв-

рехне акуна. Цавар, клалубар, къилихар чара тир гунагъар са-садай экъис хъайила чпин тГулдиз гзаф талукъ тир члу^шви ягъанвай.

И чулаврехнедин гъар са чиб, гъар са чулук са инсандин гунагъ^тир. АоуруIT арада гъвечлибурни авай, чГехибурни. Чичл алайбурни авай, члар фенвай яцран хев хътинбурни. Экуьбурни авай, мичлибурни. Щарубурни авай, расубурни. Щурубурни авай, цлийибурни. Руьхъ хъиз нав алахъайбурни авай, члар-члар яз са-садай арушбурни...

Гунагърин гзафбур абурун иесийрилай зурба тир. Члехи-гъвечливилелай, наварилай - рангарилай, клалубрилай аслу тушиз абур вири са Маркина гъатнавай, са сумагдиз рашанвай... Гунагъри са-садакай клевиз къунвай. Гзаф клевиз къунвай. Идалай чир жедай хъи, яргъалай аквазвай чаравилиз, экъ-мичливилез килиг тавуна абрун чларахда(6) галклайвал гзаф ава. Вири гунагъар са викин яцар я. И гунагъри инсанар къулу-къулукъ, накъагъан йикъаз ял хъийизва. Абуру инсанрин вилик вегъей кам къулукъарзава. Гъа инал абурун виридан тлул сад я. Гъавилайни агъзурралди чара-чара гунагъ галкГана битав хъанва, на лугъун, са-садай экъечГанава. Гунагъдин аманеви маса гунагъдилай гъейри вуч жен мумкин я къван?!

Гунагърикай хранвай чулава цифери алтлуш хъана Рагъ къуна. Чил-цав мичли авуна. Инсанрин вилер мичли цава акГана. Инсанар гъамиша кГеве аклайла абурун вилери цавуз кшшща. Инсанриз Члехи Рагъдивай куьмек клш""жеда. Бес ракъиниз нивай куьмек клан хъурай? Бес ракъини вучрай? Инсанриз и жузунрин жавабар чидачир. Абуруз са затл чидай хъи, Члехи Рагъдин гуж - тлем виридалай гзаф я. Члехи Рагъди вичи-вич и чулава сурай акъудда. Им инсанрин мурад тир вилай, абур идал лапни гзаф ч!алахъ тир. Абуруз гъа ик! хъана кланзавай.

- Ихътин кар гъар виш йиса пудра жеда, - лугъудай дегъ члавариз члехи фекъи Типлтиса, - Гъар виш йиса пудра Члехи Рагъдин вилик пад чулави атлуда. Гзаф чГавариз инсанри и кардин мана къатлидач. Гзафбуруз ракъинилай варум жезвай рагъул циферилай гъейри маса затл аквадач.

V I Инсанриз акуртлани, такуртГани жедай кар вичин члавинда еда^>

...Инсанрин гунагъар гзаф хъайила абур чилинни вацран ара ацлурда. Гунагъар акъван гзаф клватл жеда хъи, чилинни вацран арада абуруз чара авунвай чкада гъакъ хъийидач. Ана мад тек са инсандин, тек са гъвечли гунагъдизни чка амукъ-

•(гу*

унагърин пунар кутунвай, чларахар тайин авунвай жинар са-садахъ галаз тапацрал акъатда^^пин тлулда авай лумаТвилин пай харждай чка жагъун тавурла, абур са-садал К ик1 акурла иблисдин эмирдалди гунагъри вацралайни виниз акъатиз къил кутада. Гунагъар Члехи Рагъдин къуд пад атлун, ам инсанривай къакъудун, ахпани чпин ламу, къайи капашра туькъуьруьн патал гъарза жеда. Къени гъа ихътин дуьпуьприкай сад жезвай. Къе гъар виш йиса жезвай пуд йикъакай са югъ тир. Инсанрин гунагъриз Члехи Рагъ туькъуьнриз кланзавай. Чи гъиле авай виш йиса им гунагърин Члехи Рагъдал къвед

«ъайгъдцза хъун тир^Идалай виликанди 1917 лагъай йисан сирра хъанай. Къил маса крарик акахънавай инсанри ам г.атлана чир. Идаз килиг тавуна Члехи Рагъди а сефердани гунагърихъ галаз дяве туханай. Дуьньядин руьгъ къеначир. Гунагърин хура гъатай инсанри гзаф азабар чулугунайтлани, абурун тлулдик квай хъсанвал, къенивал, дуьзвал квахъна-чир. Гунагъар инсанрин руьгъерал чулава маргъвар хъиз илич хъанайтлани, алатна физвай ч!аву абур чулурнай. Накъвадин цал хъпи чепедин цив. уьсуьндай(7) хъиз, члавар алатундивай инсанрин руьгъерни Члехи Рагъди ракъурнавай каркамвиллин цларари, уьмуьрдин ци чуьхвена-михъна лацу хъувунай.^»

Гунагъар авун инсанрин хесетрикай хкат тейидай хъиз, крарни дуьньядал садра хъана алатдач. Дуьнья тикраррин дуьнья я. Гъавилайни чилинни вацран арада мадни инсанрин гунагъар клватл хъхъана. Абур мадни акъван гзаф хъхъана хъи, гъуцари гунагъриз чара авунвай чкада гъакъ хъувунач. Гунагъар цавун аршдиз акъатна/Иблисдин фитнедалди шумудни сад лагъай сефер Члехи Рагъдал гъарза^хшсна^Сбуруз рагъ чпин ламу, къайи капашра хуьквдъшщз кланзавай^>? Абуруз дуьньядин руьгъ рекъиз, са клал мурклдиз элУ къуьриз кланзавай. Абуруз инсанрин тГулдай инсанвал акъудиз кланзавай.

Члехи Ргъдиз ихътин ягъияр гзаф акунвай. Члехи Рагъ и дуьнья инсанрин гунагърикай михъунин устлар тир. Члехи Рагъдин экъни цлай галай цларари гунагърикай хранвай чулава циферин къерехар кана агажарна^Инсанрин гунагъар къавахдин тарцелай тару тухвана далдадик клватлнавай псиар(9) хъиз алугна куз хъана.)

Курдивай гунагърикай хранвай циферин ранг алахъзавай. Абур къвердивай тлимил жезвай.

/ s/

> И кун са маса кун тир. Кузвайдай гум акъатзавачир. Щ ламу, къайи затлар курдивай квахъзавайлЧир-члирдин ванни

галачиз. И гунагъар дуьньядал къведайла абуру гзаф*ан турди тир. И гунагърин гуьгъуьна вилин накъвар, риклин сузаяр авай. Абур вири санлай вилерикай карагин, япариз ван хъувун четин ятлани, инсанар чара-чараз жезвай гунагърин, абурун гуьгъуьна авай гъарай-эверрин шагид тир.

Гунагърин сувар курдивай агаж жезвай. Акваз-акваз сувар пелериз, пелер клунтлариз элкьвена. Чехи Рагъдин хура гунагърин марк амуькна. Маркуникай ни клунт хъана. Амани сажьуьк векъериз элкьвена. И векъерна гъабгъаб хъана са гъи ятла гишин чурандин руфуниз фена. Цавун са пад къунвай чулава цифер, на лугъун, цуирана, квахъна, амуькнач...

Чехи Рагъдин вилик пад мадни ахъа хъана. Рагъ дуьньядал илич хъхъана. Дуьньядал абур хтана. Дуьнья мадни бахтатар хъана.

...Ракъини вичин экв пДийи цуьквейлай(Ю) дуьньядин винел алахна. Идалай са гъелен гуьгъуьнай полисди Эйфелан къуба(П) галай патлахъ килигна. Мичли хъана экуь хъхъайдалай къулухъ эвеландалайни иер хъанвай дуьньяда мягтелвилелди вил экъуьрна. Гъа и члавуз полисдиз икъван члавалди такур са кар акуна. На лугъун, ракъин цДарарихъ галаз санал цавай чилел са вуч ятла аватна. Им вуч тиртла полисдивай хъсан къатлиз хъанач. Адаз вичин вилерал чулававал акъалтай хъиз хъана. Ада вилер мичли на ахъай хъувуна. Еъа и члавуз полисдиз са къил Эйвелан къубадал алай, муькуь къил цавун аршда нДрана квахъзавай яргъи руш(12) акуна. Яргъи рушан са къил чилив агакъзавай чкадал икъван члавалди адаз такур клалубдин са кас акъвазнавай.

Иифен ахвар ханвай полисдиз эвел вичин вилерикай карагзавай хъиз хъана. Ягъалвал алатрай лугъуз чин масанихъ элкъуьрна. Инсандин риклиз гъахъдай рекъел яракъар гвайбур алач. Гъавилайни са вуч ятла инсандин рикле регъят гъахъда, ам рикляй акъудун четин жеда. Полисдивай эхиз хъанач, адан вилер мадни вичиз са вуч ятла акур чкадихъ элкьвена. Полисдиз акуна хъи, са вичи ваъ, кимелай физхуьквезвайбуру вирида гъаниз килигзава. Ам гила вичин вилерал члалахъ хъана. Адаз акур, цуру девирдикай чулугунвай кинойрай камна атанвайбуруз ухшар клалубдин инсан хиял тушир къван.

Полисди вичин юлдашдиз эвер гана. Абур къведни санал течир (тейжир) касдив агатна. Полисриз эвел и касдивай паспорт клан жез регъуь хъана, течир кас вичин мягтел хиялрикай къакъудиз чугарвална. (13) Абуруз и кас регъ (рагъ экъечидай) патан уьлквейрикай садай атанвай турист хъиз

<уна. Вучиз лагъайтГа, ам къуд патаз вичиз аквазвайдал вич лалахъ тушир аялдин вилерив килигзавай. Ада, иллаки, йфел къубадилай гзаф мягтелвилелди вил элкъуьрзавай.

- Якъин адаз икъван къакъан тарар садрани акунач, - !гъана полиерикай сада явашдиз.

- Белкини, ада икъван къакъан тарар члехи авунвай тамухъ-аидал пехилвалзава? - жаваб гана муькуьда.

- Ам дидеди къе ханвайдаз ухшар я, - хъилгъана(14) сифте рахай полисди.

Муькуьда къил югъурна адан гафар тестикъарна. Абурун вилик галай касдин вири акунри адан гъариввал, мягтелвал, и девирдикай, къенин йикъакай чаравал, яргъалвал субутзавай. Алатай йисара вири меле хъайила ам тек къукъ хъиз регъве хъанвайдаз ухшар тир.

Полисрин рикГерай гъа ихътин хиялар фена. Мукъаятвал адетдиз, гъар йикъан вердишдиз элкъвенвай полисар чпин хиялриз есир хъана акъвазнач. Абурукай сад мугъмандив агатна. И кас лап патавай акурла полисдин тажубвал мадни артух хъана. Адан экъис хъанвай вилер течир касда акъуна. Чиниз чинар акунвай Париждин полисдин вилер экъис авурди вуч тиртла? Агъзур клалубдин инсанрин клурук лигам хъанвай Париждин кимел къуллугъ ийизвай пелисар мягтел ■ йиз жедай аламатарни амай жал? Лацудалай чулавалди шин винел алай-алачир вири наварин инсанрин чинарни, .илихарни акунвай парижвийрив элкьвена и касдиз килигиз звайди вуч суьгъур тиртла?

Полисдин вил эвелни - эвел адан къилел алай бармакда буна. Са хпен хамуникай цванвай лацу бармакди и касдин ехи тандин зурбавал мадни артухарзавай. На лугъун, акъан са клунтлал къванвай са хъуьтлуьн жив цланвач, ватл хъана и касдин бармак цванвай са рав хамуниз лкъвенва. И бармак инсандин къилел алуклуниз, рикливайни, лайих тир.

Полисдин вил гъариб касдин клвачера акъуна. Адан кГвачин къапарин клалубни масакла тир. Абур анжах дуьньядин къуд над акунвай, музейар клвачалайнавай парижвайриз гуьр къведай. Рахул(16) вегъена тлушунна, лацу клерагъ(17) хъиз авунвай гамишдин лидикай раснавай и клвачин къапариз са Париждин ваъ, дуьньядин маса шира (машгъур) музейрин къацГарални чка жедай.

Пуд лагъай затл адан юкъва авай камари тир. Клинтлар(18) ахъа хъанва лугъуз чепкендин ценер галдат жедамаз адан ,!жайиб клалубдин камаридин экв полисдин вил ера гъатзавай.

Пли юк1.нал-пиц1ин винел алай ч1ехи уьнуьгдал Ч1ехи Рагъ-
1ии чин алай. Акурбуруз йикъан экв и чинлай къарагъзавай
џ.МЖ жедай. Адалай эрч1и патан уьнуьгдал ц1ай-лапандин,
чапла патан уьнуьгдал гатфарихъ къвадай ири ст1алрин лацу
марфадин лишанар алай.

Камаридин асул квекай, гъи ракукай хъун чирун регъят
тушир хъиз, ам мус, ни раснавайди ят1а къат1унни четин тир.
Са зат1 лугъуз жедай хъи, и камаридин тарих дегъ девиррин
деринвилера чуьнуьх хъанвай хъиз, адан уьнуьгар расна,
къадакъар ягъай уст1ардин руьгъни чи йикъарилай гзаф
яргъара амай.

Полисдиз ибур вири акуна. Ада течир касдин вилера авай
гъарибвални байихна.(19) Адаз а кас к1еве гъатнавайди чир
хъана.

- Куь паспорт къалура! - Течир касдив агатайла вичиз акур
зат1ари магъирда(20) туна, пагъ ат1ана амай полис вичин
хиялривай чара хъайила, адан сад лагъай гафар ябур хъана.
Полисдиз ам регъ патан уьлквейрикай садай атанвай
къуьруьхъандиз(21) ухшар акуна.

Полисдин рахунихъ яб акалай течир кас адан чиниз килиг-
на хъуьрена. Им ван алачир, мили хъуьруьн тир. Ам фадни
кисна, амма гъил вегъена вичин паспорт акъудуниз ухшар са
гъерекат авунач. Кар ик1 акурла полисди вичин гафар тикрар
хъувуна:

- Муьсе, куь паспортдиз килигиз жедали?

И сефердани полисдиз мили хъуьруьни жаваб гана. Поли-
сдиз гъилерив са гъихътин ят1а гъерекат авуна гъавурда тваз
к1ан хъана. Адан и къалабулук акурла течир касдин пел ч1ур
хъана. Адан пелни т1иш чара жедай чкадал алай жакум к1ват1
хъана - т1уруниз элкъвена. Ахпа ада рац1амар винизна.
Полисдин гагъ вилериз, гагъ сивиз килигна. Полисдиз течир
са ч1алал вуч ят1а лагъана. Абуруз са-садан ч1алар гуьр(22)
тушир. Къведни идан гъавурда акъуна. Полисди маса
ч1аларал вичиз чидай са шумуд гаф тикрарна. Хийир хъанач.
Течир касди къуьнер агажарзавай. Абурун арада мецен ав-
сиятди(23) къил къунач. Кар ик1 акурла полисдиз а кас къуна
чпин идарадиз тухуз к1ан хъана. Рик1яй фейи и фикирдилай
ада гъа легъседани гъил къачуна. Течир касдин тандин
зурбавал, ада вичин гъар сад са киле къван авай гъутар сад
лагъана кардик кутунин мумкинвал рик1ел гъана полисди
вичин фикир дегишарна. Хванахадиз рехъ къалурдай к1валин
иесиди хъиз, гъилерив "ша, фин!" - лагъана.

Гъа юкъуз Париждин нисинихъ акъатзавай газетри гъвеч1и

са информация гана. Москвада акъатзавай "Известия" газет-
дини муькуь юкъуз вичин Парижда авай корреспондентди
ракъурай хабар чапна. "Т1вар алачир, ватан течир кас" хътин
к1елдайбуруз яргъалай эвердай са т1вар алай и хабардин
мана-мет1леб пара кесиб тир. Газетди кхъенвай: "Чпиз такур
зат1 амач, чеб гада - килеяр(24) туш лугъуз дамахзавай
Париждин полисарни а касдал гъалтайла мягътел хъана
амукънава. Адаз вичин т1вар, адрес чидач, вич Париждиз
гъинай ва гъик1 атайди ят1а рик1ел алач. Лацу як1арин,
къилел расу ч1арар алай и къакъан кас парабуру эвел ингилис
къат1анай. Им дуьз акъатнач. Адан ч1ал ч1аларин са маса
группадикай я. И мич1и кардин винел алай ч1улав буьшме
алудун патал микитисар (алимар) алахънава".

Муькуь юкъуз Париждин газетри сад лагъай чинра сенса-
ция галай хабар ганвай: "Накъ экуьнахъ Эйфела1Гкъубадин
патав сад лагъана цавай аватай хъиз пайда хъанвай касдихъ
галаз Сорбон университетдин Къафкъаз ч1аларин. ,ка-
федрадин профессор, Бейбалабег Султанован(25) рушан
гъуьл Жак Беранже рахана. Алимриз накъанлай чидай хъи,
течир касдин рахун ч1аларин Къафкъаз группадикай я. Им
чирвилай Ж. Беранжедиз эвер ганай. Ада эвел гуржи ч1алал
жузуна. Течир касди адан сивиз гзаф вил эквна килигнат1ани
са жаваб ганач. Ахпа Ж. Беранжеди лезги ч1алал жузуна. И
ч1ал ван жедамазин течир касдин чин хъуьрена, вилсрин экв
артух хъана. Алимдинни течир касдин рахун кхъенвай лен-
тина авайбур чина агъадихъ гузва:

Ж. Беранже: - Куь т1вар вуж я?

Течир кас: - Зи рик1ел аламач. (Милиз хъуьрезва)

Ж. Беранже: - Куьн гъинай я?

Течир кас: - Зи рик1ел хуьквезвач.

Ж. Беранже: - Куьне зарафат ийизвани?

Течир кас: - Зарафат? Ам вуч лагъай ч1ал я?

Ж. Беранже: - Яни, чал хъуьруьнар ийизвани?

Течир кас: - Хъуьруьнар авун патал гъич тахайт1а
п1узарар къакъудна, сарар экъ^сна к1анда.' За ваз гъак1
|авунани?

Ж. Беранже: - Заз ак1 лугъуз к1анзавачир...

Течир кас: - Бес ваз гъик1 лугъуз к1анзавай?

Ж. Беранже:- - Заз... Лугъуз к1анзавай хъи,.. жузаз
к1анзавай хъи, куь ватан гъинагъ я?

Течир кас: - Ватан?.. Ватан! И гаф заз ван хъайиди я... вуч
лагъай зат1 ят1а зи рик1ел хуьквезвач.

Ж. Беранже: - Ак1 хъайила, лагъ кван, куь диде-буба гъина

п|> к.ii - Диде?... Буба?
 . р.шже: - Эхь! Эхь! Диде? Буба? Абурун кГвал гына
 ни П1>и хуьре, гыи шегьерда? Течир кас: - Заз чидач.
 Ж. Беранже: - Куьн Париждиз гыинай атана?
 Течир кас: - Париж гыинаг я?
 Ж. Беранже: - Париж инаг я. Куьн иниз гыинай атана?
 Течир кас: - Яргыи Рушан патавай.
 Ж. Беранже: - Яргыи руш? Гьан! Гьан! Яргыи руш лез-
 гийрин дегь девирдин гьуцарикай сад я... Ам цаварал жеда.
 Куьн цаварал алайни?
 Течир кас: - Гьуцар цаварал жедач. Гьуцар сад лагьай
 дуьньяда жеда.
 Ж. Беранже: - Сад лагьай дуьньяда? Гыина авайди я вуна
 лугьзувай сад лагьай дуьнья?
 Течир кас: - Сад лагьай дуьнья гьамиша гьа вичин чкадал
 ала. Квез чиз адан чка дегиш хьанани?
 Ж. Беранже: - Заз ак1 лугьз к1ан хьанач. Заз чириз к1ан
 хьана.
 Течир кас: - Чириз к1анзаван? (Кьилелай к1вачелди алим-
 диз килигзава).
 Ж. Беранже т1урут1ум галайди хьиз чкадал кьугьзав,
 тит1ри(26) галай к1ап1ар(27) хьиз ян гузва(28): - Куьн...
 Куьн гьуцарин патав гвайни?
 Течир кас: - Зун Яргыи Рушан патав гвай.
 Ж. Беранже: • - Бес куьн иниз гьик1 хтана? Квез рехъ ни
 кьалурна?
 Течир кас: - Кьве дуьньядин арада авай рехъ гьуцаризни
 руьгериз чидач. Сад лагьай дуьндиз фин- хуьквен инсанрин
 кефинивди туш. Инсанар аниз, герек тирла, гьуцари тухуз
 хкида.
 Ж. Беранже: - Бес вун сад лагьай дуьндиз ни тухванай? I
 Течир кас: - Зун Яргыи Руша тухванай. Ч1ехи гьуц Алпанди |
 кьулухъ рекье хутуна.
 Ж. Беранже: - Ак1 хьайила квез гзаф зат1ар акуна, чир|
 хьана жеда. Квез ана акурбурукай рахух. Чазни чир хьурай.
 Лагь кван, течир кас, вужар авай сад лагьай дуьньяда?
 Течир кас: - Сад лагьай дуьнья гьуцаринни руьгерин|
 дуьнья я...
 Ж. Беранже: - Бес инсанар? Кведди хьайит1а, кьвед лагьай |
 дуьньяни авани?
 Течир кас: - Кьвед лагьай дуьнья инаг я. Зунни вун чин

чинал акьвазна рахазвай чка.

Ж. Беранже: - Куьнни эвелдай и чи дуьньяда авачирни?
 Яргыи Руша куьн гьик1 тухванай?
 Течир кас: - Зун са гыи ят1ани суван пелел алай. Нян бере
 тир. Рагъ дидедал хьфизвай. Гьа и ч1авуз ирид ранг алай ирид
 ц1ар гыилин туп1ар хьиз зи к1вачерик аватна. Абурун муькуь
 кыш, на лугьун, ак1извай ракьин патав кьван агакьзавай.
 Ж. Беранже: - Ахпа?
 Течир кас (вилери рехъ тузухва): - Ахпа? Зун и ц1арар
 кьуна фена.
 Ж. Беранже: - Гьиниз?
 Течир кас: - Зун Яргыи рушан гьуьзурдиз(29) аватна.
 Ж. Беранже: - Им мус хьайи кьиса я?
 Течир кас: - Кьве агьзур йис идалай вилик.
 Ж. Беранже: - И ч1авалди куьн гьана амайни?
 Течир кас: - Эхь!
 Ж. Беранже: - И пекерни куьне гьана алуьк1нани? Сад
 лагьай дуьньяда вирида гьа ик1 алуьк1завани?
 Течир кас: - Ваъ, зал эвелдай и пекер тир алайди.
 Ж. Беранже: - Алатай кьве агьзур йисуз бес вуна пекер
 дегишарначни?
 Течир кас: - Ваъ!
 Ж. Беранже: - Ч1алахъ тежер кар я. Кьве агьзур йисуз
 алуьк1навай пекер михьини я, ц1гийини.
 Течир кас: - За зи пекер дегишайди рик1ел хуьквезвач.
 Ж. Беранже: - Эхь! Дуьньяда крар ава. Ван хьайи япар
 ч1агидай, акур вилер ц1игел жедай, руьгь ч1алахъ хьайила
 рик1, рик1 ч1алахъ хьайила руьгь ч1алахъ тежедай.
 Са гьелен(30) кьведни кисна. Течир касди Ж. Беранжедиз
 килигзавай. Вил эквна. Ахпа ада лагьана:
 - Ви чин заз гуьр туш. Ви руьгь зал са гыинал ят1а дуьшуьш
 хьайидаз ухшар я.
 Алимди тадиэ жузуна:
 - Гьинал?
 Течир касди жаваб гана:
 - Рик1ел хуьквезвач.
 Мад кьведни лип1 хьана. Эхир Ж. Беранжеди жузуна:
 - Куь камаридал алай чинар нинбур я?
 - Абур чи гьуцарин чинар я, - жаваб гана течир касди. -
 Г1ун... кГанивилин сувариз рекье гьатдайла... Ч1ехи фекьи
 ГГип1Иса вуганай зав и камари...
 Течир касдин ван квахьна, п1уззарар рахазвай. Патав гвай-
 бур вучдат1а чин тейиз килигиз амукьна. Течир касди суван

а патай къвезвай хътин ванцел гъарайна:

- Аяр!..

Адан ван мадни квахъна, чин ч1ур хъана. Ам вич-вичелай фидай гьалдиз атана. Эверна гъайи духтурри а кас фад клиникадив агакъарун т1алабна. И геренда(31) ам-хлиникада ава. Адал са терапевтрин ваъ, гьак1ни психслогрин вил ала".

Газетда психологрин т1варцелай ганвай информацияни авай: "Течир касдин психика ч1ур ханвач. Ам стресдин гьалда ава. Гъавилай ада вичин зигъиндин гзаф пай квадарнава. Амма т1гимил ч1авалай адан зигъин чкадал хуьквервал я. Сад лагъай сефер я хьи, алмирал гьуцарин патав фена хтанвай кас гьалтнава. Тажуб хъайит1ани и касдин рик1ел къве зат1 хъсан алама: дидедин ч1ални гьуцарин т1варар. Им вуч лагъай ч1ал я? Им дуьпуьп яни, инсаидин т1улдик квай хесет? Эхиримжи йикъарин крар лап куьруь зигъиндини хуьда. Им чакай чинеба сир туш. Амма муькуь къве зат1-дидедин ч1ални гьуцарин т1варар и касди вичи лагъайвал къве агъзур йисуз рик1ел хвенва. Къилел атай вири крариз килиг тавуна квадарнавач. Акунрай и къве зат1 инсандиз адан маядихъ - ч1арахдихъ галаз гузвай, ахпани вири уьмуьрда адан руьгъдихъ галаз амукъзавай хътинди я. И кардиз чавай маса | мае (32) гуз жедач".

Дуьньядин маса акахъай крарин арада и информация "Известиядин", яни маса газетрин корреспондентрин велик|хк1унач(33) жеди. Белкини хк1уна, амма газетриз акъатнач.

...Пуд лагъай йикъан экуьнахъ начагъар къатканвай пала-тадиз гъахъай лукъмандиз течир касдин тан т1акъана(34) акуна. Ам вичел хутун тавунмаз, зигъин чкадал тахтанмаз къена. Вичиз чир зат1арни вичихъ галаз хутахна.

"Яраб сад лагъай дуьньядай атанвай мугъмандин руьгъ гиниз хъфенат1а?" - лугъуз, жузаввай Париждин нян га- j зетрикай сада. Гъа газетда фагъум тажубдив ац1анвай' журналистдин ихътин са хабарни авай: "Шегъердин клини-, кайрикай садан винел экъеч1навай яргъи руш гередралди амукъна. Парижвийриз и ч1авалди ихътин ахъа рангарин яргъи руш акуначир. И яргъи рушаз килигдай вилер герек j тир. И яргъи рушан навари масак1а ц1арц1ар гузвай. И рангарин миливили рик1ер хуьтуьларзавай. Инсанрин рик1ера авай ч1ана зат1ар вири ц1урна акъудзавай. И навари j инсанрин танарни, руьгъерни нурдив ац1урзавай. Инсанрин j рик1ел са гъи ч1авуз ят1а абуруз акур иервилер, миливилер хкизвай. Яруда жегъил рушан п1узарри хъиз "ша" лугъузвай. Къацуда рик1 серинарзавай. Вили ц1арц1а, на лугъудай,

цавун къатар къат1 жез ахъа хъжезвай. Туракъда инсанрин рик1ел мехъерар хъкизвай. Хъпида дуьньядин экв артухарзавай. Са ц1арц1ални мулдин цуьквер экъшавай хътин тир".

Парижда акъатзавай газетди и хабар гудайла гъа юкъуз, гъа клиникада къенвай гъариб касдин гъич т1варни къунвачир. Яргъи рушан иервили инсанрин рик1елай гъа юкъуз хъайи муькуь къисаяр алудай хътинди тир. Журналистди гъик1 къат1идай къван, а гъарибни Яргъи Руш сад-садахъ галаз къве агъзур йис чаз таквар ч1ирич1рив галк1анвайди.

Пака экуьнахъ Париждин сурарикай садан винелни яргъи руш акъатнавай. Адан са къил накъ кучукнавай ц1ийи суран винел алай. Муьквал мягълейрин жамьтди и кардиз мягътел вилерив килигна. Рекъелай алатзавай машинрин иесиярни вилер яргъи рушал аламаз фена.

Дуьньядин ири чарара т1уб экуьрнавай парижвийриз и мажуьзадин са акунар бес хъана. Абуру яргъи рушан иервиликай лезет къачуна. И акунарин к1аник к1ев хъанвай сир садазни чир хъанач. И сир чирун патал адан гуьгъуьна къвекъведайбурни авачир. Чилин винел хъайи аламатрикай сад инсанри къат1ун тавуна гъа ик1 алатна фена.

Яраб Парижда къейи а гъариб лезги гъи дуьньядиз хъфенат1а? Адан тан сура туна, бес руьгъ? Ам вут1 хъанат1а?

Париждин алмир, гатун цик1из къвайи жив хъиз сад лагъана атана, гъа атай хъизни сад лагъана хъфей а гъариб лезгидин бахтуникай гзаф хияларни. Абурун бейнийра экъеч1ай жузунар лепеди гьуьлуьн къерез вегъенвай" гзаф чабалухна галатай гъетер хъиз т1ем квадарна секин хъана. Абурун жузунриз т1акъат гудай, фагъум галк1идай субутар т1имил тир. Алимар квекай галк1идай къван? Гъед фена (35) гьалдай аватнавай, къиян, никъизар инсандин чи дуьньядихъ галаз хашран мукан гьалар къван хару гьаларив галк1анвай гафарикай, тахъайт1а, адан музейрай жагъур хъувунавай хътин пекерикай?

Амма, и кардик са субутдизни муьгтеж тушир са вуч ят1а галай. Им суьгъур тир. Гьуьлягъдихъ галаз чин-чинал атай къиб чкадал т1акъурдай(36) хътин. Нахчирдал гьалтай к1елен пагъ ат1удай хътин.

А лезги цаварилай аватнавайни, тахъайт1а чиликай хкатнавайни? И сир ада вичихъ галаз хутахна.

...ГьуцарЧ. цаварилай килигзавай. Ч1ехи Алпандиз вири аквазвай. Адаз инсанрин алцумунив къве агъзур йисуз сад лагъай дуьньяда уьмуьрнавай касдин руьгъдиз гила хъай-

итлани секинвал, шадвал, клубанвал гуз клан хъана. Адан риклел аламай хъи, а руьгди вичин сад лагъай уьмуьрни ягъийрихъ галаз дявекра ракъурнай. Ада а члавузни гзаф азабар члугунай. Члехи Алпандин фагъумдай фена хъи... ..а руьгдин сад лагъай тан гвай кас лезгийрин Члехи сердер - Члехи къашатл хъанай. Адан т!варни јиррис (37) тир. Члехи і сердер Иррисан уьмуьр румвийрин къушунрихъ галаз дявейра і фенай. Лезгийрин чилер ягъийрикай хуьн патал члугур жен-, герикай сада ада гапурдин хер къачуна, иви квадарна къенай. Иррисан руьг Члехи Рагъдин гъуьзурдиз хъфена, вичин ј къвед лагъай тандин рехъ хвенай.

И късадилай са яр алатайла Алупан - Алпан шарвалангдин ј - Лезгистандин Типир шегъерда са гада аял дуьньядиз атана. І Члехи Алпанди Иррисан руьг и аялдин тандихъ галаз галкГурна. Гъвечли Ирриса члехи хъана. ТипГиррин Рагъдин кГвалин фекъи ТиплГлиса а гададиз члехи умуддив килигза-І вай. Ам лезгийрин сердер Иррисан т!варуниз лайих са къегъ-І ал, чи халкъдин аманеви жеди лугъуз хияларзавай.

Къад йиса аваз Иррис вичин таярихъ галаз кланивилин сувариз(38) экъечлна... Гъа члавуз феи Иррис садни гила-] къве агъур йисалай хтана акъатнавай...

Гъуцари цаварилай килигзавай. Къвед лагъай танни] Парижда чилиз- бахшанд авуна Иррисан руьг мадни Члехи ј Рагъдин гъуьзурдиз хъфена.

...1949 йисан яран сад лагъай юкъуз экуьнахъ ТипирринІ хуьре са гада аял дуьньядиз атана. Члехи Алпандин хийир-І дуьадилай къулухъ адан танда руьг гъахъна. Им Иррисан! руьг тир. Ам Парижда вичин къвед лагъай тандикай чара! хъана Члехи Рагъдин патав ^хъ^идамазни алатна феиibur! вири адан риклел хтанай. Адазса ввчш сад лагъай, къвед І лагъай танрин къилел атайбур ваъ, гзаф затлар чидай. Адаз} чи эрадилай виликан виш йисан крар вири гуьр тир. Вучиз] лагъайтла и руьг гъа члавуз авай. А руьг гъа девирдин] шагъид тир. А крарин гзафбур адан вичин тандай фенай.] Тйни цел тлушундай хъиз, а руьг вич алатай девирдал! тГушун хъанвай. А руьгдиз ягъийрин гапурдин т!ал гъихъ-І тинди ятла вичин танда акунвай. А. руьгди Типиррин] Рагъдин к!валин члехи фекъи ТъшМисан гафарихъ вичи яб І акалнавай. А руьг авай танри а члаван фу тлуьнвай, яд] хъванвай. А руьгди а члаван верцДивилелни, ј тлуькъуьлвилелни вичи мез элягнавай. ** *****

Акурбур, чГугурбур гзаф тир виляй а руьг каркамвилевІ агакънавай. Адаз къве дуьньядинни т!ям чидай. Адаз къве]

дуьньядинни виртни акунвай, агъуни. А руьгди къве дуьнь-ши къатланвай. Вири руьгъериз къисмет тежер са бахт тир Імни. Члехи Рагъди Иррисин руьгдиз къве дуьньяни съатлидай, вични авайвал къатГидай тлем ганвай. А руьгдиз Іервални, клвечливални гьалат! галачиз аквазвай. А руьгдиз јустни, ягъини яргъалай чир жезвай. А руьгдиз дуьз рехъни сакур ригал(39) сад лагъай кам вегъин тавунмаз са-садакай шра ийидай фагъум авай. А руьгдиз ашукъ жез чидай. А зуйгдиз азабрис эхиз чидай. А руьгдиз такур вуч амай хъи?!

...Къве агъур йисан яргъи рекъе каркамвилев агакънавай І руьг 1949 лагъай йисан яран сад лагъай юкъуз Типиррин <уьре дидедиз хъайи гададин танда гъахъна.

А гъвечли лезги вири аялар хъиз - акъалдиз-къарагъиз, Ішез-хъуьрез, мягтел вилерив дуьньядин иервал къатуз-съатлуз члехи жезвай. Адазни вири хуьруьн аялриз хъиз шуралтадай ваъ, дуьдгъерни фу кГандай. Балклан гъализ кГандай. Суварал физ, эчлегъанрал акъахиз кГандай. Виче-лайни вине авай серкъверидай, цикарилай гвадариз кГандай, фад члехи жез кГандай. Дуьнья къатлиз кГандай. Садни... ара датлана махарихъ, манийрихъ-лирлийрихъ «б акализ кГандай.

Амма вири, адет тирвал - гъуцари эцигнавай къанунриз дигай физвай. Типирвидин гада вичин вири таярихъ талаз :анал члехи жезвай.

И члавуз вичизни чин тейиз руьгди адан фагъум хци ІЙизвай. Ара датлана адаз цлийи чирвилер гузвай.

Щикъвед-цлпуд йиса ада вичи манияр кутлуниз, махар захаз хъана. Ам вичизни течиз махарин дуьньяда гъахъна. Махарин дуьнья лап и дуьнья къван иер тир. Ам са алапат дуьнья тир хъи^! Ана гъамиша гатфар тир, гъамиша цуьквер вай. Къериз - цГаруз атай къуьдни фад хъфена алатдай. А уьньяда гъамиша гъуцари къегъалриз куьмек гудай, Ј*%z~ юкъ хадай.

Зуруз адан рахунар, фикирар къайи тир. Дегиш хъан-вай дуьньяди гзафбур дегишарнавай. Идаз килиг тавуна гъвечли Иррисан дгевилщ(40) гъа вичи лагъайди лугъузвай. Дуьньяда инсанрин тлул члурдай са гар экъезвай члавуз имандал аламуькун ^акъванни регъят тушир. Дуьньяда лез-гийрин тлул дегишарун, риклиз кацар ахъаюн патал са ІІурфан акъатнавай хъи! Гзафбурун танар дуьз акваз,) уьгъерч какуннавдй. Абур члехи Рагъди ганвай тлулдай акъ-І гнавай. "ИкІ мийир!" - лугъуз гъарайдайбурни къитІ тушир. \мма абурун сив цун, мез атлун, фагъум куьруь авун пеше

кьунвай инсанарни дуьньядал атанвай.

Иррисан руьгъ гьуцари кьве агьзур йис адалай вилик вичиз ганвай тлулдай акьатзавачир. Члехи Рагъди адаз какун теийр такьат, дегиш тежер тлул, рекьин галачир уьмуьр ганвай.

...Гьуцар^цаварилай килигзавай. Гьавиляйни цлувад йисуз акьатайла гьвечли Иррисаз са ахвар акуна.

...Ам суван пелел акьвазнавай. Адан вилик кьилинни чуредин лацу чларар са-садак какахнавай кьуьзуь са кас акьатна.

- Ваз зун чидани? - Кьуьзудф гададин вилериз килигна.

Кьуьзудан чинай нур чиклизвай. Вилерай гададал икир (мергьамат) илич жезвай. Чка жив хьтин лацу циферикай яз чил кбуна галчур жезвай яргъи валчагъ алай и кьуьзуд Иррисаз сад лагъай сефер тир акваз. Амма кьуьзудан жузун сивай акьатай гьеленда гададиз ам чир хьана.

- Члехи Алпан! - Вичизни течиз гьарай акьатна гададай.

- Вуна дуьз кьатлана, - лагъана Члехи Алпанди. - Зун адалатдин гьуц Члехи Алпан я. Амма лезгийриз зи тлварунлай вилик Члехи Рагъдин ирид туба чир хьун герек я. Ваз абур чидани?

Икьван члавалди гададин я бейнидиз, яедг мецел и тубаяр атаначир. Амма Члехи Алпандин жузундихъ галаз и тубайри гададин бейнида чка кбуна.

- Члехи Рагъдин тубаярни ваз чида, - лагъана кьуьзуда, - Бес члехи сердер Иррисан кьве кжл алай гапур риклел хуьк-везвани ви?

Гада вичин бейнида экьвена. Амма члехи сердер Иррисан тлвар жагъанач. Члехи Алпанди мад жузуна:

- Кланивилин сувар кьилиз акьудиз тахъай^кьве агьзур йис кьвед^агъай дуьньяда Яргъи рушан патав ракъурай Иррисакай хабар яни ваз?

И жузунар ван жез-жез, на лугьун, гададин бейни экуьнив ацлузвай. Гуьр тушир клам лебе-леб ацданвай циф гару чукурай кьван вилер тлебиатдин иервилел кьарухъ жедай хьиз, бейнидин цлийиз экв акьаз ахъа жезвай пиплерини адан руьгъ хкажзавай.

- Ви руьгъдиз за жузурбурни чида, жузун тавурбурни, - лагъана Члехи Алпанди, - Жуван руьгъдихъ галаз мез жагъура, сад хьухъ! Ада ваз гьакьикъат чирда. Ада ваз фагьум фена клан тир рехъ кьалурда. Ада jгуН кьве дуьньядин сирерикай агагъ ийида.(41) Ви бейни Иикъа садра дегиш жезвай гарари кул галтадуникай хуьда.

Кьуьзуда мад садра гададиз кьилелай клвачелди килигна:

- Члехи Рагъдиз аси жемир!

- Жедач, Члехи Алпан!

...Йисар алатиз фена. Гада члехи хьана. Иррисин руьгъди адан фагьумдиз такур са тлем ганвай. Ада масадбурувай кьатлиз тежер затлар кьатлизвай. Адаз масадбуруз таквар затлар аквазвай. Дуьз я, гададин чирвилерин гзаф пай алатай девирдикай тир. Амма ада кьенин йикъан крарни кьатлизвай. Иррисан Руьгъ гадади цлийи чирвилер кьачунин аксина тушир.

Дегиш хьанвай дуьньядин крар гьичня хьсан патахъ физ-вачир. Им ада кьатлизвай. Дуьньяда эвелан михьивал амачир. Имни адаз аян тир. Дуьнья "алаш-булаш" хьанвай. И карни гьар йикъан кьксайри тестикъзавай. Дуьнья к!вечли хьанвай. Риклер куьлуь хьанвай. Инсанар сасадахъ галаз уьж (42)ди хьанвай. Хуьруьн кьене, сихилдин арада чимивал кьвердцвай тГимил жезвай. Мергьаматдин - икирдин чка язух кьвени кьунвай. Гьавиляйня-цаварин чин гзаф члавуз члуру тир.

Гьуцар лезгийрин члала са гьиняй ятла атанвай гафар хьиз амай. Гьуцарин са тлвар тир амайди. Абур чеб халкъдин рикле амачир. Инсанриз гьикл хьанвай хьи, Члехи Рагъ анжах эквни чимивал гун патал я. Ам чилин винел алайбурун виридан диде, лезгийрин члехи гьуц хьуникай са бязи махара, са бязи кьисайра рахазмай. Адалатдин гьуц Члехи Алпан тек-туьк-бурун бейнида амай. ТЧарлац, Арчан, Яргъи руш, Алдин паб, Гудул, Варз тГварар алай гьуцар вужар ятла чидайбур мадни тГимил тир.

И гьалдикай рикл пашман, гуьгьуьл пелеш(43) тир Иррисаз яхцлур йиса гьатайла са ахварни акуна. Им адаз вич цлувад йиса авайла акур ахварин-гуьгъ тир.

...Ам суван пелел алай. Члехи Алпан эвелра акур кГалубда адан вилик акьатна. Инсандиз ам чир хьхьана. Ада кьве гьил винизна гьуцраз дадна:

- Я Члехи Алпан! Алатна фейи кьанни вад йисуз са гьелендани вун зи риклай акьатнач. За зи уьмуьр Члехи Рагъдин тубайриз дигай жуьре ракъурна. Зи кьаст Члехи Рагъдин тубаяр инсанриз чирун, гьуцаринни инсанрин арада авай кланивилин гьалар тларамарун хьана.

Чаз виридакай хабар я! - лагъана Члехи Алпанди. - Члехи Рагъдин кишитдалди (эмирдалди) кьениндадай ви руьгъни ! рикл сад жезва. Ваз ви уьмуьрдин рехъ ви руьгъди кьалурда.

- Зун гьавурда акбуна, Члехи Алпан!

- Яб акала! Ви руьгъдиз дуьнья чида. Адаз кьве дуьньяни | акунва. Ваз чидани инсанрин руьгъери шумудни са йисуз

уьмуьрзаватГа?

- Ваь, Ч1ехи Алпан!

- Гьар са руьгьди агьзур йисан рехъ ат1уда. Амма ви руьгьдин яшар кьве агьзуралайни гзаф я. Ви руьгьдихъ галаз санал лезгийрин танра гьахьай руьгьер фадлай дегити хьанва, ц1ийи хьхьанва. Ви руьгь кьве агьзур йис садлагьай дуьньяда амукьна лугьуз жегьил я. Ада икьван ч1авалди, санлай кьурла, виш йис я кьвед лагьай дуьньяда уьмуьрнавайди. Ви руьгьдиз гзаф зат1ар акур""виляй гзаф сирерикай хабар ава. Инсанрикай садан руьгьдини алатай ч1авар ви руьгьди хьиз кьат1анвач. Вучиз лагьайтГа, инсанрикай садан руьгьни ви руьгь хьайи чкайра экьвенвач. Ваз ван жезвани зи гафар?

- За яб акалзава, Ч1ехи Алпан.

- И мукьвара лезгийрин уьмуьрда ч1ехи дегитвилер жеда. Ч1ехи Рагьни инсанрин гунагьрихъ галаз ц1ийи женгиниз гьазур жезва, И женг са цаварал ваь, инсанрин фагьумрани фирвал я.

- Вун гьахъ я, Ч1ехи Алпан!

- Са кар ваз течиз туш хьи, кьенин йикьан дувул накьанан йикьа ава. Дувул мягькем туширбур дегитвилерин гар акьурла гьи патахъ ярх жедат1а эвелдай лугьун четин я. Гьавиляйни Ч1ехи Рагьди лезгийрин руьгьериз вичин экьунихъ галаз каркамвилини пай ракьурзава. Танар сад тушир хьиз инсанрин руьгьерни са такьатдин, са т1емдинбур туш. Гьавиляйни Ч1ехи Рагьди ракьурай камалдин пай виридав сад хьиз агакьдач.

- Бес чна вучна к1анда, Ч1ехи Алпан?

- Вири кьегьал руьгьери муькуьбруз кьумекна к1анда. Им ви гьечени (буржини) я Ч1ехи Рагьдин вилик.

- Зун гьавурда акьуна, Ч1ехи Алпан!

...И йикьалай Иррисан уьмуьр дегити хьана. Адаз акваз-акваз дуьньядин навар-рангар кьекьвена. Дуьньядин виридаз акваз чкалдин к1аник адан са бязибуруз акваз ч1арах к1ев хьанвай кьван!

Вич лезгийрин чил ивидив чуьхвенвайди я кьван! Вич хайи чилер чи бубайрин ивидал т1ушуннавай чукуна(44) икьван вериДиди я кьван! Гьар су тул, гьар са там, гьар са векъ, гьар са тар шумудни са кьегьалдин кьурбанд хьайи уьмуьрдин шагьид я кьван! Вич вилер хьун гьеле акван лагьай ч1ал туш кьван! Дуьнья кьат1ун патал эвелни-эвел гьарда жув кьат1ана к1анда кьван!

Пуд лагьай Иррисаз и йикьалай дуьньядин к1еви, хару (45) сирер агагь жез хьана. Ада хвешивални мягьтелвал акахьай

¹ са байихдив кьуд патаз килиша. Лм фагьумдин камарив камалдин гураррай к1ар-к1ар виниз акьахна. Дуьнья кьат1ун I вуч серее кар тушни? Инсандин фагьумди адаз ихьтин бах-I таварвални гуда кьван!

...Садра Гьуцар суваз(46) килигдайла ам хиялди тухвана. Адаз Шарвили акуна. Ам Силибирдал акьвазнавай. Гьилни гапурдин кьакьарал ал ай. "Яраб им вуч лагьай ч!ал ят1а?" -I фикирна Ирриса. И жузун адан бейнида кГвачел ' кьарагдамазни, на лугьун, са ни ят1а адан вилик пад атГузвай кьир вахчуна.

Шарвили лацу балк1андал алаз пелел акьвазна агьадихъ эк1яй хьанвай тулуз килигзавай. Тулал ягьийрин кьушун алай. Чебни цегвер хьиз гзаф тир. Абур^ Шарвилидиз килигзавай. Шарвилидин балкГанди кикев чил чухвана. Уьшехьан Эсрета гатанвай леэн Силибирдин кьванерик галуькьир кьван" кьуд патаз ц1верек1ар чк1извай. Рагьул сел хьиз сувалай алатна инихъ кьезвай ягьийрин тилитар и экьунал аквазвай. | Ирриса байихна хьи, вичи Шарвилидин фикирар кьат1изва. Шарвилиди вичи вичиз лугьузвай: "Ц1уд са лезгидик квачир и цегверин рикле авай кьастар аку! Ибруз лезгийрин-лекьерин чилерал чпин ламар гьализ к^нзава"^. * Ирриса ягьийрин ц1арара(47) вил экьуьрна. Абру Дарвилидиз гьуьлягьдин вилерив килигзавай. Абур чпин ири агьуь Шарвилидал ич1ириз гьазур тир. Ирриса мад 1арвилидин фикирар клелна: "Яраб гьа ик1 жеда жал? лекьерин муквал пехьер ацукьайла дуьнья чук1ун тавуна рукьдани?"

j И ч1авуз ягьияр гьерекатдиз атана. Абру са-садаз руьгь гун тгал гьараярни ийизвай. Ч1афара ц1ирзавай кцТин ван атнавай. Шарвили алай чкадилаьни юза хьанач. Ягьияр г^вилик кьезвай. Абур векьерал гьарза хьанвай цицДерин тилитдиз ухшар тир. И тилит галчур жез-жез видик агатза-i шли. Шарвилидин балкГандивай эхиз хьанач. Ада мад садра чилиз кек яна. Силибирдин кьванерикай хкатай цТверекТри ■гмшрин сад лагьай п1арара авайбурун вилер кана. Амма ^ бийрин гьерекат акьвазнач.

"Нарвилиди са кьив чГугуна. Гьуцар сув юзана. Шарвилиди ян тур кьакьарай акьудна винизна. На лугьун и турунин к1уф ракьинив кьван агакьзавай. Амма цифери им ктГудай мумкинвал гузвачир. Шарвилиди ягьийриз килиг-Абур гьилера синтарашриз(48) ухшар ажайиб яракьар 13 сел хьиз кьезвай. Ягьийрин тилитрин са кьш арвилидив агакьиз т1имил амай. Муькуь кьил суван кьу-

лухъ галамай.

Шарвилидин тур циферикай хкатна цайлапан хъиз ягъийрал туьквена. Гугрум-пахърахъдин ванцихъ галаз санал чилелай цавуз • руг къарагъна. Рукади цавун чин къуна. Шарвиледи вичии тур са капаш векъерикай михъна къакъара хтуна.

Са арадилаи руг ацукъ хъувуна. Лезгийриз икъван чГавдпди такур са аламат акуна. На лугъун, ицитлардин гъилив(49) Ягъияр чилиз ацахънавай. Амачир. Амма виридалайни члехи аламат ам тир хъи. Шарвилидин туруни вилик галай сувни атлана къве паднавай. Туруни атлай чкадай Къвепеле шегъер патахъ мярхар (арабаяр) къвал-къвала фидай рехъ ахъа хъанвай...

Иррисаз ихътин къисаяр фад-фад аквазвай. Вични уях члавуз. Тажуб жедай кар ам тир хъи, сад лагъай сеферда аквазвай чкаярни, затларни, инсанарни адаз гуър къвезвай. Иррисаз гъар са къиса инлай-анлай ваъ, эвелдай эхирди къван аквазвай. На лугъун, ам кинодиз килигзавай.

Иррисаз акла къведай хъи, и крар адан вилик, вични нДийиз жезва. Адаз са тигъдин (дяведин) къисаяр ваъ, мелер, мехъерар, суварар, маса затларни аквадай. Адаз вилик аквазвай ксарин тларарни чир жедай. На лугъун, абур фадлай чир-хчирар я. Иррисаз вилик аквазвай ксарин, папарин, хесетарни, къилихарни, гъаклни хзанарни, мукъа-къилиярни чизвай. Гзаф члавариз адаз акл жедай хъи, вични и къисайрин! къене ава. Мехъеррин къафунар, на лугъун, адан вилик чразвай. Биргендар адан вилик хъукъузвай. Мелер члавуз ада! вичини муькуьбурухъ галаз санал манияр лугъузвай. Дяведа! авахъзавай ивидикай адал вичелни стТалар физвай^ Къвазвай | марфадик амни къве агъзур йис идалай виликан хъиз | куьцлуьзвай. Хъуьтлуьз амни виридахъ галаз къаю атлузвай. | Ягъияр акурла адан риклини тади къачудай. Адазни гапурдал | гъил вегъиз клан жедай.

Садра, къведра ваъ, шумудни садра тикрар жезвай и къи-] саяр клватл хъана Иррисан бейнида къве агъзур йис идалай | виликан дуьньядин битав шикил туьклевна. И шикилдин иер | чкаяр гзаф тир, анжах клвечливилерни(50) галай.

Вичиз чир затлар ада гъинал-гъанал лугъудай. Адан гафар] садбуру къабулдай, садбуру ваъ. Идан гунагъ инсанрал ала- | чир. Себеб ам тир хъи, ихтилатар зуракл, инлай-анлай) жезвай. Лезгийрин руьгъдин къамат къилин чларчелаЕ | клвачин тлэерал(51) къван битав шикил хъиз абурун вили* | акъваззавачир. Чара-чара клусарикайни менфят къачун че-

■н жезвай.

Гзаф фикиррилай гуьгъуьниз, Ирриса вичи къатлай затлар | ватлна кхъин къетлна. Вич яхцлурни са йиса аваз яран сад | гъай юкъуз и кардик къил кутуна.

II

*Яралай гзаф вили к Ларай(52) хъяна гъанвай яргъи тазарал ц/уру пека
аруи на раснавай шемер туькъуьнна, хзанар суварин суфради
ацукънавайтлани шемерин ни гъавадик галамай. Даклардай къвезе
юти ниди Иррисан рик/ел сур члавуз Туплуррин Рагъдин кIвале вич
руьгъди кIелай сад лагъай таре хкана. Адаз "Рагъдин улубдин" сад лагъ
къил секин вацелди кIелзавай ЧIехи фекъи Туплтурин ван <*

ДЕГЪ ДЕВИРДИН БАХТАВАР ИНСАНАР

Чилин винел падни, къенни пахъ-пахъ ацалтна ргазвай
Яралай рагъдандалди, рагъдандилай яралди.Ара датIа:
ргазвай.

Вири шар са затIуникай тир: ядни къван, гъалимаш
ракъуцI, гъавани бугъ, ракъни як санал, са затIун къене авай.

Ргун акъвазна. Шар къили хъана. Винел пата чар къуна;
ШтIум жердивай шардин чин хъукъаьДдиз (53) ухшар хъана.
Виндин тварар алай ч*лйрикай пелер, сувар, хъана. Чупурау
цив ацIана.

Зурзунар, юзунар, ялавар, гумар алатна. Дагърагъ-
багърагъар акъвазна. Эхиримжи тифрикъ гумни гъиниз ятIа
чIуг хъхъана. Шардин чин вилиз акваз-такваз элцифна.
Накъвни яд са-садавай чара хъана. Гъарда вичин чка къуна.

Вилиз таквадай са къуватди чил цана, тум вегъена, гъар

. Ахпа вич къулухъ чIуг хъхъана.

I плел тифрикъ векъер, къванерал хъирхъамар экъечIна.
кIватI хъанвай уьленра пуьхлуьхри(54), кIизрийри,
Iчайри сирнавиз къил кутуна. За гафуналди, чилел
гъуцари цанвай тумуни цIирна, >улар вегъена-. И
тумуникай цуьквер, тарар экъечIна, т ничхирар,
гъуьрчер хъана. Шардин винел цIийи дуьнья та.

Iил иер тир: и иервал аквадай инсан гъеле атанвачир.

Iил муьблагъ тир: и муьблагъ чилин бегъердикай тIям
шудай инсан авачир.

Iил гегъенш тир: инсанди часпарар чIугунвачир. |i..

Гъуцари цаварилай килигзавай. И иер, муьблагъ, гегъенш
ьньядал са иеси - аманеви - инсан ракъурун герек тирди
ри гъуцари къатIизвай. Амма абур инсандин тум цуниз
къачузвачир.

кар хъана кIандай. ЧIехи Рагъди капун къжвал эцигна
<униз мад садра килигна. Гъар тум къве силих тир. Са
аи инсандин тан, муькуьдакай адан ру-ьгъ хъана
(шзавай. ЧIехи Рагъди силихар са-садавай къакъудна. Тан
ри патар гъиле къуна, ахпа ракъин цIарара аваз чилел
цна. Инал-анал цана. Руьгъдиз элкъведай патар муькуь
ie-экуьн цIарара къуна цавуз - чилинни вацран арадиз
айна. Чилел акIурайбуру цIир тавунамаз цавуз ахъаяй-
укай руьгъер хъана. [кар Рагъди вич дидедал хъфидай
береда авуна. Руьгъериз патар - силихар чилик кутунвай
чкаяр чизвай. Абур аи чилел эвичIна чпин патарал
вил алаз къаравулар азна.

куьн яр ягъайла инсанрин танар чиликай хкатна. Руь-
Iзни танриз са-сад жагъана. Амма абур гъеле сад хъан-
яр.

|..Гъуцари цаварилай килигзавай.

^бурукай са бязибур гъа чпиз ухшар затIариз лап мукъувай
эквна(55) килигун патал атана.Гъуцар суван кIукIни-
Iвал ацукъна. Абур адалатдин гъуц Алпан, чIимелвилин
Гудул, иервилин гъуц Яргъи Руш тир. Абуруз и суван у
пата чиликай хкатай инсанар лекъериз къадардилай
вф(56) тешпигъ акуна. ЧIехи Рагъди абуруз калигна лагъ-
Ибур асул лекъер я хьи! Алпана абуруз "лекъер" тIвар
Гъа икIа лезгийрин чпихъ галаз абурун тIварни дуьнь-
атана. йикъалай къулухъ са йисуз инсанар инсан хъун
патал

фена кГандай рехъ фена. Алатна феи ч1ав инсанрин гил, гьисабдал ваъ, гьуцарин гьисабдал са йис тир. И йв инсанри гзаф зат1ар къат1ана. Абуруз гатфар, гад, зул, къ акуна. Абуруз т1уьн - хьун чир хъана. Абуру чеб дуьньяд, алай маса гьуьрчерилай, ч1уранрилай тафават квайбур хь къат1ана. Абуруз ц1у кудайч1ал, вац1у тухудай ч1ал, гьу лягьди ягдай ч1ал чир хъана. Абуру цаварин къакъан гьуьлерин деринвал къат1ана.

Тумуникай экъеч1айдалай са йис алатайла гьуцари и: санрин руьгьерни танар са-садахъ галк1урна. Са экуьна ахварай аватайла инсанриз дуьньядин иервал акуна.

И йикъалай чилин винел лекьерин - лезгийрин тари: кбил кутазва.

...Гьуцар^ цаварилай килигзавай. Ч1ехи Рагьди Алпана лагъана:

- И халкъдин - зи имилдин вилериз акуг! И халкъдиз чпи т1вар, чпин ч1ал чир ая. Ак1 лагъ хьи, и мукъвара авай мае халкъаризни чир хьурай: и къегьал гадайрикайни ие рушарикай тум акатзавай халкъдин т1вар лекьер я!

Гьуцар суван пелел ацукънавай Алдан к1вачел къарагъна Гьа геренда гугрум-пахърахъдив ц1айлапанар яна. И ч1авуя виридаз ч1ехи гьуц Алпан акуна. Алпана къуд пата ш гьатдайвал гьарайна:

- Инсанар! Куьн лекьериз ухшар я. Гьавиляйни Ч1ехи г, »ц Рагьдин развилелди квел т1вар эцигна за: лекьер! Ибур инсанриз ван жезвай сифте гафар тир. (57)

И ван вири Къафкъаздиз чк1ана. (58)

- Я лекьер! Хъсан яб акала! За кез хесетар гузва.

Куь гадаяр лекьериз, тарариз, сувариз тепшигъ я.

Куь рушар къветериз, латариз, цуьквериз тешпигъ я!

И гафар кез за лугъузва, адалатдин гьуц Алпана!

Амма са зат1 рик1ел хуьх! Куьн гьуцарилай аси жемир, Гьуцар садрани рик1елай ракъурмир. Куь гьуцар чун я: Ч1е: Рагъ! Адалатдин гьуц Алпан! Ч1имелвилин гьуц Гудул! Йиферин - сирерин иеси Варз! Иервилин гьуц Яргьи Руш! Ч1ана крарикни акахъдай Алдин паб...

Куь арадай акъатнавай, фагъумдин гурарин кьилел къва акъахнавай инсанарни гьуцарин ц1иргъина гьатда.

Чна куьн и дуьньядин къадайрикай хуьда. К1еве ак1а: рехъ къалурда. Чна кез мелерик-мехъеррик хвешив, яедик ишез чирда. -

Мукъва - къилияр пара к1ан жез, жуван халкъдин - имшг дин рекъе чандилай гьил къачуз, Ватан хуьз, ягъияр рекъ

Гчирда.

Амма куьне Гьуцар рик1елай ракъурмир, Ч1ехи Рагьдин |ркъвни ц1ай, мич1ивилихъни къайивилихъ дегишмир, маса |гумир.

И суvara, и тулара, и тамара куьбе кутур. Амма за лугьур [ирид туба - Ч1ехи Рагьди кев агакъарзавай ирид туба рик1ел хуьх! Халкъдин т1вар хьиз! Халкъдин ч1ал хьиз! Халкъдиз |чна ганвай т1ул хьиз!

- Гьуцарилай аси жемир, гьуцарилай аси жен жув жуvalай 'пси жен я!

- Ч1ал ч1ат1унихъ маса гумир!

- Гьахъдилай элкъвемир.

- Жуван руьгь рекъимир, руьгь авачир тан экв авачир вил

- Масадан къулал яд иличмир, ви къулани ц1ай амукърай!

- Хайи чилиз Ватан лагъ! Ватан течир инсанни, диде-буба с чир паж сад я!

- Садазии лук! жемир, садакайни лук1 мийир!

Къенин йикъалай куь тарихдин кьил акатзава. И тарихдик I схне кутамир. Чна цаварилай куь вири крар вилив хуьда. Ъар са кардик чун акахъдач. Чна къадардилай алатзавай рарин виликпад къада.

Ч1ав геренрив алцума! Геренар гьеленар лугьудай лусарикай жеда.

Тан рекъиз хьайит1ани < руьгь к1вачерик вегъена ъацГурмир. Руьгь кез гьуцари ганвайди рик1елай Iкъурмир. Руьгь инсандин авай-авачирвал тирди рик1елай лудмир. Руьгьдихъ яб акала! Ада кез вичин гафар куь)агъумдив лугьуда. Ада кез вичин гафар куь лекьерин |алал лугьуда. Руьгьдин ван бамиш мийш»,

Алпана са гьелен ара гана, ахпа гаф цуьгъ хьувуна:

- Инсанар! Вилер ахъайна къуд патахъ хъсан килигна. Аку .|дра и дуьнья гьикъван мили ят1а? Аку садра и дуьнья ьикъван иер ят1а! И иервал хуьх! И иервиликай лезет къачу! Гадаяр, рушариз килига! Аку абур гьикъван иер ят1а! Iуькверивни и иервал гвани?

Рушар, гадайриз килига! Аку абур гьихътин гьегъалар ят1а! к бурун гьунар чпин тГварциз лайихди я.

Гадаярни рушар! Куьн са ичин патар я. Куьн са пешин кьве ши я! Куьн са гьуцран - Ч1ехи Рагьдин веледар я.

К1ан хуьхъ садаз - сад! Ч1ехи Рагьди кез вичин |анивиликай пай ганва. К1ан хуьхъ садаз-сад! А ч1авуз и уьньядин иервал бегъем жеда! А ч1авуз куь рик1ер, куь

руьгьер михьивилин чешме хьиз авахьна фида.

Клан хьухь садаз-сад! Квевай кланивилин тлеминив гь; царин крар тикрар жеда: чилин винел цлийи инсан гь; куьне, гьуцари хьиз. Я тандик я руьгдик рехне галачи чна-гьуцари раснавай инсанрилай са тафаватни квачир.

Квез гьар садаз вад уьмуьр гуьзва чна: Вад виш гатфар, ва виш гад, вад виш зул, вад виш кьуьд. И уьмуьр квез и дуьнья чирун, риклел хуьн, куь чирвилер гуьгьуьнай кьезвай сикхилрив агакьарун патал я. Гуьгьуьнай кьезвайбурун f sap садаз са уьмуьр бес жеда.

Инсанар! Идалай кьулухь гьуцар куь вилик атана осл акьваз хьийидач. Амма риклелай алудмир хьи, чаз ь ри аквазвайди я...

Дуьнья са гьеленда мичли хьана, ачух хьхьана. Гьу цар суван клуквал са чанг жив аламукьна. А жив садр ни цпрадач. А жив кьени гьанал алама...

Инсанар диде кьена етим хьанвай аялар хьиз ийир-тв ир хьана амуькнавай. Абур санал алайтлани текбур хьиз ал /з, сефил тир. Какадай цлийиз акьатнавай цлицлибар хи чз, тумунай клуф хукуднавай цлирер хьиз тифрикь тир.

Абурун вири уьмуьр, вири четинвилерни, вири лезгетани вилик галай. Абурун цлийиз акьатнавай цуькверин нидика^ мест жедай, кьаних хьайила кьайи латун вилел прузар илисна яд хьвадай йикьар вилик галай. Са-садаз кьисмет хьайи гадайрини рушари вири дуьнья риклелай ракьурда! йикьар вилик галай.

Руьгьери гьуцарин гафар риклел хвена. Инсанар жегьил? вилин тавина гьатай члавуз гьуцарин гафар абуруз тикрарнф - Гадаяр, рушариз килига, аку абур гьикьван иер ятла? Рушар, гадайриз килига, аку абур гьикьван иер ятла?"

Йикьарилай са юкьуз Тларлацаз Арчан акуна. Гатфар бе тир. Инсанрин сад лагьай гатфар, Абуруз гьеле чпин т: пекерик арушна клевдай члал чир хьанвачир, Тлар хьуьтлуьн мекьивиликай вич хвейи хамуникай хка ракьин кланик, чилин винел кьезвай. Хьуьтлуьн кьаяр] вичин жегьил тан хуьн патал алуькнавай хамари Арчаназ дарвална. Рагь са члиб цавуз акьатай члавуз ада гьуьр>ч хам хутунна таран хилел вегьена. Кьве гьил цавузна. Ташц вири жалгьайри члакьракьна. Адан жегьил тандин ви жаклумар гьерекатдиз атана. На лугьудай, адан дигм хьанвай хилерар хьтин хураринни, керкил, цлалцлам чайрин юзуниз адан шуькуь юкьва эхич, ам кьатл жеди, ха

Гьа и члавуз Тларлацаз Арчан акуна. Тларлацаз акл хьа

\\би, Арчанан юкьвалай вини падни агьа пад сад-садахь галкларна хуьзвайди адан юкь ваь, кьизилдин яд ганвай хьтин яргьи чарар я.

Арчан жаклумар кьугьуриз-кьугьуриз гургур галай патахь ' ча, цик экечлна. Тларлацан рикли нефт куьтягь жезвай агьди хьиз лип-липарзавай. Ам вичизни хабар авачиз анан гуьгьуьна гьатна.

Тларлац рушан гуьгьуьна гьатнавай, рушахь гелкьезвай гагьай лезги гада тир. Адаз вичелай кьулухь и кар лудни сада тикрардайди чидачир.

Тларлацан руьгь кьарагьнавай. Адаз гургурдай авахьзавай хьтин яд хьана Арчанан иервилел алах жез кланзавай. рчан гургурдикай хкечлна. Лацу тандал аламай стларри, кведаллай, рагь акьунвай чигеди хьиз цларцлар гузвай. дугьун, адан тан вич экуьникай тир. Тларлац Арчанан вилик акьатна. Дуьньядин а члавуз гургурдин патав зангар клевдай кьацу члурал кьве инсан чин-чинал атана. Тларлацан рикле> руьгьда, вири танда тахьбай са аламат жезвай.

Арчана кьил винизна. Вилик Тларлац акуна. Гьа гьеленда щан чиниз яр акьатна, на лугьун, рикл аватна, вири тандай са цайлапан фена.

Кьве жегьил мирг чин-чинал акьвазнавай. Идалай кьулухь нуч жедайди ятла абуруз садазни чизвачир. Абур гьа икл чин-чинал акьвазнавай садлагьай лезгийар - гадани руш тир. Арчаназ акл жезвай хьи, и гьеленда ам са маса алемдиз аватда, рикл акьвазда, тан са лифрен цлапур хьана чиликай атлуда, гару гва фида.

Гьа и члавуз Тларлацан сивяй ихьтин гафар акьатна: - Заз вун кланда, Арчан!

Ибур чилин винел инсанди лезги члалал лагьай сифте гафар тир. Тажуб кар ам хьана хьи, Арчан уьмуьрда сад лагьай сефер ван жезвай и гафарин гьавурда акьуна. И гафари тт'олацазни Арчаназни регьятарна. Вич абуру кьведани лзвай верцли азаб кьуд гафунив лагьана таз жедай кьван. афар инсандин фагьумдин лап вини кьилляй кьезвай. шац и гафар жагьурнавай сад лагьай лезги тир. Адалай (ухь лезги жегьилри - рушарини, гадайрини и гафар ур сеферда тикрардайди абуруз чидачир. Тларлаца са ам Тана хьи, адан рикшз са тлимил регьят хьана.

Лчан и гафар ван жезвай сад лагьай лезги руш тир. Арчан ■ ахьа хьанвай сад лагьай лезги руш тир. И гафари адан щани дегишвал туна. Вучдатла чин тийиз Тларлацан

вилик пагь атлана акъвазнавай, къефле тару гьа гила тухуд гьа мад тухуди лугьуз хияларзавай Арчаназ - лифр» цлапурдиз, и гафарилай къулухъ вуч ийидатла чир хьана. I хъуьруьниз ухшар са ван акъудна къацу векъерикай хранв ч!ич!идин винел инай атлуз катна. Т!арлаца къацу ч!ич!ид] винел лув гузвай рушан гуьгъуьна килигна. Вичини * ам фейи патахъ лув гана.

Дуьнья рикТивайни иер тир!

Гуьльушан са юкьуз къацу ч!ич!идал къве жсгьил дшрг къугъазвай!

Гъуцари цаварилай килигзавай.

...Т!арлацзни Арчаназ чпиз-чѐб жагъанвай. Абуруз дуц-няндин иервал аквазвай. Абур цуькверилай къарагъиз цуиверал ацукъзавай чепелукъар тир. Арчана чала - гугу ягъайлр вири цуьквери, тарари, луван ничхирри, гуьрчери ада! килигдай. Рушан къец!ил тандин иервал латарин вилера^, вирерин гьамгайрай аквазвай. Абур, на лугъун, чилин виней тек тир. Абуруз пекер герек тушир. Гъуцари ганвай сап-сап танар абур хурал къунвай тГебиатдин кГусар тир.

Абуруз санал хвещи тир. Санал тамарай бегъер к!ват!дайла абур галатдацир. Гъил-гъиле аваз фидайла чпи лув гузва! хъиз жедай. Танар сад-садак галукубайла абурун руьгьдм галай Алпандин ц!у гурпна гугу къадай. ВерцГи ялаврм кудаь абур къведни.

Са юкьуз тулал алай тек таран кланикай фидайля Т!арлацанни Арчаназ вилик са вуч ят!а аватна. Къефж ванцел агъуз хьана килигайла абуруз нуькрен муг акуна. **АН!** ч!ехи хъайи шарагри фадлай лув ганвай. Муг ич!и тир Арчана къил винизна Т!арлацаз килигна. Вил-виле турл! Т!арлацан вилерин лап дегъринда вичин чин акуна. Гъа • ч!авуз Арчана вичин садлагъай гафар лагъана: - Нуьклеризни муг ава.

И гафар Т!арлацаз эвелдай ван хъайи тушир.

Т!арлац гьа гьеленда гъавурда акуна. Ам хъуьрена. хъуьруьнихъ галаз Арчаназ расу ч!арарал, ичин пад хът! хъуькъверал, некъи хътин пГузаррал, Муьшкуьрдин хл!9] хътин хурарал са миливал алах хьана. Арчаназ руьгьдк регъят хьана.

Абуруз садаз-сад кТанзавай. Лсзги чилел садлагъМ кланивал дуьньядиз атанвай. Им асул кланивал тир. Вуч! лагъайт!а, Т!арлацни Арчан къвал-къвалал, къуьн-къуьну* акъвазайла абуруз къадарсуз хвещи жезвай. Абурун рик!ни руьгъни дигай багъдиз элкъезвай.

- Нуьклеризни муг ава, - гила и гафар Т!арлаца тикрарна.

Абуру гьа юкьуз чпин кума расна. Им къил-къилиз ягъанвай кларасрикай тир. Юарасрин винел векъер к!ватнавай. Кумадин къенени векъер тунвай. Абуру санал авур кардиз яргъал акъвазна килигна. Къведни рази амукуьна. Жегъил миргер гургурдик зверна. Гъекъедихъ галаз юргъунвални цив вугана. Виликай мили са йиф къезвай.

Цавай Вацра вичин чинин са пад къалурна. Са герендилаь адан экв кумадин къенезни аватна, хъуьтуьл векъерин винел э!яйнавай хамарал ярх хъанвай Арчаназ танда экъвена. И экуьн ц!арар Арчаназ иервиле акъадамазни Вацран гьал дегъиш хьана. Вацраз адан иервилиз са виляй килигун бес хъанач. Ада Ч!ехи Рагъдин туба ч!урна, вичелай аслу тушиз чин кумадихъ элкъуьрна. Адаз къве виливни Арчаназ килигиз клан хьана. Вацраз Арчан акуна. Арчан иер тир. Вацра Арчаназ к!вачин тупХалай къилин ч!араралди тумар гана. Вацраз и ч!авалди чилин винел идалай иер са маса дишиди акуначир. Вичин ч!авинлай ц!уд югъ вилик керкил хъанвай вацран экуьни Арчаназ иервал авайдалайни артухарзавай. Арчаназ нек!едай чуьхвенвай хътин танди вацра хъиз ц!арц!ар гузвай.

Вацраз вилер. Арчаназлай ч!угвадай такъат хъхъанач. Ада вичин вири экв Арчаназани Т!арлацан кумадизганвай. Им тахъай са кар тир. Вацра и ч!ехи чилин винел тек са кумадиз экв гузвай.

Жегъилриз Вацран шагъидвиликай хабар тушир. Абур ,верц!и ахвара авай.

...Жегъилрин са югъни тамара, тулара, гуьрчерин гуьью алатна. Нянихъ кумадин вилик авунвай ц!ал хъукъвай Сиргенддин як п>авилияй пара верц!и хъанвай. Хурушумдиз |бур адет тирвал гургурдик фена. Каф алаз къезвай къайи абурун вири юргъунвал алудна.

Арчан кумадиз сифте гъахъ хъувуна. Вичи-вич хъуьтуьл самарал вегъена ва Кумадин ракларай къенез гъахъиз :анзавай Вацран экуьнин вилик пад къунвай Т!арлацан фба тандиз килигна. Т!арлацни атана Арчаназ патав ярх ша. Т!арлацан гъилери Арчаназ ч!арар эвяна. А гъилер)чаназ танда экъвена. А гъилерикай Арчаназ тандиз са шивал чик!извай. Адаз Т!арлацав агатиз, адахъ галк!из, жез клан хьана. Арчана къве гъиливни къуна Т!арлац [ел ч!угна. Т!арлац агатна. Амма идал бес хъанач. [арлацан рик!ин ц!ай адан вири жак!умриз янвай. [арлацан руьгъ къарагънавай. Ада гишин нахчирди(59)

миргин бала къадай теъгер Арчан кланик кутуна. Адан пелез, вилериз, хъуьхъвериз лагъ гана. ТГарлацай ван акъатна:

- Арчан ви верцли къван вуч я!

И гафар и члавалди са лезги рушазни ван хъанвачир И гафар лезги гадади рушаз лагъай сад лагъай тариф тир. Арчан сад лагъай лезги свае, ТГарлац сад лагъай лезги чам тир. Амма абуруз генани кланивилин гафар, крар чизвачир.

ТГарлаца вичин кузвай плузаррив Арчанан хурарин клуфар жагъурна. Дидедин нек хъун тавунвай ТГарлацан вил ацГузвачир. Адан рик! ацГузвачир. Цлун ялавар са патах' и артух жезвай. Адан кланик галай Арчанни чан гузвай мир бала хъиз члагиз ахъа хъезвай.

И верцли азабрин эхир авачир хътинди тир. Сад - сада аруш хъанвай жегилар цлун къене авай. Гъа и чТавуз...

Арчанай гъарай акъатна. Яраб им вуч кар ятла? Къве! «н къилийни са фикир фена. Гъа гъелендани руьгъери аф р гъавурда туна.

Къведазни акл хъана хъи, дуьньядал вири ванер сад лагъа и лип! хъана. На лугъудай, гъа и гъеленда риклерни акъваз ч. Къведанни чан тланкъна акъатди. Абуруз акваз-акваз дуьт дин ранг къацлу хъана. Абуруз акл атана хъи, чебни гъар ад са векъин перзе я, Цуькведин пеш я, истаста цлруна дуьнпидин къацувилик какахъзавай.

Хъайиди хъанвай. ТГарлац лезгийрин сад лагъай кас, Арч*ш лезгийрин сад лагъай дишегъли тир. Абуру къведа сатал лезгийрин сад лагъай хзан туьклуьрнай.

И кардин аламат ам я хъи, гилани гъар гададизни рушаз и кар сифтени-сифте чпи ийизвай хъиз жеда. Им гъа ик! язчи я, тузнитуш. Кланивилин тлемни гъа и суьгъурдал алачи»⁷

Варз дуьньядилай элкъвена кланзавайди риклелай алу/ а акъвазнавай. На лугъудай, адаз цавун юкъвал кун янава. h а вичин къайи экуьнив Арчанан къацу дуьньядик какахъна] лацу тандал кап алтад жедатла лугъуз хияларзавай. А тан кай кеф хукудзавай ТГарлацаз гъилегъарзавай, вичин са] регъезвай, мез-плузар жакъвазвай.

Гъа и члавуз Арчаназ ахвар аквазвай. Ам къакъан са ичиш таран патав гвай. Лап вине хилерилай куьрс хъанвай пад яру ичерал адан темягъ фена. Гъиле гъатай са клерклет1 таран къиле авай лап аваран ичерал туьклуьрна агалдарна Клерклет1 ичера акъуна. Амма таралай ичер аватнач. Абуру чкадал Арчанан вилик экуьнин цГарар эвич1на. А цГарарика дишгъилидин хъендиз ухшар авай са зат1 рас хъана. Хъенд Арчанан вичин ванцел лагъана:

- Зун ви руьгъ я. Кич1е жемир.

Мягътел хъана амукънавай Арчана:

- Ваз вуч кланзава? - лагъана жузуна.

- Заз вахъ галаз чин-чинал акъвазна гафариз кланзава. Яб чкала. Им гъар юкъуз жедай кар туш. Инсанрин парайурун ьгъ абурун тандихъ галаз абурун уьмуьрдин эхирдалди гъич фани чин-чинал акъваздач. Парабурун руьгъерни танар *ал ятлани сад туш. Садбуру руьгъни тан хъел язни чпин яуьр ракъурда. Амма чи бахт ам я хъи, чун сад я.

- Ам вуч лагъай ч1ал я, - жузуна Арчана.

- ТГарлац вазни кланда, зазни. Экуьн яр вазни кланда, !ни. И тулар, вацДар, сувар, цавар вазни кланда, зазни. къийр вазни кланда, зазни. Къацу ч1ич1идал чала - гугу аз вазни кланда, зазни. Им акл лагъай ч1ал я хъи, чун кланва, сад хъанва. Вазни ик1 жезвачни?

- Вун гъахъ я, - лагъана Арчана, - Вуна гъахъ рахазва. Зи клени, бейнидани байихрани авай зат1ар гила вуна тТвар урбуру я.

- Яб акала, - лагъана руьгъди, - чи уьмуьр гъеле яргъи я. t уьмуьрда иервилерихъ, шадвилерихъ галаз санал залан-лер, татугай йикъар, дуьз текъвер крар гзаф жервал я. Чна зеда санал и заланвилериз эхна кланда.

- Дуьз я.

- Хзанни тек са кланивал лагъай ч1ал туш. Адаз агъзур жуьре дердияр ава. Пака аялар - куялар жервал я. Гъарадаз вичин дуьнья авай, вичин т1ул, вичин мурад ар авай. Чун и уьмуьрдин акъажунрай ахмурур галачиз акъатна_кланда.

- Дуьз я.

- Рик1ел хуьх! Ви уьмуьр лезгийрин валай къулухъ къведай нири рушариз, сусариз, папариз чешне жервал я. И чешнедик оехне кутамир!

Ч1ехи Рагъдин экуьн цТарарикай раснавай руьгъ сад лагълна атай хъиз, сад лагъанани таран куклуз хъфена, лап къакъанда авай хилел ичиз элкъвена.

Арчаназ и ахвар акуна куьтягъ хъайила, регъ патай сифте (аз ягъазвай. Ракъин сифте ярар акурла, гъелени вилер Лрчаналай алуд тежез цавун юкъвал аламай Вацралай зурзун ^ишхъна. Ам вичел хтана. Варз дуьн्याдин датГана элкъвезвай чархинлай гуьгъуьна амукънавай. Агакъ хъувун патал ада нянлай экуьналди фена кландай рехъ са гъеленда фена. И кар лкур са бязибуруз Варз аватай хъиз хъанай.

Арчан экуьн яралай къарагъна. ТГарлацаз килигна. Ксаннай. Ам кумадай екъеч1на. Къайи латал фена чиниз яд яна.

Чарар экуьн шагъвардив эвягъиз гана. Булахдин кьилелай чиг аламай некъяр тлуьна. Са чангни Тларлацаз кватна. Элкъвена хкведайла чпин кумада вил акуна. Къве югъ йилик и кума дуьньядин винел алачир. Къве югъ вилик дуьньядин винел алачир са зат кье лезгийриз сад лагъай квал хъанвай. Им абуру къведа - Иарлацани Арчана раснай.

Арчан къенез гъахайвал Тларлаца вилер ахъайна. Адан вилик Арчан акъвазнавай. Тларлаца къатлана хьи, гъа гьеленда ада Арчанан экуьн шагъварди яна яр акъатнавай тан къужагда кун тавуртла, эхиз жедач. Ада Арчаназ эверна.

Абуруз а юкбуз крар пара авай. Тларлац серее уьзден тир. Ада цанвай никлин бегъер кватл хъувуна куьтыгъ жедачир. Ихътин бегъер вахчун патал гзаф жафани члугуна кландай.

Кьил крарик акахънавай жигъилриз нян мус атанатла чир хъанач. Мичливилин лувари цавун цин клевайвал Вацравичин экв мадни Арчанан кумадал алахна. Арчан хъуьтуьл хамунал ярх хъана раклариз килигзавай. Ракларин лап вини кьилияй Варз аквазвай. Сад лагъана Арчаназ акл хъана хьи Вацралай къайи са хъен дуьз абурун ракларин сивиз эвична. И къайивал ада вири тандив байихна. Адаз къенез гъахъиз клан хъана. Гъа и члавуз ракларин сив Тларлацан чиликай атланвай хътин танди атлана. Амни къенез хуьквезвай. Тларлацни хъен сад-сада акуна. Тларлацан гьерекаат гъа гьелен аквазай хъиз хъана. Хъен лагъайтла, къецихъ гвадар хъхъана. И дуьшуьш са гьеленда алатна фена. Арчаназ ван акъуддай мажал хъанач. Тларлаца вичин къвала акъурди вуч ятла акваз кланз килигнатлани са затл акунач. Ам атана Арчанан патав ярх хъана. Арчанан чина Тларлацан ял акуна. Танда Тларлацан гьилер экъвена. Адан тандиз чимивал атана, адан руьгъ регъят хъана. И регъятвилин къужагда адаз акл хъана хьи, са тлимил вилик акур хъен адан вилерик ш карагнай.

Варз и йифизни дуьньядилай элкъвэн рикелелай алудна ;а чкадилай куьрс хъана амуькна. Адан хъендиз мадни са шум , д сефер кумадиз гъахъиз клан хъана. Амма Тларлацахъ га; аз сад лагъай акъун рикелел хкана вичи-вич хвена, кам-цуьгъна.

...Гъуцари цаварилай килигзавай.

Экуьнин сад лагъай яралай Алпаназ Рагъди лагъай гафар ван атана:

- Варз гъуц ятлани адаз жаза гун герек я.

И гафарилай къулухъ цайлапан яна. Вацра гьилерив л къуна. Ахпа вуч хъанатла инсанриз акунач. Къвердивай га жезвай Ракъин экуьни Варз таквадайвал авуна. Пака няхи¹

мадни Варз акъурла виридаз акуна хьи, адан чиник рехне акатнава. Вацрал лапан ала.

Амма чилел алай иер дишегълийрал вил алк!идай хесет адакай хкатнач. Ам тлимилди гъар виш йиса са сефер чилин иер дишегълийрал ашукъ жеда. Белкини гъа и себеддай Варз алай йиферин суьгъуьр муькуьбурулай пара я. Белкини гъа и себеддай кланибурун рахунар, са-сад акунар, ибурулай гъейри хъеан - члана дуьнуьшарни Варз алай йиферин паюниз аватда.

Пара чТавара чинин са пад аквадай Вацран къене авайди къатлун четин я. Юкбуз Рагъ акъатайла чуьнуьх жез, пара йиферизни чинин са пад клеviz экъвезвай Вазран къен суьгъурдив ацланва.

...Пуд лагъай экуьнахъ ярарихъ галаз къарагъна гуьлуьуьан дуьньядин иервилел ашукъ хъанвай Арчаназ лирлияр ягъ-аз(60) клан хъана. Пуд йикъан сусавай вичин байихар гъакл рахунивди винел акъудна куьтыгъ жезвачир.

й чГавалди чилин винел гъич са инсандини лирлияр авуначир, мани лагъаначир. Арчаназни и хару сенятдин суьгъуьр чидачир. Анжах адаз лирлияр ягъаз кланзавай. Рикле ргазвай бур латун яд хъиз авадариз кланзавай. Ада вичин риклин цай веки гъарайдив элуьхъарна:

- Цавар, я цавар! Яд элцифнавай вирериз ухшар цавар!
Бахтаварвилев хъуьрезвай вилериз ухшар цавар!

- Чилер, я чилер! Цъуькверизни цацариз санал чан гузвай, чилер! Инсанрин ватан хъанвай, чилер!

- Луван ничхирар! Куьне лув гунал дамахзава, за зи Тларлацал, зи кумадал, зи клани вилел, зи руьгъдал!

...Жегъилри нисиналди тамарайни туларай набататар кватна. Нисиниз пипин таран хъендик ацукъна абур тлуьна, ял яна.

И чТавуз Тларлаца вичин гъиле гъатай нацлунай тГеквер акъудна, вичизни чин тийиз кфил расна. Сивин патал эцигна уф гайила кфилдай иер са ван акъатна. И ван къведанни риклиз хуш тир. И ван шеври тир. И ван верцли тир. И ванцел Яргъи рушан рангар алай.

Арчана гила байихна, экуьнахъ и ван тир къван адаз агакъ тийизвайди. Адан некъи хътин пузаррин арадай ли^лидин авазри лув гана, чил-цав ацурна:

Цавар аку, къакъан цавар,
Яд элцифай вирер хътин.
Вирер аку, дегърин вирер
Вахт хъуьрезвай вилер хътин.

Тларлацавай акъваз хъанач:
 - Вуна вуч хъсан лагъаначни, Арчан!
 И гафари Арчанан руьгъ ирид лагъай цавуз акъудна. Ада:
 руьгъдиз ирид лагъай цавай чилин иервал акуна:
 Чилер, чилер, къацу чилер,
 Тулар, сувар ви тан хъана.
 Агъзур рангад чичли хътин,
 Чил инсандиз ватан хъана.
 И манидин ванцел муькуь лезгиярни кватл хъана.
 Эхиримжи гафар абуру вирида санал тикрарна.
 Мад нян хъана. Хурушумрик гъавурда такъар са сир галай.
 Йикъан хъенарин чка йифен хъенери къадай члавариз
 Арчанан рикле са гъариквал гъатзавай. Им Тларлаца
 къатлана. Руьгъди адаз лагъана хъи, хурушумдин суьгъурдин
 кичевал Арчанан риклай акъуддай рехъ жагъурун герек я.
 Им гьикл ийидатла Тларлацан руьгъдиз чидачир. Вучиз лагъ-
 айтла, и руьгъди вичини сад лагъай ссфер уьмуьрзавай.
 Инсанрин руьгъерни чеб хъиз наши тир. Руьгъери цийи
 чирвилер кватлун патални члавар алатун герек тир.
 Садра нян береда вичин кумадин хуьквезвай Тларла цлай
 - лапандин ван атана. Адаз акваз-акваз мегъуьн та са къуру
 хел цлай къуна кана. И цлу къуд патаз эквни гана. Тларлацаз
 хвеша хъана. Ам къуру карасдихъ экър© Жагъурна. Адан
 къилик цлай кутуна, вичин кумадин хка Им акурла
 Арчаназни хвеша хъана. Кумадин къене яру э гъатнавай.
 Амма абурун хвешивал яргъал фенач. Щай туь-къуьнна.
 Кумада гум гъатна. И тукъул гумади кузвай вилерин тал
 алудун патал абуру къведни къецел экъечГна.
 Тларлацаз и кларас тухвана цайлапанди ягъай таракай мтд
 садра цлай кухтаз клан хъана. Ам кларасни къуна рукачъ
 фена, пелеш язни хтана. Тарак цлай кумачир. Цлай туькъ-
 уьннавай.
 Тларлаца кумада ацукъна гзаф фикирна. Вучин? Гьиклин?
 Цлай гъинай жагъурин? Адан фикир са патахъ акъатняч.
 Тларлаца вичин и фикир гъамиша вичихъ галаз экъуьриз
 хъана. Руьгъдизни азаб физвай. Адавайни саклани Тларлацаз
 къумек жезвачир.
 Тларлацан танни руьгъ са гьикъван члавуз и азабрик хъана
 Абуру чара-чараз гьикъван фикир авуртлани, са патахъ акъ-
 атнач. Эхирдай са няхихъ Тларлаца ацукъна вичи - вичи:
 веревирдерна. И веревирдердай члавуз адан риклни руьл са-
 садав агатна. Абуру чпин тлемни тлакъат галкурна
 Тларлацан риклизни руьгъдиз цлай къачудай рехъ жагъана

Амма им гъеле фагъумда тир. И кар жуван гъилерив авуна
 кландай.

Пака экъуьнахъ Тларлац къарагъна рукваз фена. Тарал
 экъечГнавай къифрен япар хътинбур кватлна. Абуру хкана
 ракъиник эклайна. Къуд-вад юкъуз штлмарна. Жагъурна,
 Щайлапанди янавай са таран цал къене яд цана члехи са
 пархъулдин пеш эцигна. Адан къенез кларасдин
 руьхъведикайни вегъена. Са арадилай яд ргана. Тларлаца
 штлмарнавай къифрен япар хътинбур ргзвай циз вегъена,
 вижеваз ргуна. Ахпа цикай хкудна, ракъин кланик эцигна
 къуру хъуьуна. Тларлацаз къав расиз чир хъанвай.

Ахпа Тларлац суваз фена. Анай чахмадин къван жагъурна.
 Адаз элкъвена хкъез кландайла клавчик чулаула рангидин са
 къван акатна. Тларлаца агъуз хъана гъамни къачуна.

Тларлац хтана вичин кумадин сивел ацукъна. Ракъиник
 къуру хъанвай къавдилай са чул алудна. Адан гъилин кланик
 цлай авун патал герек затлар вири галай. Адан руьгъди
 къатланвай хъи, ти затларикай цлай куьклуьриз жедат Тларлаца
 чахмадин къванцел къавдин чул эцигна, ракъ галай чулаула
 къванадавай гуьцлна. Цивереклар къавунив агакъунни ада
 цлай къуна.

Тларлаца къуру цамар кватлна. Абурукай цлайна.
 Тларлацани Арчана хвеша вилай хкадарна къуьлерна.
 Абурун квалле цлай авай.

Амма туькъуьл гумади и хвешивал фад риклелай ракъурна.
 Гумади вилер кузвай, туьтер ритлизвай, каш къазвай.

Тларлац мад хиялриз фена. Гъуцари адан фагъумдиз тавун
 галай къул гъана. Тларлацани Арчана тавун галай къул расна.
 Гила туькъуьл гум тавунай виниз акъатзавай. Абурун кума-
 *т члар-члар гум акъатиз цавун циферик какахъзавай. Хзан
 и къулан къвалав кватл хъана.

Мад хурушум атана. Мад йикъан хъенерин чка йифен
 ери къуна. Къула авай цлу чимивал гузвай. Амма
 рин вилик пад къазвачир. Тларлац мадни къве риклин
 а. Яраб гьикл ийин? Гьикл авуртла хъсан жеди? Сифте
 (лай галай са цлукл къулакай хукудна ракларикай кудна.
 экв ваь, гум гана. Кумадин эхв гун патал чликъ герек
 Гъуцари Тларлацан фагъумдиз чликъ гъана. Адан риклни
 ь мадни сад хъана, чХикъ гъи жуьре расдатла жагъурна.
 арлац Лараз фена. Мегъуьн таран твалар атлана хкана.
 и ^д - пуд юкъуз чкал аламаз штлмарна. Ахпа цик кутуна.
 Са шумуд юкъуз цик кумукъбай твалар хъуьтуьл хъанвай.
 Парлаца абуру цикай хукудна. Члехи чарсудал£61) эцигна

картасумдив (62) гатана. Т1валар ч1ун-ч1ун хъана. Ахпа Т1Парлаца абур ракъиник эцигна къуру авуна.

Ч1икъ гъазур тир. Т1арлаца эвел къавдик ц1ай кутуна. Ахпани ч1Гикъиник. Кумада экв гъатна. Мад къецел алай хъенеривай и кумадиз къевез хъжедачир.

Пака экуьнахъ кумадай къецел экъеч1ай Арчанан вил цегверин к1унт1уна акъуна. Арчанан рик1ел вичи Т1арлацаз лагъай гафар хтана: "Нуьк1еризни чпин муг ава". Ада цегверин к1унт1униз вил эквна килигна. Са цегвре вичелай ц1удра ч1ехи са сам гваз физ акуна. Арчан цегврен къегъалвилел къарухна амукъна. "И гъвеч1и чанда авай т1акъат аку", - лагъана фикирна ада. Арчаназ цегврехъ галаз рахаз к1ан хъана. Ада цегврез гъарай гана:

- Я цегв! Са гъеленда пар эцигна дуьньядин иервиллиз килига.

Арчан цегвре жаваб гунал ч1алахъ тушир. -Амма адав | шуькуь са ван агакъна:

- Жуван гъилерив авунвай са кар къилиз фейидалай г1б-| гъуниз дуьньядин иервал мадни артух жедачни, чан вах?

Арчан и ванцел ч1Галахъ хъанач. Адаз гъик1 хъана хъи | I гафар са ни ят1ани таран, к1унт1ун къулухъ к1ев хъанвл1 инсанди лугъузва. Къуд патаз килигай Арчаназ са касяи акунач. Ада мад цегврез килигна. Цегврени къамал ал ли яргъи сам авудна агъадай виниз адаз килигзавай.

- Вун вуч акъул авай цегв я! - лагъана Арчана.

- Акъул цавунни чилин арада авай зат1 я, - лагъана цегаре. - Низ гъикъван герек ят1а адакай пай къачузва.

- Акъул къачунин рехъ вуна заз чирна, - хъуьрена Арчан. | - Заз чира кван, бес вуна жувалай ц1удра, къадра залан ЗаТ1аф къуна тухвудай т1ем гъинай къачузват1а?

- Т1лем цегверин к1унт1уникай, жуван цегверин имиддикай, j халкъдикай.

- Вун зуч карка цегв я! - акъваз хъанач Арчанав. й.

- Каркамвиллиз мае гунни каркамвал я! - жаваб гана цегвре.

Арчанни цегв хванахаяр хъана. Садра цегв Арчан га кТвализ атана. Садра Арчан цегврен патав фена. Арчан са зат1унал мягтел амукъна. Цегврен къафунарин т1ям инсав -и чразвайбурулай хъеан тир. Им вучиз ик1 ят1а, лугъуз с!> - кирна Аочана. Жаваб жагъанач. Арчана и кар муь^уь , *- санривайни жузуна. Муькуь инсанар ч1алахъ хъанач. / d хъайила Арчана цегвре вичиз пай гъанвай къафун т!у ,n тавунамаз инсанриз эверна, гъарадаз са тур гана. Идалш къулухъ инсанар ч1Галахъ хъана. Абуру Арчаназ лагъана:

- Жуван хванахадивай им вуч сир ят1я жузуз!

Арчана жаваб гана:

- Эгер цегврез. вичин сир заз лугъун меслят акунайт1а, а сир ада вичи заз ахъайдай. Заз жузаз регъуь я.

Инсанрин гзафбур Арчанан и гафунал рази хъана. Рази туширбурни авай.

Садра цегв Арчанан к1валай хъфидайла Варз акъунвай. Къве инсанди адан рехъ ат1ана.

- Цегв, гъик1 хъана ви къафунар чибурулай т1ям галайбур жезва?

Вичин рехъ к1евна, вич кваз къун тавуна, чинлай ат1ана (63) гайи и жузундикай цегврен рик1 хана. Гъавилляйни ада лагъана:

- Зи сир квез вучиз ахъайда къван?

- Гъик! вучиз ахъайда къван? - хъел акатна инсанрик. - Чазни и сир чириз к1анзава. - Вацралай эвич1навай хъенни инсанрин патаз агатнавай.

Цегврехъни хъел акатна. Ада вичин хъел къенез яна, инсанрихъ галаз хъуьтуьл рахана:

- Эгер квез и сир рик1ивайни чириз к1анзават1а, эвел-эхир квез ам чир жеда.

- Чаз и гъеленда чириз к1анзава, - гъарайна инсанри.

- Ак1 хъайила чира. - Цегврез вичин рехъди физ к1ан хъана.

Инсанри мад адан рехъ ат1ана:

- И сир чаз лугъун тавунмаз, вун санизни фидач!

Инсанри мук1ат1 акъудна. Цегврен юкъвалай арушна. Гъарда мук1атдин са къил къуна ялна:

- Гила лугъуди вуна!

Цегв гафинал акъвазна:

- Лугъудач!

- Лугъудачни? - инсанрай гъарай акъатна. Абуру мук1ат1дин къилер чпивай жедайвал ялиз къил кутуна. Цегврен юкъ галатдай гъалдиз атана. Эхир акъул т1еминиз муьт1уьгъ хъана. Цегвре мез галк1из лагъана:

- Къел! Къел! Къел!

Инсанри мук1ат1дин къилер ахъайна.

Гъа ч1авалай инсанриз къафунрик къел кутаз чир хъана. Амма гъамиша инсанри сад жагъурайла сад квадарда. Гилани ик1 хъана. Къел чир хъайи инсанри цегверихъ-галаз авай дуствал квадарна. Гъа ч1авалай инсанарни цегвер са-садахъ галаз рахазмач.

...Йикъар алатирдавай гъуцари Т1арлацазни Арчаназ цал эцигиз, к1елер, данаяр, таяр, шап1аяр, шенп1ияр хуьз, рабни

- риб, клашни - кацай, клирни-кларклар, чатуни-зарпанд, викни-цлуну расиз чирна. Къуьлни мух лагъайтла, Тларлацан гьил галукъай никлин бегъер клватун патал са сихил кландай.

...Арчан дидевилиз гъазур жезвай. Са экъунахъ яралай адаз гада хъана. Итимдини дишэгълиди гьикленвай сад лагъай лезги дуьньядал атана. И чавалди авайбур Члехи Рагъди цай тумуникай экъечлнавайбур тир.

Гъуцарин вил Арчанал алай. И кар тек са Алпанан папаз (64) хуш тушир. Адаз вич виридан риклелай алатдай хъиз жезвай, Арчанан иервили адан дишэгъливилин такабурдихъ хкТазвай. Иблисдин сад лагъай илчи - хъел адан риклел гъатнавай. Ам рекъай акъудзавай. Арчана хадай^чДавуз Алпанан паб чилел эвичлна. Риклел хъилелай гейри са затли авачир, акбул цаварилай чилел эвичлдай рекъе квадарнавай Алдин папа вич Арчанал вегъена

i

Вилиз аквазвачтлани Арчанан руьгъдиз ам чир хъана. Арчанай гъарай акъатна:

- Алпанан паб! Алдин паб!

Адаз Арчанан руьгъ тандай акъудиз кланзавай. Чилел ихътин иер дишегъли амуьк тавурай лугъуз. Гъуцариз адан цлуру ният чир хъана. Муькуь гъуцар агакъдалди Члехи Рагъдин ярари Алдин папан гьилер къуна. Арчанан руьгъ адан гъилий акъуд хъувуна. Агакъай Алпанди вичин паб цлун ялаврик кутуна цаварал дугур хъувуна.

Арчанан азабар куьтягъ хъана. Адан чиниз бахтаварвилин экв атана. Адан вилерилай чигедин стТалар хътин накъвар алахъна.

Арчан диде тир. Арчана икъван члвалди анжах гъуцариг й хъанвай са кар авунвай - чилин винел инсан гъанвай. Чил н иеси ханвай.

Члехи Алпанди аял къве гъилив къуна цавузна. А; н вилериз килигна. Гъуцариз акуна хъи, Алпандин вилес и акъатай къве цлверекл аялдин вилериз фена. Алпанди аял^ <з вичин цлукай гана. И цлук пуд аламат квай. Сад лагъар л, им уьмуьрдин цлай тир, инсандиз уьмуьрдай къуват гузг» i Къвед лагъайди, инсандин риклел вичин чил, вичин ватан t н хъунин тум цазвай. Пуд лагъайди, и цлай галачир таь^ лт руьгъ къведачир. И кар а члавуз хъиз, късни гъа икл я!

Алпанди вичин цлукай тагай аялрин парабур амуькдач. Сс бязибур амуькда. Абуруни руьгъ галачиз, руьгъ авачир уьмуьр ракъуда. И ксар аваз-аваз авачирбур жеда. Хуьре клвале аквадач, хийир - шийирдик жедач, Мелдик-мехъерш акахъдач. Руьгъ авачир танар кусафтаррин са маса чин я

Яраб вучиз абуруз Алпанди вичин цлукай гузвачтла? И жузундин жаваб гъелени сир я.

...И аял бубади цана дидеди ханвай садлагъай лезги аял тир чехи жезвай. Тларлаца раснавай къеб эчлгъиз гъеле Арчанан гьилер вердиш тахъанмаз Шарвили тлар эцигнавай аял къарагъна клвачи-квачи фена. Амма къеб геждадди ичл из амуькнач. Сад-садан гуьгъуьналлаз гъа къеплин тангарай цлуд аял акъатна. Абур члехи Рагъдин ярари эвяна. Абуру Яргъи рушан рангарикай ранг къачуна, Алпандивай цлай. И аялриз сувари абур гана, тулари сабур, гъуьлуь фагъум. Ватандин чили абурук лувар кутуна. Тларлаца вахчузвай бегъерди тлем >a. Абур Арчанан лирлийринни махарин михъивилик чуй-на, асул лезгийр хъана.

а нянихъ вири хзан санал клватл хъанвай члавуз аялри шнавай мах рахан тлалабна.

Зи галатунни алатрай, - лагъана хир ктанна хтанвай рлаца.

- За квез зи кьилел атай са къиса ахъайда, - лагъана Арчана, !хпани мили ванцел кьил кутуна: Къарлай-къуз, къарни къуз, Зун фена агъа кламуз. Са вак дуьшуьш хъана зал, ^и гъиле гъатна са танпуз, егъена за адан куклуз. Лукл ваь, тунпуз хайила, муькна зун куз-хъукъуз. Им гъихътин са суьгъуьр тир, Им гъихътин кар тир, лугъуз. Хъилий вучдатла течиз, Тунпуз гвадарна кламуз. Хъел элекъна, алатна, Рикл секин хъайи члавуз, Танпуз вахчуз элкъвена Зун мад гъа дегърин кламуз. Акуна заз пад-патав А дангъузни зи танпуз -Зурба вакни а чумаьк. Ава къван дуьньяда гъахъ. Вич нагъахъан фенач къван И яргъал рехъ инай тлуз. Къведни гваз хтана зун П лирли лугъуз-лугъуз. К ламай пел ел акъат хъувурла чи кумадиз килигна за. Кума

чкадал ахкунач. Виридалайни

къвечлида жузуна:

- Бес вутли хъанвай?

- Чидач, - лагъана Арчана, - Кума амачир, никле тлевек хъанвай, дугуна шагъвар хъанвай, цава цайлапан, тама пеш, чичлида гъуьчли. Яд хъана чилиз ацахънавай, Циф хъана цавуз эклияй хъанвай.. Чиг тиркъван къуранвай, жив тиркъван цТиранвай.

Вилик пад там тир, анай алапехърен ван къвезвай. Мукъва жезвай хурушумдин вилик зи рикле хъариб са кличли гъахъна. Заз вуч хъийидатла, гъиниз хъифидатла чир хъхъанач. Яш>р инсандин ванцихъ, вилер инсандин къаматдихъ нДигел тир

И члавуз зи къуьнел сада вичин чими гъил эцигна. Къефлс гъилихъ элкъвейла жуван къулухъ куь буба акуна заз, Адавг к "им вуч там я" лагъана жузадалди дуьньядин ранг деги о хъана, там квахъна. Чун чи кумадин патав гвай члехи тар къвалал акъвазнавай.

Рикли секин хъайидалай къулухъ зи вилерикай карагай? ТТарлацаз ахъайна за. Ахпа чун кумадиц хтана. Кума чи тир. Месер хъуьтуьл. Къулак кутунвай цикленни хъанвай, недайбурун рехъ хуьзвай. Тлуьна ксана чун. Гила куьнни кусус, квезни верцли ахварар акурай...

...Гъуцари цаварилай килигзавай.

ТТарлацанни Арчанан къегъалвили, сабурди, фагъумди, инсанвили Члехи Рагъни мягътел тунвай.

ТТарлац гъуьрчехъан тир. ТТарлац уьзден тир. ТТарлац клирасдин устлар тир. ТТарлацан суфрадал алай бегъердин дад цавараллай няметрин дадиниз гекъиг жедай.

ТЧарлац хзандин члехид тир. ТТарлац буба тир. ТТарлац клианиди тир.

Бес Арчан? Арчанан иервал лагъайтла, ам са Яргъи рушзн иервилихъ гекъиг жедай. Арчан диде тир. Арчан вичин кливалин, къулан иеси тир. Арчан кайвани тир. Арчан зари(65) тир.

Члехи Рагъди цаварилай килигзавай. ТТарлацани Арчана чипелай къулухъ къведай инсанриз герек шартларин парабур гъазурнавай. Абур гъуцар къван хатурдиз, икрамдиз лайих тир.

Члехи Рагъди къетТна: ТТарлацни Арчан гъуцар хъуниз лайих я. ТТарлац зегъметдин, бегъердин гъуц хъурай. Ада инсанриз цаз-вахчуз, устларвализ, гъуьрчуьз физ, кливал< итимвализ чиррай. Арчан дидевилин гъуц хъурай. Ада ди< деяр, аялар хуьрай. Кливалин, къулан иесийриз иервал, сабур

клианивал гурай.

Вири гъуцариз Члехи Рагъдин ван атана:

- Аялар члехи хъана чеб хзанрин иесияр хъайидалай къулухъ Арчанни ТТарлац гъуцар хъана цаварал акъатда.

Вири гъуцар рази амукъна. Алдин папалай къир. Члехи Рагъди Алдин папан члуру ниятрал къаравулвалин Алпанал вегъена. Идаз килиг тавуна Алдин папа фирсет тьиле гъатайла вичин члана крар ийиз жеда. Ада Алпандин къил акахъайвал аял хазвай дишгъглийрикай садал вичин гъилер вегъида. Адавай аял хана, диде хъана бахтаварвшгав агахънавай дишгъглияр акурла эхиз жедач. Арчан гъуц хъана цаварал фейидалай къулухъ ам Алдин папан вилик пад къаз алахъзава. Анжах мадни Алдин паб Алдин паб я.

III

Яран къвед лагъай юкьуз Иррис мад спюлдихъ ацукъна. Адан хияларни, фагъумни мад чӀаарилай камна къее агъзур иис къулухъ хъфена. Гъйнай ят!а адан бейнидиз ихътин жузун ашина:

- Тарлацани Арчана кушунвай сахелдикай(бб) тек Шарвили хътин къегъалар ваъ, Герен хътин лумат!арни дуъньядал атунин себеб вуч ят!а? Вучиз тумун михъивал вира йимшира ваъ, абурун са паюна тикрар жезва?

*И жузундилай къулухъ адаз вичин руъгъдин мили ван шпана?
- Им дуъньядин сир я, Иррис!*

КУСКАФТАР

Геренак чӀуру хесетар галай чӀал, ам бегъем туширди типӀирвийриз виридаз чидай. Адан тӀвар фадлай бедлем тир. Мелел-мехъерал гаф кватайла, кимел - Рагъдин кӀвалин(67) вилик нян дуъадилай виликни, къулухъни жери ихтилатра фад-фад Геренан тӀвар чӀанавилихъ чӀугвадай. Ам буъндуь-гуьр я лугъудай, адан вагътедай са гъуцар къведа. "Адак гыл галайди я, ам лумат!ди я" хътин гафар жедай. Амма ихътин къиса жен садани рикӀизни гъчир.

...Хуьруьн рамаг чӀафа хуьдай. Гъар хуьруьз ягъийрин вилик акъатдай къшун акъахун патал хуьзвай балкТанар жедай. Жегъилри а балкӀанар вердишардай. Мукъуь чӀавузни чӀафуз ахъайдай. Арада жегъилрикай сад-къвед физ рамагдиз килигиз хуькведай. Са юкьуз къегъалрин арада тӀвар-ван

авай Верхел чӀафуз фена, балкӀанрал къил чӀугуна. Рамагдал вил вегъидамаз адан рикӀик къалабулух акатна. Са шумуд балкӀан агакъзавачир. Ам мукъуьв гвай кӀамара экъвена. БалкӀанар никӀа тӀвек хъанвай. Верхела нянихъ хтана ТъшМисаз хабар гана:

- Рамагдик галай лап серее балкӀанрикай пуд амач.

И гафар ван хъайи ТъгоБиса сифте цавун аршдиз килигна, ахпани фад вилер чиле туна. Адаз гъуцарикай регъуь тир. Вучиз лагъайтӀа, ада фекъивалазвай хуьре луматвили цукънавай. Дуьз я, им садлагъай къиса тир, амма и къиса хъанвай. Адаз фул атана. Тандин вири жакӀумар садлагъана суьт хъана. И кар иливриз тежер са дерт хъиз адан туьтена амукъна. Хци са риге хъиз адан рикӀиз акъахна. Мусалай:

- Вуна хъеан килигнани? - жузуна ТъшМиса, - Белки са гъинихъ ятӀа алатнаватӀа?

- Зун лап Силибирдин ценера къван фена, - лагъана Верхела. - Зи балкӀан зи гъарайдал татана жечир. Рамагдив лумат! кас агатнавай хътинди я. ТахъайтӀа вердиш гъайванар бажагъат алатдай.

И гафар ТТипӀисанни къилляй физвай. Ада вичин рикӀе ацӀанвай хъел са жуьре къене хвена, ванциз секинвал гуз алахъна:

- Лумат!вилин эхир авач, - лагъана, - эвел-эхир а чуьнуь-хгумбат!дин тӀвар вири Лезгистандиз чир жеда. Вуна вун секин твах. Гъарай - эвер твамир. Инал-анал яргъияр(68) ийимир.

- Бес вучин, лумат!вилин иеси вуж ятӀа чирдачни?

- Ам вуж ятӀа мукъвара чаз чир жеда. Вун Вечегъанни галаз са герендилай зи патав хъша. А чӀавалди зани са веревирд ийин. Фендигардин юкъ фендинивни хана кӀанда. Тади къа-чумир.

Верхел Рагъдин кӀвалаяй - Гъуцар кӀвалаяй акъатна. ТипӀитӀис лагъайтӀа, улубар(69) хуьзвай къулан кӀвализ гъахъна. Ада гъар - гъамиша гевилар хайи, акъул сал, рикӀ тӀар хъайи чӀавуз вич фад и кӀвализ вегъидай. Инаг виридаз чидай - акунвай кӀвалерикай тушир, са умарат - хазина тир. Дегъ девиррилай къулухъ нДаварилай гъуцари лагъайбурулай йбил кутуна хуьруьнвийрин къилел атайбурал къван, вири къисаяр ина авай ктабра - улубра кват! хъанвай. Ина грекрин, румвийрин, фарсарин, чинрин, индусрин ва маса халкъарин кхъинарни авай. КъацӀарал грекрин элифрив лезги чӀалал кхъенвай улубарни пара тир. Лап дегъ девиррилай лезгийрин фекъияр МИСирдиз, Румдиз, Афинадиз фидай. И улубрикай

сада кхьенвай хьи, са гьи члавуз ятла лезгийринни грекрин арада лап пара мукъвавал аваз хъана. Щаярин уьлкв,един жегьилри гилани Афинадани Милетда суктавалзавай, философия, лукьманвал, маса илимар чирзавай. Лезгийрин лап члехи фекьяр Мисирда авай Рагъдин мисклинда клелиз хкведай. И уьлквеири, халкъари са Рагъдин нурарикай экв, нДукай цлай, руьгдикай руьгь къачуз уьмуьрдай.

Даклардай аватзавай экв лап тлимил хъанвай. Кхьенвайбур мад къатлиз жезмачир. Типлис чирагъда авай фитидити клуф хъуьтуьларна. Бадеди куьбе кутур чкадай(70) гъанва нафггадикай са тлимил чирагъда цана. Къецлелай къавни чам къачуна цлай курна, гъис галай гум чар-чар цавуз акъат къулан клвалин михьи гъава члурзавайтлани, чирагъди гузв экуьнал клел жедайвал тир. Ихьтин чирагъ тек Рагъдин клва авай. Пакудин латарай акъатзавай нафт гъана виридаз агакъ жедачир. Гъавилияни жемьтди клвалера чликь кудай.

Фекьиди чирагъ Муьшкурдин рукай гъанвай яцлу гирдимдикай атланвай гьаркъуь тлабдин(71) цал галай къерехдал эцигна. Тлабдин чилелай къакъанвал са юкл къван жедай. Адан чин акъвач цлалцлам тир хьи, са чирагъни гъанай кузвай. Тлабдин юкъ яру тир. Юарасдин яралай къерехдал къван сад-садалай члехи жег, сада-сад къужагда къазвай уьнуьгри тлабдин цлалцлам чиниз мадни иервал гузвай. Юкъвал алай яру Рагъдилаь элкьвенкй уьнуьгар вири патарихъ къбязвай экуьни-цлун селдиз ухшар тир.

Тьтлеса тлаклалай са улуб къачуна тлабдин винел эциша. Ивечел аламаз улубдин ара ахъайна. Тушуннавай хамуник&й атлана раснавай зуларин (чарарин) члехи пай кхъена ацлурцавай. И улуб адан вичинди тир. Типлис вичиз вшшв акурб; >. фаггмдив чир хъайибур, гъуцари лагъайбурни хуьруьнвийр къилел атайбур и улубдиз кхъизвай. И улубдик муькуьбуру/ са тафаватни квай. Тьтлеса и улуб вичелай виликан фекьго" хъиз грекрин элифрив ваь, вичи тлуьклуьрнавай нДийи элиф { кхьенвай. Ада и элифар Рагъдин клвале чирвилер къачуз! аялризни чирзавай. Лезгийрин сад лагъай алфавит дуьнья; атанвай.(72) Зур кхьенвай зулал къван ахъаяйла улубдин ара; са чар акъатна. Адаз вичив гъела экуьнахъ агакънавай и « кледдай мажал хъанвачир. Тьтлеса батав(73) хъиз элкьуь } клватлна винелайни клевиз кутлуннавай чар ахъайдай арада а; риклел экуьнахъ ван хвайи^са гаф хтана. И чар гъаз атай ка(, ч йифиз вичин рехъ алатайди, къве вацл акахъай чкадиз мукъва)! гъалтай садавай жузуна чир хъувурди лагъанай. Адан са гафунал Типлис хуьруьнни авунай: "А касдихъ гьич" лезгийрин хесет галачир, - лагъанай чарчиди,(74) - Пу|

балкландин зарпандар гъиле аваз клвачи-клвачи физвай. Вични кичлераг хьтинди тир. Вилери и пад-а пад ягъазвай. Заз ам эвел акуна. "Я кас", - лагъана за гъарай гана. Зи ван хъанмазни ам хкадар хъанай.

- Адан акунар гьихьтинди тир? - жузунай ТипЛиса.

- Са вил буьркуь кас тир. Вичиз зурба тан, яру чин авай.

Муьшкурдин Рагъдин клвалей и чар къачуна сувариз акъахнавай чарчидин гафариз а члавуз ТипЛиса фикир ганачир. Гила, члафаллай балганар квахъай чав акъатайдалай къулухъ чарчидин гафарин нав сад лагъана дегиш хъана. Чарчи эквеба ийизвай луматлвилин шагъид хъанвай. Ада тек вил авай касдин бедлем амал къатлшвай. И гафар фикирдайлани Тьтлеса вилер чарцел алай тлани, фагъум масана авай виляй адаз чарцел кхьенвайбур акъазвачир. Эхир адан фагъум чарцел кватл хъхъана. Ада эб ахъайна. Грекрин члалал кхьенвай и чар Тьтлесахъ галаз санал Милет шегъерда философиядин тарсар къачур Страбонанди тир. Ада кхьенвай: "Зи играми стха ТипЛис! Члехи Рагъдин гъунардикай тлем, цлукай цлай къачунвай халкъдин хъиз гъамиша экуь йикъар хъурай! Чи патара ихьтин са рахун ава: каркам ксариз сувар, къенибуруз гъуьлер, кар алакьдайбуруз тлулар пара клан жед, лугъуда. И мисал ван хъайила зи риклел куь гафар хтана: "Лезгийр сувара далу туна, гъилер дугуник экисна, квачер гъуьлуз яргьи авунвай инсанар я. "А~члавуз чун жегъилвилин цГаяра авай. Акл хъайила, за вавай пара затлар жузунач. Чун чара хъайидалай къулухъ зун халкъарин тарихдини, уьлквейрин тлебиатди вичел чГугуна. Гилани зун а члавуз вавай жузун тавур гафарин гъайифди кузва.

Зи гъиле куь цДаярин уьлкведикай кхьенвай са хейлин улубар гъатнава. Метродорани Гипсикрата, (75) Помпейахъ галаз атай Феофана ва маса ксари кхьенвайбур клелайла зун мягътел хъана амукъна. Ахпа зи риклел хтана хьи вун - зи дуст ТГипЛис цДаярин уьлкведай я. Заз ви сивяй Алпанан, амазонкайрин, гудулрин, яргьи рушарин, рекьин тийир руьгерин, пилийрин, кускафтаррин гъакьинда ван хъанай. Амма за а члавуз фикир ганачир. Гила куь уьлкведикай ахьтин гафар клелна хьи, абурун вилик зи фагъум ажуз хъана амукънава. Жува кГелайдал жув члалахъ жезвач. Акл хъайила за ваз - жуван дустуниз чар кхъидай къарардиз атана. Заз и затларикай пад - патал къведай хьтин гафар кхъена ракъура:

1. Куь гъуцарин тГварар, абурун алакьунар.

2. Амазонкайрин уьмуьр гьихьтинди я, куьнни абур гьик! рекье физва.

3. Куь къегъалар - яракъ гвайбур, абурун пекер, къушундин

члехи - гъвечлибур.

4. Куь чилин, вацларин, шегьеррин, клелейрин тларвар кхьихь, чкаяр кьалура.

5. Алатна фейибурни, жезмай крарни ахварай аквадай пилийрикай кхьихь.

6. Кускафтаррин алапатдиз элкьвенвай уьмуьр гьикл физва?

За клелай улубра и затларикай ахьтин акьулдиз текьвер гафар кхьенва хьи, завай ваз чар кхьин тавуна акьвазиз хьанач..."

Ттиптисан фикирар яхцурни цлуд иис идалай виликан члаварал хьфена. Грекар, абурун квал-югь, тлуьн-хьун, пеклек, суктайрин арада жедай ихтилатар риклел хтана.

А члавуз дуьнья гиландалай иертиртла? Садлагьана кьилиз атай и жузундиз вичини жаваб гана: Дуьнья гьа дуьнья я. Гьуцаринни, руьгьеринни, инсанрин дуьнья. Дуьньядин навар алатай йисара гьични алахьнавач, зун жуьв масад хьанва. За жува дуьньядиз маса вилерив килигзава. Кьудкьад йисан кьакьанвилелай.

Ттиптис хиялри тухвана.

Раклар ахьа хьана. Давсув квализ гьахьна:

- Члехи фекьи, Верхелни Вачегьан атанва, абуруз кьенез эвердани?

Ттиптисан хиялар яхцурни цлуд йисан рехь са гьеленда атлана кьенин йикьаз хтана. Ада Давсуваз ваь, адан кьилелай са гьиниз ятла килигиз-килигиз:

- Ша лагь! - лагьана.

Жегьилар атана:

- Ня хийир хуй, члехи фекьи!

Нян хийир хуй, жегьилар! Кьведани захь хьсан яб акала. Балкларан йифиз чуьнуьхзавайди шаксуз я. Луматл вуж ятла, балклариз фад-фад аквазавайбурукай сад я. Тахьайтла мичли чавуз адавай балкларан кьаз жедачир. Йигьи кас йифиз ваь, гьич юкьузни балкларни чпив мукьва тадач.

Верхела тади кьачуна:

- Ам вуж ятла балкларан няниз кьуна, йифиз вайдун а патаз гваз физва. Яхулриз маса гузва. Яхулри хьсан балкларнихь, япуганар, цамар гузвайди заз звелдай ван хьанвай.

- Гила чна вучна кГанда? - жузуна Вачегьана.

- Куьн кьведни исятда члавуз рекье гьата. Балклариз пар мукьва тefена клев хьухь. (77) Ванерихь яб акала. Илис зтана - кисна акьваза. Ният члурудавай вич хуьз жедач. Вердиш' хьанвай чуьнуьхгумбатдивай гьил акьвазар жедайди туш.

Кье ада элдин сивиз килигда. Балкларикай ван-сес тахь-айтла, я кье йифиз, я пака йифиз мад "гьуьрчез" экьечла: эгер куьне эхнаватла, балкларан чуьнуьхуьнкай кимел, клвале, хуьруьнвийриз, хзандиз са гаф лагьанвачтла.

' Чна липл хвенва, - лагьана Верхела.

- Акл ятла рекье гьата.

...Ттиптиса Страбоназ члар кхьиз кьил кутуна.

"Играми Страбон! Куь чар клелайла заз яхцурни цлуд йис идалай вилик хьиз вун захь галаз чин-чинал хтайди хьиз хьана. Зун пара шад я хьи, шарвалар - пачагьар рекье тefиз, халкьарни уьлквезар дявейрин кимерал тлиш-тлише акьазвай члавузни фагьумдин шем гваз руьгьерин алемда экьезвай ксар сад-садан гьавурда акьваза. Чи риклерай-риклериз шегьре рекьер ава. Чи члехи амалар гьар йикьан куьлуь затларик акахьна пДразвач. Квез хьсан чизва, экуьнни мичливилин, чланавилинни хьсанвилин, кьайивилинни чимивилин арада авай аксивал, гьаклни гьар касдин вичин рикле, гьар сихилдин, гьар хуьруьн вичин кьене, халкьаринни уьлквейрин арадани ава. Амма югьни йиф сад-садаз акси яз-яз са затлун паяр тушни? Чилин винел физвай вири дегешвилер акси тир кьуватрин женгинин бегьер тушни? Акси тир кьуватрин арадани сад галачиз муькуьд тежедай хилерин садвал ава.

Помпея вичин кьушун гваз чи уьлкведал атана хьфейдалай азим алатнаватлани, адан кьушунди гаьи зиянар виридан риклел алама. Са Помпеи тиртла дерт тлимил тир. Лезгийр кьуд патай кьез физвай ягьийрихь галаз дяведиз акьат тавуниз чара авачир са халкь я. Чи уьмуьрдин пара пай ягьияр ватандин чилелай чукуруниз харж жезва. Ихьтин члавуз куь секинвилев ацлай чар кьачун заз гьикьванни клени я..."

Ттиптисан руьгь хиялрин лувараллаз грекрин шегьерра азим экьвена. Эхир лазгийрин кламаризни тулариз, суваризни вацлариз элкьвена. Ада жегьилвилин дустуниз вуч клан ятла, вичи квекай кхьидатла са-сад рикляй ракурна: гьуцар, амазонкаяр, руьгьер, пилияр, кланивилин сувар, кускафтарар, вичи тукгуьрнавай элифар... Вири кхьин герек г, фагьумна Ттиптиса. Грекрин члал пара халкьарин микигисриз чида. Страбона кхьизвай улуб клелайла вирибуруз лезгийриз вуч аватла чир хьурай. Пара кхьинра чи халкь, чи гьуцар, чи махар са-садак акадарнава. За Страбоназ жуван улуб ракурна кланда. Адаз чи халкьдин буй-бухадила кьуна чи руьгьдал кьван гьар са затлуникай хабар хьурай. Чилин винел пад бахтунив ацлурун патал дуьньядал атанвай амма вири уьмуьр са чанг накьв ягьийрикай хуьнуьз харж

ийиз мажбур хъанвай лезгиирин къисмет виридаз чирун герек я. Виридаз чир хуьрай хьи, чаз-лезгийриз чи дуьнья ава. Чак масадбурулай, лап грекрилайни гзаф тафават ква. Грекри са чпин гьуцарал ваь, гьакни чпин пачагьрал кьин къада. Амма лезгийри масакла фикирда: Ягьяр атайла са сердердин гьилик кват жезвай лезгийри амай члавуз гьуцарин куьмекдив элдин адетрялди уьмуьрда. Гьар лезгиди вич са шарвал я лугьуда. Дявейрин, цанин-гуьнин арада секинвилдин серфе гьиле гьатайвални мелер, суварар тлуьклуьрда, лирлияр лугьуда, махар рахада, кьемейрай цвереклар акьудиз кьуьлерда...

Раклар ванна. И ванци ИипБисан фикирар какадарна. Адан рикел вучиз ятлани Герен атана. "Дуьз я, инсанар жуьребе я, - фикирна ТипБиса. - Садбуру азадвал, кьилин виневал виридалайни вине къада, масадан гаф къачунлай рекьин хъсан аквада, садбурузни чеб азад ксар ятлани лукран рикл жеда.

...Верхелни Вачегьан члафай хтанвай. Цийи хабар гвачиз. Члафа секинвал тир. Рамагдив нахчир агатнавачир. Амма гьикьван члав тир а нахчирди ТипБисан риклик клир кутуна.

...Жегьилар пака нянихъни Гьуцар квалек акьуна члафуз фена: ТипБиса абур рекье туна Пилидиз эвер гана.

- Пили, ваз пара затлар чида, - лагьана ТипМиса, - гьуцари ваз чинеба хъана алаатай затГарни аквада гьунар ганва. Тум къацлай данади вири нехир къацДурда лугьудайвал, са луматлдини чи хуьруьн, чи элдин тварцел хъен вегьизва. Са ни ятла рамагдай балкланар чуьнуьхзава. Ви рикел аламани, цли хьуьтлуьз са Лацувини вичин хпер квахъна лугьуз экъез-экъез чи патарихъ акьатнавай. Эхир члавариз ихътин шикаятар пара жезва. Идан вилик пад кьун тавуртла, гьар къиса жемьтдин рикле хер хьиз амукьда Гьуцарини им чаз тавдач. Сенфиз ахварай Чехи Алпандь заз тлуб югьурзавай. Гьуцариз чакай хьел ава.

Пилиди лагьана:

- Гьуцарин хьел элекьарун чал алай гьече я. (78)

- Акл хьайила са пилиди ахвариз килига. Аку и луматл вуж ятла. Зи гиман физвай кас ава. И агьзур чин алай дуьньяда вуч ажайиб крар акуначни чаз? Субут авачиз кьарар гуз жедач. Масаклани жен мумкин я. Вуна жуван руьгьдиз аман-минет ая, ада вун алатна феи йикьариз тухурай. Гьакьикьатдин - шлудин тлям лап чухлумпл хьиз тлуькьул ятлани тапаррилай верцди я. Луматлди Чйрна, адав вичин жазадин пай агакьарна кланда.

■ За вуна лагьайвални ийида. Чехи фекьи, - лагьана Пили ТьшБисавай члара хъана. Ам Рагьдин квалек руьгьериз эвер гудай квалек гьахъна.

Руьгьериз эвер гудай квалек Пилидинди тир. Ам гьана ксуз кьарагдай, патав атайбурни гьана къабулдай. Пили и хуьре сейливилиз ТипБисалай алаатайла къвед лагьай кас тир. Ада Рагьдин квалек маишатдин вири квалекхриз чгехивалдай. И касдин яргалай тентес аквадай танда дуьньядин вири дердер иливардай, инсанар вичиз муьтлуьгьардай хътин кьегьал руьгь авай.

Иифиз акуна кландай затлар хьайила ада нянлай са шумуд цуьквединни векьерин яд галай туьтуь хьвадай, ахпа къаткидай. Жузурбуруз Пилиди вичи икл лугьудай: туьтуь хъвана, месел ярх хъана, кавал винел члугадай гьеленда зун уях амукьда. Ахпла' зи кьиле са вуч ятла, на лугьун,- тленкьна чкадилай агьвада. Дуьньяди вичикай тлехв алай члулав клаздин хунан ранг къачуда. Рагь аквадай патай лаз ядай хьиз ара—бере, экв аквада. Са шумудра тикрар жезвай гьа экуьнал заз садрани такур затлар аквада. Экуьнахъ кьарагдайла за кьез рахазвайбурни гьабур я. Са гаф инихъаныхъ авуназ хуьй гьуцари заз икирдач.

Ювалин кьуд цални дакл-дакл тир. И даклара лезгиирин чилел экъечлавай вири векьерикай эцигаавай.

Пилиди хьенчин, кашидин, кларасдин, цурцун, мугадин(79) жуьреба кьичер(80) алай даклун вилик акьвазна килигна. И къаплара вучар авачир:

Члулавни яру иниар, чухлумлар, къвакьвар, хутар, мертер, вандун клирияр, паквар. Цуькверин, пешерин, векьерин клунлар.

Гьетерин, гьуьрчерин, луван ничхиррин кьенерикай кьуру авуна регьвенвай яру, члулав, хьпи тав алай руквар. Мугадин къаплара зилияр, чепелукьар. Тарарин, векьерин дувулар, тумар, пунар. Цуруяр, туьтуьяр, мелгьамар, мумургьанар. Серквер, вергер, лусар.(81) Уьклуь ва верцли ятара кьунвай члуру ва кьени майваяр.

Пилиди михьи са кьич къачуна. Ам бармак алай кьил агьузна кьунвай кьарни кьузди ухшар тир. Пилиди а кьичиниз рекьекьуьлдикай хкуднавай къацлу яд ичлирна. Винелай са тлуь мелгьам куьзна. Цпицрикай кьунвай кудай яд, ивид векьин руг, маса затлар са-садак акадарка. Гьазур хъанвай туьтуь эхирдакьван хъвана. Ахпа гьилер винизна гьуцариз дадна:

Я Чехи Рагь! Я Чехи Алпан! Я - Чехи гьуцар! Такур

затлар кьалур! Течирбур чира! Зи фагьумдин вилик акъваз-
навай гьуьм вахчу! Зи руьгьдин лувариз кьуват це! Аси
луклран гунагьар винел акьуда! Чи риклериз секинвал хутуй!
Зи ахваррик тапаррин гьвелни тахьуй. Чун мичливилин ясдай
акьатрай!

Дадна куьтягьна чирагьдиз уф гана. Пилидии тан клвалин
мичливили тлуьна.

...Пака экуьнахь Типтис Верхелан кимелай кьвезвай
ванцел ахварай аватна. Югь цийиз ахьа жезвай. Клурт
кьуьнерихь вегьена кьецел экьечлай Типтисаз жегьилри
салам гана:

- Экуьн хийир хьурай, Ч!ехи фекь!

И гафунин гуьгьуьналлаз Верхела кьулакай—са хьама
бармак хкудна Типтисан клвачерик вегьена.

- Бармак туна вич катна, чи гьилай акьатна.

- Балкланарни гваз фенани?

- Кьве балкландин зарпанд гьилай ахьайна, муькуьдал
акьахна катна. Гьа арада бармак аватна. Элкъвена вахчуз
хьанач.

- Гьинихь катна?

- Вацлар галклизвай чкадиз тимил амаз вич циз вегьена.

- Вуж тир а аси лукл? Квез чир хьанани?

- Ширдан кьилиз шеле хьанвайди Герен тир. И бармак
гьаданди я.

Типтиса вичи - вичиз рахазвай хьиз лагьана:

- Бармак туна чан гваз катдайбур лезгийрин кьене тимил
жеда. - Ахпани гьилив чилел алай бармак кьалурна:

- Геренанди ятлани, лезгидинди я. Чилел тамир. Къачу
усуна(82) авай цламарикай садал гьалса.

Верхела лагьайвални авуна. Типтиса:

- Гила хьвач са герен ахвар ая, - лагьана.

Жегьилар хьфена. Типтис ийир - тийир хьана гьенел
шамукьна: "Ихьтин лукл Типтира таз жедач. Герен мидя я.
М жаза тагана туртла чи жемьтдин адалатдиз авай умуд
екьиди. Амни инсандин вич рекьинлай члана я. Адалатдал
Талахь тушир, Алпандин гьахь хьуник умуд кумачир
арикайни лезгийр хьжедач".

Адан рикле са тлурутлум гьатнавай. Белки Верхел ягьал
иа? Йифен кьулариз вири хьенар сад-садаз ухшар аквада.
ша Верхелан вилериз йифизни юкьуз хьиз аквазвайчТал
>з чидай. Шарванда кьиле феи талит (гьуьжетар) виридан
Лел аламай. Вири Верхелан йифиз акулал мягьтел хьана
укьнай. Адаз тай-туьшди "Машах" лугьунни дуьпуьпдин

кар тушир.

Типтисаз ракларин ван хьана. Кьил винизна килигайла
Рагьдин клвалей акьатзавай Пили акуна. И касдин яшар
тайин авун четин тир. Ам акурла сифтени-сифре вил тандин
яцлувилиз килиг тавуна чГехиз аквазвай кьиле акьадай.
Пелез авахьнавай рехи чГарарин кланикай жегьил гададин
хьтин хци, акьулдив анДанвай вилери килигзавай. И вилерин
са аламати ам тир хьи, абуруз ксайлани аквадай, вичиз
садрани такур затТарни аквадай.

Сад лагьана Типтисан риклиз ягьана хьи, Пилидии асул
твар адан риклел алач. Твар квахьуни са касдизли кьилин
члехивал гьидач. Амма Пилидии акьулдизни, фагьумдизни
шак ийидай кас ам чидайбурун кьене авачир. Ам пили тир.

- Экуьн хийир, ч!ехи фекь!

- Экуьн хийир, Пили! Ч!ехи Рагьди ваз ганвай фагьум,
пиливилин устларвал ч!ехи бахт я.

- Бахтауникай шикаят авачТани заз са затлуни азаб гузва.
Герен хьтин шуйткьейрин члурукла амалар акурла риклиз
кьуьруь кьемедив цлурх гайи хьиз жеда.

- Герен? Ваз ахварай гьа буьркьвец акунани?

- Эхь! Балкланар Герена тухвана, яхулриз маса гана. Вични
им Геренан яхулрихь галаз сад лагьай савда туш. Ада фад-
фад кьуьл-мух, кал-хеб тухуз гимишдин затларихь дегишза-
ва.

- Кьизил - гимишдал вил хьун лезгийрин ивидик галач.
Якьин Геренан руьгь михьи туш. Адан тумуник акахьайвал
гала жеда. Гила чна вучда, Пили?

- Гереназ чи арада чка амач. Ам лезгийрин арада амай
къван я Ч!ехи Алпандин руьгь секин жедач, яни зидни ви.

Абуру са-садан вилериз килигна. Абуру кьарар кьабулнавай.

...Пуд югь алатна. Хуьруьн итимар адет тирвал кимел
клат хьанвай. Арандиз эвичидай йикьариз тимил амай.
Гьазурвал акун герек тир. Пиптиса кимел клват! хьанвай-
буруз вичин меслятар гана:

- Щинин кьуьд кТеви жеда. Ам жуваз муьтгуьгарун патал
чун виклегь хьана кланзава. Куьне куьч клватлиз кьил кутур.
Чи илчийр парусарихь галаз раханва. Абурун хпехьанар
Куьр вацХун и патаз акьатдач. И пата тек чи пунаяр жервал
я. Чав агакьай хабаррай мукьва уьлквейрани секинвал я.
Члуран(83) мидиврин гьеплесрин ара атГанвай хьтинди я.
Идаз килиг тавуна .вири сихилрин •"хибуру гьар са гьа
зурвал акурай. Гьар са хпехьак > тир ге»гнда лаш
гвадарна гапурдал гьил веп>из гьаз. рай...

Гафар ярғы хана. И члавуз Пилиди цпинин цпицрикай кьунвай чехирдин бекье гьана юквал эцигна.

- И чехир Рагьдин квалин багьдин цпишцрикай кьунвай-ди я. Рагь дидедал хьфидай береда гьарада са карч хъвана хьуй квез нуш жеда, гьуцаризни хуш.

Пилиди карч ацлурна сифте ТьшБисав вугана. Муькуь карчарни апДуриз пайна. Чехир хъвай - хъвайда тарифарна. Абурун арада Геренни авай. И члавалди я ТипБисани Пилиди, я Верхелани Вачегьана адаз са гафни лагьанвачир. Щийи бармак цвана алукнавай Геренан япар жемьтдин сивел алай. Гьар гафуниз клекре хьиз клуф язвай. Са нин сивяй ятла "балклан" гаф акъатайла япар цавуззавай. Амма и нянихь садан сивяйни "чуьнуьхун" гаф акъатнавачир.

...Кимел алайбуруз гьарайдин ван атана. И гьарай бишибурузни ван кьведай, сура авайбур муькуь патахь элкьурдай са гьарай тир. Вирида элкьвена гьарай акъатай касдиз килигна. Герена кьве гьиливни чин кьунвай. Ам эвел фарфалаг хьиз элкьвена, ахпа сад лагьана кланелай атланвай тлар хьиз ярх хьана. Кимел алайбуруз акваз-акваз адан сивел куркур атана. Адан ахъазамай тек вил, на лугьун, цавун аршда акланвай.

Хуьруьнвиар адан кьилел кватл хьана. Пилиди атана эрчи патахь метер яна. Каркада хранвай шалдин валчагьдин кТаник гьил кутуна, Геренан рикл жагьурна. Рикл акьвазнавай. Пилиди Рагьдин квалин раклариз килигна. А гьеленда са сухтади гуьзгуь гваз атана. Им винел пад цТалиДамарнавай кьулу, чулав са кьван тир. Са пад пара цДаллДам и кьван дегь члаварилай суварай жагьанвайди тир. Жемьтдин квалера гила ихьтинбур амачир. Шим цлурна адакай муга расдай члехи кьулар эцигайдалай кьулухь цлийи жуьредин - мугадин гуьзгуьяр акъатнавай. Амма и гуьзгуь гьуцарилай амайди я лугьуз шумуд виш йис тир Рагьдин кТвале хуьзвай.

Пилиди гуьзгуь Геренан тишив агудна кьуна. Каш (84) атланвай. Пили кьлгчел кь прагьна. Ч мел экля!" хьанвай тандиз виняй агьуз килигна. Геренан пелен кьер яру хьанвай. Адан пелел яру лапан алай.

- Алпанан лапан!

И гаф Пилидии сивяй акъатдамазни мейитдал кватл хьанвайбур гирде хьанвай вилерив са-садаз килигна кьулухь чул хьхьача.

Алгандин лапан алаз рекьин вуч лагьай члал ятла хуьруьнвиариз хьеан чидай. И лапан хьеан ксарал жедачир. А ксарин пелен кьерел жедай хь, абурун гунагьар члехиди хьурай. Алпана члана ксариз ихьтин жаза гудай. А ксариз

хь, абуру Алпаназ ганвай кьин чулнава.

Лезгийриз лапан алаз рекьиникай клечедай. Лезгийриз идалай члехи клечевал авачир. Вучиз лагьайтла, лапан алаз кьейи касдиз Алупан вири имилди гьамиша няне гудай. И клечевилин са маса себебни авай. Кьуьзуьбуру лапан алаз кьейи са бязибурал гуьгьунлай чан хуькведа лугьудай. Абуру инсанрин патав хуькведа лугьудай. Амма инсанри чан хтай мейитар - кусафтарар чпин арада тадачир. Абуру са гьина ятла авай кусафтаррин хуьре - Ваякьанда(85) югь ракуьриз жеда лугьудай. Руфуна фу, тандал пек алачир кусафтарар, лугьуниз килигай, пара амукьдачир. Са бязибур хибри хьана руквара - тамара гьатна терг жедай. Са бязибур вичин эвелан квалериз хьфиз кланз хуьрерин муьквара кьевекьведай. Инсанар абурув муькьва жедачир. Хзандикай, элдикай яргал жердивай абурун рикл ичли жедай, ана руфун тухарунидай гьейри са маса дерт амукьдачир.

Лезгийриз вири хьиз рекьиникай клече тушир. Кьейибурун руьгьер Члехи Рагьдин патав хьфин абуруз чидай. Абуруз лапан алаз кьейибурун руьгьер Члехи Рагьдин гуьзурдиз ахьай тавунни чидай. Вучиз лагьайтла, кусафтаррин са тан ваь руьгьни рекьизвай.

"Герен лапан алаз кьена!" И хабар хуьре квал-квал, рикл-рикл, руьгь-руьгь экьвена. Виридан гьал пелеш хьана. Вирида чпин алатна фейи уьмуьр риклел хкана: "Яраб за гьуцариз асивал авунватла? Яраб Члехи Алпан залай рази ятла?" И йифиз виридаз чпин кьилер хьуйтуьл хьуьцуьгь-андал ваь, вацлун кьванцел алай хьиз хьана.

Геренан мейит са йифиз сурарин сиве авай чарсудин винел алумукьна. Мейитдин винел Геренан паб-аялни атанач. Лапан алаз кьейи инсан абуруз муькьва тушир. Гьуцариз таклан кас абурузни клани тушир, Мейитдал Геренан сихилдикай са касни атанач, вучиз лагьайтла ам вири элди негьнавай.

Герена хь ишедай кас хьанач. Лапан алаз кьейибурухь садни шехьдачир. Вучиз лагьайтла, ахьтинбур рекьин-хуьр миьхи хьун лагьай члал тир.

Лапан алаз кьейибуруз елди "лапанар" лугьудай. Абуру гьа чпин винел алай пекерикни кучукдай, Чуьхуьнни тавуна, "Лапанар" чпин квалеризни хутахдачир. Гьа ярх хьайи чкадилай кьачуна сурариз тухудай. Йифе гьатзаватла чарсудал тадай. Тахьайтла тадиз чилик кутадай.

"Лапанрин" винел Типлтиса Члехи Рагьдиз сив ахьайдачир "Алпана лянет авурдаз фекьиди вучрай", - лугьудай.

Геренан мейит пакла нисиналди чарсудал амукьна.

Нисиниз мукъва хуьруьнвийри ам тухвана чшгак кутуна.

...Гъа йикъан нянихъ ТтипНисанин Пилидии арада са ихътин ихтилат хъана:

- Геренан тан шумуд йикъалди чилик чуклун тавуна ку-мукъда?

- Ирид йикъалди, - жаваб гана Пилиди.

- Чна гьикл ийин?

- Квез чида, Члехи фекъи, - лагъана Пилиди, - Куь фагъум чаз авайди туш.

- Акл хъайила, чаз мадни фикирдай, гьуцарихъ галаз меслятдай ругуд юг ама, - лагъана ТтипТиса.

Идалди ихтилат куьтыгъ хъана.

Йикъар алатзавай, Хуьруьнвийрин кыляй Геренан къиса акъатзавачир. Гафар къунши хуьреривни агакънавай. Вирида гьуцариз дадзавай хъи, вичин кылел ихътин кар татурай. Кимерал гафар элкъвез-хуьквез "лапанрикай" физвай. Инсанри чпин риклера иблис гьат тавурай, чпин руьгдик рехне акат тавурай лугъуз дадзавай.

...Ирид лагъай йикъан экуьнахъ лаз ягъайла балкландик акалнавай къезил арабайра аваз пунадал хъфиз рекъе гьатнавай къве хпехъан сурарин патавай абалди алатзавай. Зерхеланни Маргъалан кефер хъсан тир. Йис хъсан физвай. Абурун хперикай гзафбуру къведар ханвай. Зерхелаз вичизни къветхвер гадаяр хъанвай. Экуьнин ми хъи гьавадал, яргъа балкландик акалнавай къезил арабада ацукъна чиг алай векъелай лув гузвай Верхела лирлидик кекайнавай:

Къакъан дагъдай миргер фида,

Циргъ ктанна ригалдаваз.

Вун акуна рехъ квахъна Зи,

Югъни, йифни хиялдаваз.

Сурарив агакъайла абуру къенер члугуна балкланар, явашарна. Чеб къена тебиатдик акахънаватлани, гьуцарин гьуьзурда амай руьгериз хатур патал гьил гьуцарихъ туькуьр агъуз хъувуна. И арада абурун къведанни риклел лапан ал къейи Герен хтана. Абур таяр-туьпер тир. Санал чле хъанвай. Санал хпер хвенвай. Санал пунаяр тлуклуьрнава> Чпизни чин тийиз абурун къведанни вилери Геренан сур жагъурна. Вилер сура акъур гьеленда къве балкланни танкъна акъвазна. Верхела вилик нахчир акъатай хъиз хъана гьты гапурдал вегъена. Туьд яргъи авуна и патаз - а патаз килип Са зат! акунач. И чТавуз адаз Маргъалан къиян ван атана

- Я гьуцар, им вуч аламат я?!

Зерхела Маргъалаз килигаа. Пагъ атанвай Маргъалан °

лер са гьинал ятла алкланвай. Зерхелани гьанит килигна. Геренан суран винеллай накъв агъва жезвай, къваларихъ чкъизвай. И члавуз сурай суза ийидай хътин са ван атана. Каш къуна, вилер керкил хъана суруз килигзавайбуруз (анай гьулягъдин кьил хътин са вуч ятла акъатиз акуна. Гьулягъдин кьили вичи-вич накъвдал гьалчзавай. Ваь, им гьулягъдин кьил туш, инсандин гьил я къван. Гьили галклай чка жагъурзавай. Адаз квекай ятлани къаз кТанзавай. И члавуз къвед лагъай гьилни цавуз акъатна.

Сад лагъана гьилер. цлуьдгъуьн хъхъана суруз хъфена. Зерхелазни Маргъалаз сурай гумпай ван атана. Абур аюхар хъиз такъана акъвазнавай. Гьулягъдин кьилер мадни сурай акъатна. И аламат акуна уьзденрин мез къунвай. Эхир Маргъалай ван акъатна:

- Гьулягъар я абур, Геренан вилер незвай, Гьуцари адаз сурани азаб гузва.

Сузадин ван пара хъана. Гьилериз сурун патар къуна къуьнтебрал экъечлиз кланзавай. Зерхелни Маргъал ахварик галай хъиз тир. Абуруз агъва жедай тлакъат амачир. Риклай катдай фикир фейитлани тандин са жаклумни агъва жезвачир. Агъва жезмайди са вилер тир. Абурни къадай чкадихъ экъвезвай гьилерин гьерекатдиз килигай агъва жезвай.

Гьуцари абурун вилик аламатдин са кар ийизвай. Абуруз акваз-акваз гьилери сурун къве пад къуна. Ахпа мейитдин вичивай вич хуьз тебез юзазвай кьил сурай виниз акъатна. Адаз кьил лугъун четин тир. Ам легъедиз вегъена, къуьл гана, ахпа вахчуна кылел гьалс хъувунвай, цлуру хъана члар фенвай бармакдиз ухшар тир. Къилин чин абурухъ элкъвена. Члуп-члулав хъанвай, сив, тлиш, вил сад-садакай члара ийин четин тир са затлуни абуруз килигзавай хътин тир. Къведанни тандай къайи фул фена.

Мейитдин плузарар агъва хъана. Зерхеланни Маргъалан япариз кылин сивай акъатзавай хътин са ван атана. И ван инсандин рахуниз ваь, туьд атланатлани суну галамай хпен ванциз ухшар тир. И ванциз абурувай эхиз хъанач. На лугъуди, и ванци абур арабадай къачуна гвадарна. Абур къвед сад-садалай алатиз хуьруьз катна. Вилик сифте гьалтзавай Зерхелан клвалин варарай чеб къенез вегъена. Хзанар абурун кылел клватл хъана.

- Вуч хъана? Гьим галтугна? Никай катзава?

- Балклан, араба гьина амукъна?

- Са гаф лагъ тлун. Вуч хъана я итим текъейбур?

Къилихъ каш язвай къуншийрай гаф акъатзавачир. Абур

гьекъеди тухузвай. Риклери капашда п.нгнан.ш нуькЛрсн риклери хъиз тади къачунвай, вилер къуьрсн вилер хъш къугъвазвай, на лугъун, чпин лекъвендаи акъатиз кланзавай Эхир Зерхелай ван акъатна:

- Геренан сурагъ жинерар экъечлзавай... гъуьлягъар хътин гъилер галай.

Папарин, аялрин пагъ атана.

- ТипБисан патав аял ракъура, - лагъана сада, - атана чун и къададикай хукудрай.

- Белки куь вилерикай карагна жал? - Жузуна, Верхелан папа.

- Ша, фена килигин кван, им вуч аламат ятла, - лагъана гъарай эвердал атай къуншийри.

- "Ша фин, ша фин!" - лугъудай ванер пара хъана. Вад-ругуд итим, гада суларал рекъе гъатна. Рикливайни Геренан сар къатаннавай. Рагъ акъатнавачтлани цав ахъа, дуьнья экуь тир. Вилерикай карагдай члав алатна фенвай. Цийиз къатаннавай сурун къен ичли тир. Инин иеси акъатна вич фенатла, акъудна чарада тухванатХа, ам ана амачир.

...Гъа йикъан нянин хурушум члавуз са гъарайни Геренан гъенелай акъатна. Адан папа ван хъайибурун чларар риб-риб жедай къив чГугуна. "Яраб вуч хъанат!а?" - лагъана зверай къуншидин папаз Геренан хендедай чилел ярх хъана акуна. Адан риклел "лапан" хтана. "Яраб папанни гъуьлуьн крап сад и жал?" - лагъана фикирна. Фад папан чиниз килигна. Папан чин ми хъи тир. Иви гагъатна гъамиша авайдалайни лацу хъанвай. Амма лапан алачир. Ада фад яд гъана. Чиниз ад яна вич-вичел хкидалди гъенел са шумуд паб клватл хъана. Хендедайда вилер ахъайна. Папарин чиниз килигна лагъана:

- Герен хтанвай... КГвализ гъахъиз кланзавай, - паб гъуьргъуь хъана, адан къил элкъвенна... Са гъелендила вилер ахъай хъувуна: - Заз минетзавай, вич кГвализ ахъая лугъуз.

- Герен вич тирни? - жузуна сада.

- Папаз вичин гъуьл чир тахъана жедани, - лагъана са| масада.

- Заз сифте адан ван хъана, япарал члалахъ хъанач,| здгаьвейла ак!уна заз, Герен варара акъвазнава. "Чан паб,| з>н клвализ хквен", - лугъузвай.

- Ваз адан чин хъсан акунани?

- Чин мичли тумаж хъиз тир... Тек вили цДарцДар гузвай. | ардан * Ггфна заз килигзавай.

Дишегъллийри хендедай клвализ тухвана, месик ярхарна, |

рик1 - дурклун гана. Дишегълияр къулан йифелди адан патав ацукъна, ахпа чклана. Йифиз чпин клвалериз хъфизвай папариз ак1 жезвай хъи, са ни ятла абурун тээр гатазва.

Муькуь югъ къвез алатзавай тили йикъарикай сад тир. Вачегъан къула кудай кларасар гъиз Лараз фенвай. Ада яцарин гъелцел вижевай са къуру тлар кларк!арна эцигнавай. Истага агъва жезвай яцар къве сув галклизвай хивел агакъ хъувурла адан гъелцин цлуну хана. Ада цлуну канабдин муклатдив ктланна, гила виняй агъуз я, авахъна хъфиди, лагъана фикирна. И муклатл фад-фад атлуз Вачегъанан чан туьтениз гъана. Ам хуьруьв агакъдайла мичли хъанвай. Галатнавай яцар тГвалунив ягъаз абурун гъугъуьна авай Вачегъаназ сад лагъана "Хи, лягъи!" лагъай ван атана. Ада вилик гилигна. Яцарин вилик викиниз гъил яна са хъен акъвазнавай. Им сад лагъана акур виляй Вачегъанан тандиз цирк акъатна. Зурзунар алахъна куьтягъ тахъанмаз хъендин ван акъатна:

- Кличле жемир, Вачегъан! Ваз лугъудай къве гаф ава.

И ван Геренан ванциз акъванни ухшар тушир. Амма Вачегъанан риклел вучиз ятлани Герен атана. Рехъ атланвайдан тек вили цларцлар гузвай.

- Алат зи рекъелай! Руьгъ авачир тан! - лагъана-Вачегъана.

- Ваз вуч гаф жеди заз лугъудай?

- Яб акала захъ, Вачегъан.

- Алат рекъелай. Вун инсан туш. Вун мейит я. Руьгъ авачир тан я! Сур къатанна экъечл хъувунвайдакай инсан жедач.

- Ваь! Вун ягъал я! Зун къенвачир. Куьне зун чан аламаз кучукнавай.

- Вун кусафтар я! - тикрарна Вачегъана, - вун къенвай. Вун сурай акъат хъувуна.

- Зун кусафтар туш, зунни куьн хътин инсан я. Зун къенвачир. Заз вири гафар ван жезвай. Рагъдин клвалин гъенел ярх хъайидалай къулухъ сура туна винел пад клевдалди куьне вуч раханатла вири зи риклел алама.

- Ак1 хъайила вун чна чан аламаз кучукнани? Бес гъарай вучиз авунач.

- Заз вири ван жезвай. Амма вири жаклумар ак1 гъаддай аватнавай хъи, тан ак1 ажуз хъанвай хъи, завай раха^ жезвачир. Мез сиве къугъурдай аман зал аламачир.

- А гафар вири акъвазра, вун пелен къерел алай лапандикай рахух! Чехи Алпанди вун гунагъ алачиз янавайди яни?

- Ваь, Вачегъан! Зи гунагъар пара я. За луматлвал авуна За балкланар чуьнуьхна. За чарадан хеб-клал гваз фена. За Къелер къулукай къемедив яна къена.

- И гунагърилай къулухъ ваз чинни амани рахадай?
- Гила за вучин, Вачегъан? Ч!ехи Алпанди зи пелен кьер падна к!андай. Зун ц!ай-лапандив кана ч!улаварна к!андай. Танни, руьгъни санал рекъидай вал. Алпандиз ак! киш акунач. Зи руьгъ къена тан туна. Бес гала за вучин? Садни захъ рахазвач. Жуван сихилди зун ат!анва. Гъич папаз, аялризни зун акуна к!анзавач. За вучин эхир, Зун къенвач. Зал чан ала.

- Ягъал я вун, Герен! - лагъана Вачегъана, - Вун руьгъ авачир тан я. Вун ц!ай авачир къул я! Вун яд къуранвай лат я! Вун векъ акъат тийидай ч!аф я! Вун кускафтар я!

- Тапарар ийизват!а заз рагъ къалумрай, зунни вун хътин инсан я.

- Рагъ ваз къалум хъанва. Вун лапан алаз къена.

- Гила за вучин?

- Вач кускафтаррин патав! Вач Ваякъандиз! Хуьре ваз чка амач! Вуна инсанрин ихтибардиз къастнава. Вуна гъуцариз гайи къин ч!урнава. Вуна ви руьгъ шайт!андиз маса ганва. Алат зи рекъелай.

Кускафтар гъарай акъатна шехъна. Им виридан шел тушир. Им инсандин шел тушир. Ихътин ван са кускафт^рдай акъатдай.

Кускафтар сурар галай патахъ алатна. Ч!улав са хъен ч!улав йифик какахъна, ц!рана, амукънач.

Идалай къулухъни са шумуд нянихъ кускафтарди къув ягъ-азвай ван хуьруьн патав гвай к!амарай, пелерай, вац!ун кьеряй къвез жедай. Са бязибуру йифиз яргъалай аквазвай тек эквни кускафтардин пелел алай тек вили гузвайди я, лугъудай.

...Къве салун часпардал алай къванерал ацукъна къугъвз-вай аялри ихътин гафар ийизвай:

- Кускафтардин гъарайдин ван хъайила квез чидани вучна к!андат!а? Къве ябни гъилерив к!евиз къуна пудра "къир, къир, къир!" - лагъана к!анда.

...Герен квахъна, Адан т!вар къазвайбурни йикъалай-юкъуз тилмил жезвай. Виридан мецел аламайди "кускафтар" гаф тир. Виридаз чизвай: жуван имилдиз, элдиз, хуьруьз, к!вализ ч!ана ниятдив килигай ксарин эхир гъа ик! жеда. Адалатдин гъуц Алпанди гунагърин чка вахгун тавуна тадач.

...Са нянихъ хуьруьнвиар мадни кимел к!ват! хъанвай. Пака экуьнахъ хпехъанар куьч гваз арандиз рекъе гъатна к!анзавай. Гъавилай абуру санал к!ват! хъана кишзавай. Ч!ехи фекъи Т!ип!Исавай хийир-дуьа къачун герек тир. Ихтилатар хъана алаятайдалай къулухъ Текъийриж сихилди-

кай тир сада Т!ип!Исавай жузуна:

- Ч!ехи фекъи! Яраб кускафтардин эхир гъик хъанат!а? Са шумуд югъ я, адан гъарайдин ван къвезмач.

- Къузуьбуруз чидайвал, чи хуьре ихътин къиса садни къанни ц!уд йис идалай вилик хъанай. Амма а кас лапан алаз къенат!ани сурукай хкат хъувуна кускафтардиз элкъвеначир. Маса чкайрани ихътин къисаяр фад-фад жезва. Къвепелен шегъерда, Кас ванДун, К!уррин вац!ун кьерера авай хуьрера, Шарванда авай Шаман хуьре, Гъуцар суван къулухъ галай Мич!и хуьре, Муьпкьюрдани, Партавдани, Къвевардани ихътин крар хъана, лугъуда. Улубра кхъенва хъи, гъахъдин гъуц Алпанди инсан рекъин тавунмаз адан гунагъар алцумда. Хъсанвилерилай гунагъар пара тирбурун пелен кьерелай яда. Геренан хъиз. Гунагъар хъсанвилерилай са шумудра пара тир ксарин сура регъят ксун Ч!ехи Алпандиз меслят аквадач. Абурукай кускафтарар жеда.

Текъийрин сихилдикай тирдаз и ван хъайибур бес хъанач:

- Гъуцари зун айиб тавурай. Зун асидини гъисаб тавурай. Къуд балк!андиз килигна инсан кускафтардиз элкъуьрун пара залан жаза тушни?

- А гафариз Пилиди жаваб гурай. Адаз вири акунва, - лагъана Т!чип!Миса.

Пили Рагъдин к!валин вилик квай ч!ехи чарсудал к!аник к!уртун цен кутуна ацукънавай. Итимри элкъвена адаз килигна. Пилиди къуьнерихъ галай к!урт дуьзар хъувуна гаф лагъана:

- Куь рик!ел аламат!а, пуд йис идалай вилик Шарвандай чи хпер квахънай. Хпехъан Къелерни далудилай сухнавай къемедикай къенай. Квез чидани а къемедин иеси вуж тирт!а? Заз гъуцари къалурна хъи, а кар авурди Герен тир. Ада хпер тухвана гимишдин зат!арихъ яхулриз маса ганай. Гила куьне лагъ, гъуцаривай ихътин кардиз "алатна" фий" лугъуз жедайни? Ваь! Герен чи виле гъатнавай цаз тир. Гила а цаз акъатна. Инсанризни рягъят хъана, гъуцаризни.

Пилиди кисна. Ахпа мад рахана:

- Зи квез са сирни ахъайин. Ахварай заз Геренан к!валин къулухъ галай къавахдин тарни акуна. Гъанани са вуч ят!а авай хътинди я. Къегъалрикай дугура, а т!араз хъсан килиграй.

Гъа геренда Текъийрин, Мадагърин, Шегъере к!уртарин, Данкъарин, Михерин сихилрикай тир жегъилар гъазур хъана, къавахдиз килигиз фена. Са герендилай абур хтана Т!ип!т!исан к!Гвачерик са хъицикъдин тагъар вегъена. Адай са килевилай пара гимишдин зат!ар авахъна.

Герена вичи к'ват'айбур папакай, аялрикайни к'евнавай. Пилиди кимел алайбуруз килигна. Хуьруьнвиар Пилидихъ галаз рази тир.

А йикъан нянихъ хуьруьнвийриз эхиримжи сеферда кус-кафтардин ван атана. И ван гъар садаз вичин бейнидин къеняй атанай.

...Йифен къулариз, хуьруьнвиар вири верц'Ди ахвара авай ч'Тавуз Рагъдин к'валин вилик квай секуьл к'вал къван авай чарсудин са цла ат'анвай гурарай винелди са кас акъахзавай. Къванцин винел акъатдамазни ада къве гъил цавузна вацраз килигна. Ахпа метер яна. И кас Пили тир. Ада вичин гунагърилай гъил къачу лугъуз Вацраз дадна:

- Я ац'ай Варз! Инсанри чпин гунагърин парабур йифиз ийизвайди ваз чида. Вун гзаф гунагърин шагъид ЯГ Геренани ч'лурук'а крар ви вилик авуна.

- Я ац'ай Варз! Вун зи ахваринни шагъид я. Ваз чида хъи, гъуцари заз алатна фенвай крарни аквадай гъунар ганва. Захъ галаз а ахвариз вунани килигна.

- Я ац'ай Варз! Вун зи амалдинни шагъид я. Ваз хъсан чида хъи, адалатдин гъуц Алпандин ч'лааз килигна, адаз муьт'луьгъ хъана, Гереназ чехирдик кутуна к'леви ахварин туьтуь за гана. Ам ахътин са туьтуь тир хъи, къенез фейи касдин каш къадай, рик' акъвазардай, пелен къерел яру лапан акъуддай. Гъа ик'лани хъана.

- Я ац'ай Варз! Ваз хъсан чида хъи и туьтуь хъвай кас ирид йикъалай вичел хуькведа. Гъа йифизни Ч'ехи фекъидал' меслятна за Геренан сур къатанна. Михъи гъава акъур Герен и вичел хтана, с^рай акъатна.

j

- Я ац'ай Варз! Ваз гъамани чида хъи, а туьтуьди, ирид| юкъуз сура амукъуни инсандин руьгъ тандикай къакъудзава^ Сур акуна хтайдакай инсан хъжедач.

- Я ац'ай Варз! Гереназ и жаза ганачирт'а имилдин рик'Н Ч'ехи Алпандин адалатдиз шак гъатдай. Идаз рехъ гу'J жедани мад? Ваъ! Ак' хъаназ хъуй инсанар аси жедай? Гъуцари чаз къадаяр ракъурдай. Идаз рехъ тагун патал чн;\ Герен чи хуьрелай садакъа гана. ■

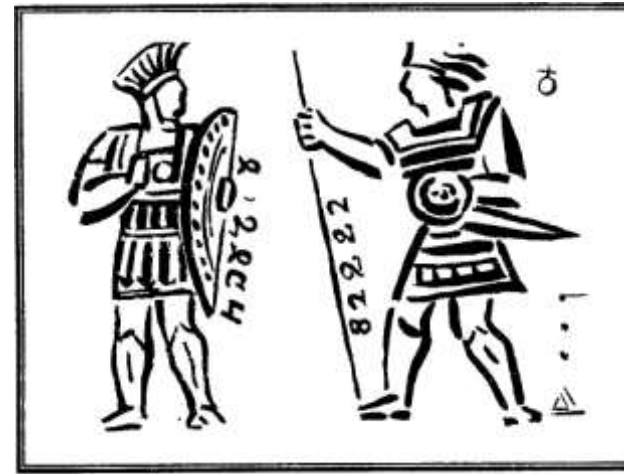
- Я ац'ай Варз! За дуьз авуначт'а, Ч'ехи Рагъ заз къалум хъурай! Зун нагъахъ ят'а Ч'ехи Алпанди зи акъул вахчурай!

Пилиди дадна куьтыгъна, цавариз килигна. Цаву ванна:

- Вун гъахъ я!

И гафар са Пилидиз ван хъана.

Л

W

Яран пуд лагъай юкъуз гъиле къелем къачудамазни адан вилерикай Ч'ехи фекъи Т'унл'м'усаН нур авай чин карагна. Ам Тип'Иррин Рагъдин к'валин ч'ехи к'вале фекийрин, сухтайрин, Къепеле ш-егъердай, Муьшкьюрдай, Къулан вац'ун а папий атай хванахайрин - микитисрин, (86) зарийрин юкъва ацукънавай.

- Зи рик'ел Иррисан - и г'леар алай сад лагъай лезгидин сердарвилин ийсар хкъезва, - лагъана Т'унл'м'уса. - Румвиар чи ватандал гъиле гапур аваз атай ч'авар.

- Чаз а ч'аван къисайрикай рахух, Ч'ехи фекъи, - лагъана Римиди Шалабна.

- Хъуй, чан рухваяр, - жаваб гана къуьзуь Т'унл'м'уса. Ада вичин ихтилатдик къыл кутуна.

ИРРИСНИ ПОМПИ(87)

- Мисирда к'елна п'Дийиз хтанвай ч'авар тир. Зун гъа и Гъуцар к'вализ фекъи тайинарнавай. Са юкъуз къакъан пелерал ц'аяр кана. Хабар агакъна хъи, румавиар къезва. Вири хуьрерай къушун к'ват' хъана. Гъар тилит чпин гъвеч'и сердердин(88) гъилик галаз Къепеле шегъердихъ рекъе гъатна. Зун Тип'иррин тилитдик(89) галай. А ч'авуз зи къанни са йис тир.

Ч'ехи Алпандин рухвайрин ватан тир Лезгистандин гъар са патай атайбур Къепеле шегъердин патав - вац'ун къере лежен-лежен хъана акъвазнавай. Нисиниз т'имил амай. Къепеле шегъердин к'еледин варар ахъа хъана. Дяведин

65

3-5105

лярхарда аваз члехи сердер Иррис чи вилик акъатна. Адал шведин пекер алай.

Члехи сердердин мяхардин гуьгуьна Къвепеле шегьердин "ъуцар квалин члехи фекьи Ба(90) авай араба къвезвай. МяхарарШ) къвал-къвалаз ягъана акъвазна. Члехи сердерди (къашатлди) къве гьилни винизна. Адан капун окъвара рагъ акъуна.

- Члехи Алпандин рухваря! - гъарайна Члехи сердерди, - \лупан имилар, - за квез виридаз гъуцарин эмишалди эвер янва. Партавдай(92) хтай къегьалри чав чи часпаррин патав пъяир агатна лагъай чав агакъарнава. Ягъияр гъеле чи ютандал атанвач. Абур рекъе ава. Румавияр эведдай гъайратрин(93) шарвалдихъ галаз тлигъун патал абурун вилел физва. Адалайни вилик ягъийри Понтдин шарвал Митридатан къушунар чуклурна, клар-кларнава. Гилад абуруз фменияр тек туна шуьткъуьрриз кланзава. Куьн гъавурда клурвал ахпани раж (94) чиди я.

Члехи сердерди са тлимил ял яна. Ахпа рахун хъувуна:

- Къе къуншидин пеле акъур къван пака жуван пелени клун тавурай лугъуз а къван агаддарзавай гилер атлун герек I. За квез гъавилияй эвер гана. Эрменийрин пацагъди чаз чар)акъурнава. А чарце кхъенва хъи, ягъийрин вилик сад-сад исъатна хъуй абуру чунни, куьнни, иберарни, мидиявиярни ■апулдай акъудда. Идаз рехъ тагун патал чун къунши халкъар гъийрин вилик сад хъана, гъуд хъиз акъатна кланда. Са ■афуналди, къуншийриз чавай куьмек кланзава. И кардин >велни-эхир, хийирни-зиян, къил-гуьгъ чна фекъийрихъ гагаз санал кишнава. Виридан акъулди икл къатлизва хъи, [гъийрин вилик пад чун, гъайратар, карталар(95), мидиявияр анал клватл хъайитла ат!уз жеда. Гъуьлягъдин туьд чукъвена дав мез акъудиз гун патал гъилин вири туплар кардик :акахъна кланзавай хъиз, ягъидин мез къалхандай акъудун гатални чна вирида тлемер санан клватлун чара авачир кар

Члехи сердер Ирриса вичин патав акъвазнавай Члехи фекьи задиз килигна гуьгъ гъана:

- Чна мад садра квехъ галаз киш хъийизва: Пакаман югъ I »иклел гъана къе къуншийрин куьмекдиз финал куьн рази | [ни?

Пудкъад агъзур касдин-итимдинни папан ван санал акъатна. И ванцикай цава гъуцарни къудгъунна:

- Чун рази я!

Члехи фекьи Бади гилер виниздалди къушундин ван

атланач. Члехи фекьиди лагъана:

- Лезгияр! Алпанан тубаяр риклел хкваш. Сад муькуьдаз лукл жемир лагъана чирна ада чаз. Къе ягъияр чун вири лукл авун фикирдив чи винел атанвайбур я. Къе абуруз чи къуншийрикай лукл ийиз кланзава. Пака абуру гъа хиялдив чи винелни гапур хкажда. Идаз чавай рехъ гуз жедач. Чна ягъийрин гапур авай гъил чи гапурдив атлана кланда. Им чи тлем агакъдай кар я.

Къушунди Члехи фекъидин гафарихъ разивилив яб акалзавай. Абур члалахъ тир хъи, гъуцарин куьмекдалди и дяведайни чеб гъалиб акъатда. Члехи фекъидиз къушундин фагъумдай физвайбур чир хъана:

- Лезгияр! Яргъал, залан рекъиз акъат тавунмаз гъуцариз дадин, - лагъана.

Вишни къад агъзур гъил виниз хъана. Пудкъад агъзур сиви тикрарна:

- Я Члехи Рагъ! Акл ая хъи, ягъийрив чи тлем агакърай! Акл ая хъи, чи гапур гъилляй ават тавурай! Акл ая хъи, чун садрани масадаз лукл тахъурай!

Цавари ванна.

- Куь гафар Члехи Рагъдив агакъна! - лагъана Ба фекъиди. ...Икл къил акатай дяве са шумуд йисуз фена. Гагъ туькъуьниз, гагъни цДийи къилелай куьклуьниз яргъал члугуна.

Румавийри Тигранакер къуна.(96) Амма и члавуз Лукулла (97) и дяведа вичин къушундин члехи пай квадарна. Лезгийрин, карталрин, гъайратрин, мидиявийрин гапуррин, ригейрин, хъелерин вилик Лукуллан къушун винел рагъ аватай мурк хъиз цГразвай. Крар икл акур Румадин сенатди лезгийрин, карталрин, мидиявийрин, гъайратрин, винел Помпеян гъилик галаз цДийи къушун ракъурна. И къушунди эрменийрив мет ягъиз гана. Ахпа румавияр лезгийрин винел атана.

Мад къакъан пелерил цлаяр кана. Мад лезгияр гапурдикай галклана. Помпеявни лезгийрикай хабарар агакънавай. И хабарри адан риклик кичлелвал кутунвай. Помпея лезцийрин винел фин тавунмаз мад садра веревирдер хъувун патал камцуьгъзавай. Ада виликай къвезвай куьд аранда акъудун къетлна. Адаз лезгийрин гъакъиндай ван хъайибур гъакъикъат (шлу) яни-тушни чириз кланзавай. Лукуллан къилел атайбур адаз таре хъанвай. Адан пер ханвай.(98)

Помпея вичин къушун пуд чкадал чара авуна. Аранда пуд чкадал лагер яна-куьбе кутуна. Румавийри хъуьтлуьн къаяриз эх жедайвал гъазурвал акваз хъана. Лезгийри Пом-

пеян гьерекаатар вилив хуэзвай. Чехи сердер Ирриса чара-чара макилрин - вилаятрин гьечли сердсрар, фекьяр кIватIна. Партавдай, Гьуцар кIеледай, Алпанадай, ТипIирай, Арцахай, Муьшуьрдай. Кае кIеледай, Шаракулндай атана вири кIватI хьана. Абуру вилик кьвер дуьпуьшар фагьумдин экуьнал са-сад тупIалайна. Низ чида хьи. Помпея~хьуьтIуьн циклиз сад лагьана вичин хиялар дегисардач? Нивай лугьуз жеда хьи, Помпеян фикирдай чун секинарун, ахпани сад лагьана чи винел кьушун чIугун физвач? Румавийрин'кьушун аранда амай кьван чи вилериз ахвар кьведани? РакIарал гишин нахчир алай хипехьандиз гьикI ахвар атурай?

Вирида и жузунар гьахь хьун тесдикьарна. РикIивайни ягьийрин рикIяй вуч физватIа кьатIун четин тир. Кар икI акурла Чехи кьашатI Ирриса лагьана:

- За икI кьатIизва: Помпеян кьушун пуд патахь чкIганвай чIавуз абурун винел гьарза жен герек я. Чеб-чпел хкведалди абур чара-чараз бамишна кIанда. Амайбурни хпер хьиз хурук кутуна чукур хьувун чалай алакьда. Завай хьайитIа, и кар чаз гила авун регьят жеда. Тар кIанелай атIунлай адан хилер тек-тек атIун, кваюн(99) регьят тушни?

И кишдал рази туширбурни авай. Чехи фекьи Бади Помпеяхь галаз рахунар тухун, мез жагьурун дьаведилай сере рехь я лагьана. Амма гзафбур чехи сердер Иррисан пата хьана.

Ирриса вичин кьушун пуд патахь чара авуна. И тилитрикай садаз чехи сердер Ирриса вичи, кьвед лагьайдаз адан стха Кьуьзуьда (Касика), пуд лагьайдаз Гьуцар кIеледин сердер ТерпецДа чIехивал ийизвай. Пуд сердер чпин арада икI рази хьана: Иррис вичин кьушун гваз Метел Селлеран(100) гьилик квай кьушундал кьарза жеда. Румавийрин и кьушун муькуьбурулай сандиз гзаф тир. Чехи сердер Иррисан стха Кьуьзуьд Помпеян винел фида. Гьуцар кIеледин сердер ТермецIани Луьси Флаккан(101) гьилик квай кьушундал гьепIесда.

Суварилай ларай кьарагьай лекьери арандиз лув гана. Зулун чIимин эхиримжи юкьуз лезгийрин кьушунди румавийрин лагерриз гьепIесна. Экуьн яр тахьанмаз лезгийрин гьарайди румавийрин япар биши авуна:

- Яргьияр ягьа! Ягьа ягьияр! Куквара! Садни тамир!

Вилерал ахвар аламай ромавийрин винел, на лугьун, кьайи яд иличнавай. КичIевили каш кьунвайбур кьарьагна чпин яракьрикай галкIидалди, са шумудра а дуьньядиз фена-хтана. Абурун винел хьелер кьвазвай, гьарадакни цIай галай са

фитIил квай. Кузвай кумайрин экуьнал лезгийрин турари цIарцIар гузвай. И цIарцIарди ягьийрин вилер кармашна. Румавияр йифиз винел хьварц гьалтнавай дишгьлидин гьалда авай. Абуруз вучдатIа чизмачир. Са тилитдиз муькуьдакай хабар амачир.

А юкьуз няналди дяве фена. Йифи вичин чIулав кьир чилел вегьейла дяве акьвазна. Кьве патайни кьейибур гзаф'тир, Цихь цIигел арандин чилер ивиди тухарнавай. Пака экуьнахь лезгийрин цIийи гьужумдиз гьазур хьанвай румавияр рекьер хуьз амуькьна. Лезгияр абурун винел атанач.(102) Румавийри югьни, йифни лезгийрин рехь хвена. Лезгияр, на лугьун, и чилел аламачир.

Помпеи са кьил кьве гьилив кьуна амуькьнавай. Вичин гьерекадир Ирриса адаз гзаф четин са жузун ганвай. Помпеяз жаваб жегьизвачир. Ам "гьикIин-вучин?" - лугьуз амуькьнавай. Адаз атIай гаф лугьудай кас авачир. Румавийрин рикIел чпелай вилик и чилерал атана хьфейбуру лагьай гзаф затIар хтана. Помпея лезгийриз куьмск гузвай гьуцарилай кIуьнкI кутуна амазонкайрал кьван, пилийрал кьван чпиз чидай затIар вири рикIел хкана. И югь Помпеяз веревирдрин югь хьана. Нянихь ада кьушундин чIехибур кIватIна. Гьарада вичин фикир лагьана. И фикирар акьван акахьайбур тир хьи, эхир са патахьни акьатнач.

Пака экуьнахь Помпеяз хабар хьана хьи, лезгийрин итимар атанва. Абуруз лугьудай гаф ава. Помпеяз хвеша хьана. Ам акIай кIеверай акьатна. Помпеи вич кьецел экьечIна. Литин чадурдин вилик балкIандал алай пуд кас акьвазнавай. Абурукай садац гьиле лезгийрин тIаратI авай. Гару галтадарзавай тIаратIдиз Помпея фагьумдив килигна.ТНа лугьун, адан жузунрин жавабар тIаратIдал кьхьенвай кьван. Кьуд шшIен яру тIаратIдал Чехи Рагьдин сурет алай. И туракь ракъини Помпеян вилер кармашна.

Помпеи вичиз гьазурнавай чкадал ацукьна.

- Ша лагь, лезгийриз!

Лагердин чIехида Помпеян гафар лезгийрив агакьарна. Лезгияр балкIанрилай ЭвичIна. Гьиле тIаратI авайди юкьва, муькуьбур кьерехрал алаз Помпеян вилик атана. Абуру кьил хура туна Помпеяз салам гана.

- За кьехь яб акалзава, - лагьана Помпея. Ахпа патав гвай грекдихь элкьвена. - Бес зи гафар лезги чIалал ни элкьурда?

- Чун куь гафарин гьавурда ава! - Лезгийрикай сада латиндал лагьай и гафари Помпеи мягьтеларна. Гьиле хьсан тIушуннавай данадин хам авай жегьилди дуьз адан вилериз

килигзавай. Жегьилди Иррисан тупалдин лишан алай хам Помпеяв вугана. И хамунал алай тупалдин лишанди и атанвайбур Ирриса ракъурнавайди тестиъарзавай.

- Ви тIвар вуж я? - жузуна Помпея. - Ваз латин чIал гынай чида? Белки вун чун маса гана лезгийрин патахъ фенвай-бурукай я?

- Ваъ, ЧIехи сердер, - лагъана ТIипIтIиса. - За Мисирдин Рагъдин кIвале, Милет шегъерда философиядин мектебда кIелна. Зун грекринни, румавийринни философрин мектебра хъана. Хъайи чкайрин чIаларни, адетарни, хесетарни чирна.

Помпея къил юзуринив вичин разивал чирна. Ахпа жузуна:

- Вун вуж я?

- Зун ТипIиррин Гъуцар кIвалин фекъи ТIипIтIис я. Зи патав гвайбурукай сад Гъуцар кIеледин сердер ТермецI, муькуьди са тилитдин тIаратI гвай къегъал Шар я. ЧIехи сердер Иррисани, чIехи фекъи Бади Гъуцар кIеледин сердер ТермецI квех галаз рахунар тухун патал ракъурнава.

ТермецIа мад са сеферда къил хурузна вин чирна.

- За квехъ яб акалзава! - лагъана Помпея.

- ЧIехи Помпеи! - къил кутуна ТермецIа, - виликан йикъан кукIунар чун гуър жен патал тир. Квез чир хъун патал тир хъи, чун-лезгийар чи чилин патал сад амайкъван женгиниз гъазур я. И чIагалди тек са ягъидивайни чи чилерал регъят ацукъиз хъайиди туш. Виликан юкъуз квезни акуна хъи, хайи чилин винел, хайи цавун кIаник галай лезгийрин руьгъ са затIунивайни юзур жедач.

- И гафарин мана къатIана, вуна заз течир затIар лагъ! А затIар хъи, абур лугъун патал куън иниз ракъурнава.

- ЧIехи сердер Иррисани, чIехи фекъи Бадини ваз къал акъвазарна алатна хъфин кишзава.

Помпеян рангар къекъифна. Адаз лезгийрикай ваъ, впчин ажузвиликай хъел атана, регъуь хъана. ТермецIа шла лагъай фикир адан вичинни рикIиз атанай. И геренда маса рсхъ адаз вичизни аквазвачир. Адак хъел кутазвайдини и чара тахъун, маса рехъ жагъур тахъун туширни? Са фикирди адаз секинвал гузвай хъи, къал акъвазарун теклиф лезгийрин патай къвезвай.

- Чна куь теклиф къабулзава, - лагъана Помпея. - Амма чи арада са ихътин разивални хъана ккгада хъи, чун куь къуншийрин винсл фейила куьне абуруз куьмек гудач.

- За квев ЧIехи сердер Иррисан гафар агакъарзава: лезгийрин чпин къуншийрихъ галаз авай крарин чи арада жезвай разивилихъ галаз са галкIайвални тахъун герек я.

ЧIехи сердер Ирриса квез инсанрин артух азабрин вилик пад къун патал къал акъвазарун кишзава. Ина маса-шартIариз чка авач.

Помпея арандин къакъан цавун аршдиз килигна. Хиялри ам са гьиниз ятIа тухвана хкана. Ада вучиз ятIани ТермецIал ваъ, адан гафар латиндал элкъуьрна агакъарзавай ТIипIтIисал вилер хвена:

- Чун рази я. Амма зидни ЧIехи сердер Иррисан арада чараз ихтилат тахъана жедач.

...Муькуь юкъуз ЧIехи сердер Иррисани ЧIехи сердер Помпея дяве акъвазаруниз талукъ разивал кхъенвай чарцел чпин тупIалер илисна.

Гъа йикъан нянихъ лезгийрин сердеррин, микитиерин, фекъийрин гъили - гъилаб къле фена. Инал чIим кIили хъана. (103). Абуру пакаман йикъан цIарар, рангар, гиширар са-садахъ галаз къадай сиясат гъазурун патал фагъум хци-бурукай цIусад кас хкъана. Ахпа вири гъуьдрагдихъ(104) ацукъна. ЧIехи фекъи Бади дяве куьтягъ хъуникди рикIер ахъайдай са гаф лагъана. Гъалибвилин сувариз къад йис идалай вилик чилик кутунвай чехирдин куьшуьяр хукуднавай. Чехирдив ацIар крчар чIехи фекъидин акъулдив ацIанвай гафарилай къулуьхъ мадни верцIи къана.

- Са ягъи чна сивелай яна рахкурна, - лагъана Ирриса. - Амма ам акъванни яргъал фенвач. Помпеи гишин нахчир хътин са кас я. Адаз маса рехъ акунайтIа, ам дяве акъвазарунал сакIани рази жедачир. Ам чараатIайвилин гъиле есир хъана.

- Бес иберринни эрменийрин крар гъикI хъурай? - жузуна ТермецIа.

- Помпеи атана хъфизвайди я. Амма иберар, эрмеияр, мидиявиар чи къуншийар я. Гъавиляйни, регъни мегъ патарай ара датIана гишин нахчирар хъиз къвезвай ягъийрин вилик чун санал экъечI тавуртIа, ягъийри чун чан аламаз алажда. И шлу рикIел хуьн герек я.

Ахпа мярекатдиз чуьнгуьрар гвай мазанар атана. Абурулай къулуьхъ Къепеле шегъердин Рагъдин кIвалин хурди чпин гъунар къалурна.

Абурулай къулуьхъни мярекатдин къене авайбуру ван-ванце туна лирлийар лугъуз къил кутуна. Лезгийрин итимри санал лугъузвай манидин ван ирид суварилай алатна физвай.

Ягъияр алатна хъфена лугъуз суварар туькIуьрнавай, хвешивалзавай лезгийри ван-ванце туна мани лугъудай чIавуз Помпеи лаш акъунвай, гъа виляйни, тум къевехе гъатнавай

нахчир хъиз иберрин винел рекъе гъатна.

Помпеи иберрин карталрин уьлкведин къенера гъах¹нач. Дцан рик¹яй къулухъ галамай лезгийрикай авай кич¹ акъатна физвачир. Са вил къулухъ ягъазвай Помпез ак¹ жезвай хъи, вилек, къвалахъ квай клунт¹арикай садан къулухъай и гьеленда лезгийр хкатда. Адаз ахварайни лезгийр акъазвай. Гъавилъйни, Помпеян ахвар ат¹ана, къарай къенвай.

Помпеявай карталрин къушундихъ галаз чин-чинал къевез хъанач. Ада пад къерех чапхуниз къуьд ракъурна. Амма ам дана къулухъ галамай калин гъалда гъатнавай, гъавилъй ада вил къулухъ язавай. Помпеян сабур тамам квахънавай. Виликайни иберрин гапуррал гъалтай румавийри чеб къулара гъатай къифрен гъалда къат¹извай. Помпеи къве ц¹ун арада амай. Гзаф веревирдрилай къулухъ Помпея къат¹ана: лезгийр муьт¹уьгъ тавунмаз адаз Къафкъазда чка авач. Гарун хура авай циф хъиз атана румавийрин къилел хар къурзавай лезгийрин вилик пад къун тавунмаз, адаз я секин югъ жедач я, регъат йиф.

Помпея къушундиз эмир гана:

- Къулухъ! Лезгийрин винел!

Къакъан пелерал мад пДаяр кана. Лезгистанда аялдилай къуьзуьдалди вири к¹вачел къарагъна.

Помпеян шанилар Ибериядай къулухъ элкъвена.(105) Амма румавийрин рикле чка къунвай кич¹ акъван гзаф тир хъи, абурувай чеб фейи рекъяй къулухъ хкъез хъанач. Помпея чинеба рекъер жагъурна. Помпея, вичивай хъайитГа, лезгийрин винел хабар тавуна, гатун марф хъиз къвада лагъана фикирнавай. Абур яд авачир шимерай яна кич¹ез-кич¹е^ Йуррин вац¹ув агатна. Помпеи са шумуд юкъуз вапДун къе^ < къуна атана. Адаз ванДалай алатиз кич¹е тир. Вац¹ун и па > адаз чил хъиз ваъ, гъар къванцикай са къегъал хкатзавас келе хъиз акъазвай. Эхир Помпея вац¹алай алатдай эмир гана. Къушунди лезгийрин чилел к¹вач эцигна.

Сифте юкъуз абурал лезгийрикай садни гъалтнач. Рехъ дегишарнава лугъуз фидай падни квадратнавай Помпеи къуд патаз килигиз амукъна.

Къвед лагъай юкъуз къушун балкГандал алай са лезгидихъ галаз чин-чинал атана. Адаз катдай чка амачир. Ромавийри ам цДарнДа туна. Помпез и хабардикай гзаф хвеша хъана.

- Чаз рехъ къалурдайди жагъана, - лагъана ада, - гила чи крар хъсан фида.

Лезгиди ягъийриз рехъ къалуруникай къил къакъудна.

- Ваз маса рехъ амач, - лагъана лезгидиз Помпея, - я вуна

чаз рехъ къалурда, яни чна ви къил ат¹уда. Лезги къил

ат¹унал рази хъана, рехъ къалурунал ваъ.

- За ваз къизилар гуда, - лагъана Помпея, - пара къизилар, чаз рехъ къалурда.

Лезги рази хъанач.

- За вун лезгийрин чилин ч¹ехид эцигда, - лагъана Помпея, - чаз рехъ къалурда.

Лезги лип¹ хъанвай. Адай ван акъатнач.

- Ик¹ хъана хъуй за ви кГалханда цур пада, - лагъана Помпея, - мад садрани ви ван акъат хъувун тавурай лугъуз.

- Ваз зи къушун акъазвани, - лагъана Помпея, - чи сан квелай гзаф я. Килига садра и хъпи дшмер зи легионерри гъик¹ ч¹улаварнават!а? Лезгийривай гъик¹ хъайит¹ани чи вилик акъваз жедач.

Лезгиди сиве яд къунвай. Кар ик¹

акурла Помпея эмир гана:

- Лезгидиз яд гумир. И хъпи шимерал тек са юкъуз яд хъун тавуна акъваздамазни ам хъуьтуьл жеда.

Гъилер кут¹уннавай лезги къушунди вичихъ галаз тухвана. Идакай са хийир жагъанач. Фидай пад квадратнавай къушундин кам яваш хъанвай.

Шарвандин ч¹ир-ч¹ирдик к¹алхан къуру хъанвай лезгиди "гъик¹ин - вучин?" - лугъуз вичи-вичиз версвирдерзавай: "Гъуьлягъдин сивяй гъик¹ акъатин?"

Эхирдай ам ихътин къарардиз атана: "Ваъ" лугъуникай са хийирни авач. Абуру зи къил ат¹уда. За абуруз рехъ къалурун хиве къурт¹а хъсан я. Ягъияр за хъпи шимерин деринриз тухвана ягъаларда. Рехъ яргъи жердивай белки зазни са аманеви жагъида жал? Белки гъуцари заз ягъийрин гъилъй катизни куьмекда жал?"

Ягъийриз есир гъатай къвед лагъай юкъуз лезгиди вич рехъ къалуриз рази я лагана. Легионерри ам вилик ыДарыДиз тухвана. Са гьелендилай легионерриз акуна хъи, ях лезгидивай балкГандал алай легионеррив агакъ жезвач. Абуру адазни балк¹ан гана.

Помпеян къушун акъваз тавуна физвайтГани рехъ ат¹ана къилиз акъатзавачир. Абуру КГуррин вац¹алпй ац¹Г)рай ц¹уд агъзур цел ядни хт¹вана куьтягъ жезвай.

Нян къилъй легионеррин вилик вирер акъатна. Ибур къав алай вирер тир. Иифиз инай физ тежен чир виляй Помпея къушун акъвазарна.

Помпеи экуьнахъ гъавурда акъуна хъи, и вирерай адан къушундивай акъат жедач. Вирерин къерех къуна финлай

кбир маса чара амачир. Жегбил лезгиди чеб алцуарнавайди Помпея гила кьатлана.

- Адаз яд гумир! - Эмир гана Помпея. - Къарихвили адан чан яваш-яваш къачурай.

Къав алай вирерай акъатна гъеле чеб-чпел хутун тавунмаз Помпеяв хабар агакьна хьи, лезгийри абурун вилик пад атлана. Лезгийрин къушун Иррисан стха Къузуьдан (106) гъилик галай.

Сифте яхбур чин-чинал атана. Ахпа балкланрал алайбур ягъунрик какахьна. Иви яд хьиз авахьна.

Вилик квай ягъ-ягъун акурла Къузуьдан пеляй гум акъатзавай. Са гъвечли тилит галаз къакъандал акъвазна тулал физвай ягъунриз килигзавай Къузуьдан рикляй чулава иви авахъзавай. Лезгийрин азад чилел алтлуш хъанвай ягъийрин пехъвилелди дяве авунал саклани члалахъ жез кланзавачир. Инсандиз гъи чинив масадан къисмет гъилий акъудиз клан жеди? Масадан бахтуна вил тван, масадан бахт вахчуз клан жен инсандиз ваъ, нахчирдиз дигай чин тушни? Инсандивай вичинди тушир затл "заз гьакл кланда" лагъана дявсдиз къевез жедани? Къузуьдавай вичин рикляй физвайбур ачухдал акъуд тавуна акъвазиз хъанач:

- Яраб гъа икл кьиле фида жал?

Къевеле шегердин Члехи фекьы Ба Къузуьдан гафар ван хъана адахъ элкъвена:

- Вун квекай рахазва, чан хва?

Дяведин и береда, лезгийрни Помпеян къушун рекъин-1 амукъун чирун патал са-садал алтлуш хъанвай чГавуз Члехи фекьы Бадин "чан хва" гафуни Къузуьдан дамарриз са чимивал гана. На лугъун, адаз и са гаф бес тир къван. Къузуьда элкъвена Члехи фекьы Бадин нур авахъзавай чиниз, лацу чурудиз килигна. Инсандивай агакь жедай каркамвили гурарин вири кларар са-сад акъахнавай и фекьы вичин акъулдив гъуцариз лап мукъва хъанвай. На лугъудай, и инсандик тан галамач, ам клвачелай кьилелди руьгъ я.

Къузуьда жузуна:

- Члехи фекьы! Яраб и ягъияр вучиз икъван пехъи ятла?

- Нахчирдиз, вун вучиз пехъи я лугъуз жедани, чан хва Гъулягъдиз вучиз агъу ава лугъуз жедани, чан хва?

- Члехи фекьы! Помпеян къушундик квайбуру гъар тлигъди! гъикъван гъахъ къачузватла?

- Ам сердердила, ада ганвай гафунлай, садни дяведин эхир гьикл къутягъ женлай аслу я. Ви риклел и жузун гъинай атана?

- Члехи фекьы, за фикирзава хьи, инсанди арада мидявал авачиз са маса инсандал гапур гьикл цавузда. Ихътин инсанрин рикл къванжикай туштла бес, квекай я?

- Чи вилик галай ягъияр кусафтаррилайни чланабур я. Абуру чпин инсанвал яргъал уьлкведа-чпин ватанда туна атанва. Абуру талантдихъ(107) чпин руьгъер маса ганва. Абуруз инсан лугъуз жедач. Абуру гъулягъар я.

- Вун гъахъ я члехи фекьы!

Къузуьда и гафар лагъана тур къакъарай акъудна. Вичин къваларихъ килигна. Лезгийрин цавузнавай турар акуна.
- Ша, лезгийр! Гъулягърин члехидан гардан ягъин! - гъарайна Къузуьда.

И гафар лагъана Къузуьда ягъийрин къушундал балклан гьална. Патав гвай тилитни адан гуьгъуьна гъатна. Къве юкл алай лезгийрин юклни зур алай турар кардик акатна. Ягъияр дергесди гуьзвай векер хьиз чилиз ацахъзавай. Къузуьдан тилит дуьдгъердиз акъадар жезвай чукул хьиз ягъийрин къене гъахьна. Абуру феи рехъ маргъарин ара хьиз аквадай. Им Помпеязни аквазай. Ада Къузуьдан винел хикягънавай са легион ракурна. Абуру лезгийрин турарал гъулягъар хьиз аруш жезвай. Чпин пай къачурдалай къулухъ чилиз эклих'ана амукъзавай.

Къузуьд Помпей алай чкадив агакъзавай. Адан гуьгъуьна авай лезгийрин тилитни къвердивай ьДразвай, тлимил жезвай. Вири тан ивидай къацланвай Къузуьдан акунри ягъийрин чанда фул твазвай. Помпеян патав - кьилив гвайбуру клев жедай чка жагъурзавай. Помпеяз вичин ичли жезвай пад-къерех акуна чанда юзун гъатна, катиз клан хъана. Катдай чка жагъанач. Помпей рекъиз гъазур хъана. Къузуьда риге винизна. Са гъеленни алатнайла Помпей хъукъун патал гийин тазинал гьалснавай жингавдин жендекдиз элкъвешдай. Риге Помпеян хура акъуна. Риге акъур чкадал ракъун занжуррин кьилер вири санал галкланвай. Анал яцлу ракъун гьил къван авай клус алай. Гъавиляйни риге и патай фена а патахъай хкатнач. Ракъун клусуна акъуна гвадар хъхъана. Риге ахътин са зарбдив акъунвай хьи, Помпеявай вич балкландин винел хуьз хъанач. Ам балкландилай аватна рух хьиз чилиз гъай хъана.

Къузуьд гапур винизна ягъидал фена. Шуькъуьнт вичин хъиредиз чулг хъижедай хьиз, ягъини чилелай къарана тГваларикайни литиникай раснавай чадурдиз гъахьна. Къузуьд чадурдин ракларал фена. Къенез гъахъиз кландай члавуз чадурдин патахъай хкатай ягъиди ахъаяй пил ягъанвай хьел

К.,

адан рикле аклана. Къузуьдай гъарай акъатна. Адахъ галаз атай тилитдин къегъалар чпихъ галаз чин-чинал акъвазнавай ягъийрин хурай акъатна Къузуьдан куьмекдиз атана.

Помпеян гъилин кашарихъ галаз лезгиирин куклун гзаф заланди хъана. Абурун парабур къена. Амайбуру Къузуьдан тан ягъийрин гъиле тун тавуна хкана.

И члавуз Помпеи яна лагъай хабар румавийрин къушундиз чклана. Легионеррин арада къалабулукъ гъатна. И дяведиз лезгиирин авай-авачир вири чапхунна тухуда лугъуз атанвай грекар, мисирвияр, румавияр, арабар ва масабур рикГера чпин чанни квадарунин кичлевал гъатна женгни гвадарна къулукъ элкъвена.

Хура акъур ригедин тлалдикай месе гъатнавай Помпеяв и хабар агакъна. Ам са гъил хурал эцигна, муькуь гъиле къакъарай акъуднавай гапур аваз къушундин вилик экъечна. Кичлевилай, гъамни тлалдикай рангар катнавай, вичиз ухщар амачир Помпсй са масадан хамуна гъахънавай инсандиз, кускафтардиз злкъвенвай. Ада гзаф гъарай - эвсрна. Винин легионерриз сивел атайди лагъана. Адахъ яб акалдайди амачир. Чан верцДи тир. Помпеяз акуна хъи, са гъеленни камцуьгъ авуртла, ам вич лезгиирин вилик къуд-вад луклани галаз тек амукъда. Помпеи балкГандал акъахъ хъува. Катзавай-бурун арада гъатна вичини балклан хъарца гъална...

Лезгийрин абурун гуьгъуьна галтугдай гъалда авачир. Лезгийрини гзаф къегъалар квадарнавай. Къузуьд рекъиникди къушундин руьгъ къиян хъанвай. Чехи фекъи Ба гъавурда акъуна хъи, ахътин члавуз Помпеян гуьгъуьна гъатуни хийир гъидач. Адаз чир хъана хъи, Помпеи тлекъена акур ягъийрин къушун фадни вичсл хуьквервал я. Адаз Помпеян къуватарни чпин тлеминлай гзаф тирди хъсан чизвай.

Чехи фекъи Ба ягъал тушир къван. Ягъийрин гъар камуналвил эцигзавай къегъалри хабар гъана хъи, Помпеи къулукъ элкъвезва. Вич виридаз акурай лугъуз къушундин къиле аваз къвезва.

Лезгиирин гъили - гъилаб хъана. Садбуру гъа и гъелен Помпеяхъ галаз куклуник къил кухтан лугъузвай. Чехи фекъиди разивал ганач. Ада лагъана:

- Чехи сердер галачиз, тлимил къушундив пехъи ягъийрин винел фин акъул квадарун лагъай члал я!

...Къуватар барабар тушир члавуз ягъирихъ галаз ийидай дяведин вичиз хае клалубар авай. Чехи фекъиди лезгийриз тамариз чуклун патал кишит гана.

Помпеян легионерар чилел аламай, лезгийривай хутахиз|

тахъана гъинал-гъанал алумукънавай мейитрин яракъар, туплалар тарашиз агахъна. Абурукай садай гъарай акъатна:

- Дишэгъли!

- Вуч дишэгъли?

И члавуз са масанлай гъарай акъатна:

- Итимдин пекерик дишэгълидин мейит ква!

Румавияр идал члалахъ тушир. Амма вилиз акъазвайдал члалахъ теженни мумкин тушир. Легионеррикай сада лагъана:

- Ибур гъина аватлани амазонкаяр я!

Са масада им тестикъарна:

- Лезгийрихъ галаз амазонкаярни сад я!

- Тахъайтла абурвай чи легионеррин вилик акъваз жедай-ни?

- За лугъузва эхир, лезгийри вучиз чи вилин цлай къенва!

И мах Помпеяни къабулна. Вучиз лагъайтла, адаз гъикъван фикир авуртлани идалай серее багъна жагъидачир. Адавай къушундин са пай вучиз квадарна, лагъайбуруз жаваб гуз жедачир. И мах адаз вичин легионерар секинарун патални герек тир. Лезгиирин чилелай гъиле са затлани гъат тавур Помпея легионерриз гудай талантар гъинай жагъурун лугъуз веревирдзавай. Гила адаз жаваб чизвай: Амазонкайрин гъилей куьне куь къилер саламат хканватла гъам квез бес я!

Вилик пад лекъери, садни чпи фикирзавайвал, лезгийрихъ галаз сад тир амазонкайри атланвай, къулукъ пад шимедин тулар тир румавияр ийир-тийир хъана амуькнавай. Помпеяз къушун кГватла тавар галай патахъ гъарза ийиз клан хъана. Амма тамарив агакъдамазни кичлевал тлвар алай девди вичивич къалурна. Гъар са пеш са риге хъана румавийрин виде сух хъана. Гъар са векъ агъу алай хъел хъана. Къастунай хъиз и арада цавун чинни цифери къуна. Чулав-лацу цифер са-садалай аруш жез къакъатна. Тебиатдин рангар алахъна, цДехуь хъана. Цава дДайлапанар яна. Са цДайлапанди Помпеян тлигъдин мярхарик квай балклан ярхарна.

- Я Зевс! - гъарай акъатна Помпеяй. - Я Зевс! Чаз куьмек хъухъ! Чун лезгийринни амазонкайрин хурукай саламат хукуда!

Румавияр Юуррин вандал къил алаз рекъе гъат хъува. Инихъ къведаила хъпи шимера ад жагъидай туш лугъуз нДуд агъзур цел яд ацлурна атай румавияр, гила тади квай вилай чпин плузарриз мез гуз-гуз хъфена.

И члавуз ири стГалрин лацу марф къвана. И марфадин яд

катзавай ягыйрин иричариз къван аватна. На лугьудаи, гьуцари катзавай ягыйрин къамуз цвар гузвай.

Стха къена лагъай хабардал арандиз атай Ирриса чка-чкадал тилитар туна, къушундин ч!ехи пай Къвепелез - лезгийрин къилин шегьердиз гваз хъфена.

...Къвепелен шегьердин Рлгъдин к!вал Силибирдин(108) пелел алай. И дарамат экуьн ярарик мадни иер тир. Ц!уд юк! къакъан, пуд юк! гъяркъуь паруйрин къене авай дараматдин лацу уьстуьнар лап яргъалай аквазвай. И уьстуьнрив гекъи-гайла пару гзаф аск!анди хъиз аквадай. И акунрилзаф ягыйяр алцуарнай. Абуруз и паруйрилай эляч!на къенез фин акъванни залан тушир са кар хъиз жедай. Им вил алцуар хъун тирди абур гуьгъуьнлай гъавурда акъадай.

Рагъдин к!валан ч!ехи варарин гъар са плтахъ къуд уьстуьн галай. Варарин эрч!и пата са гъилив варарин хел, муькуь гъиле рагъ къунвай дишгъглидин - Арчанан, чапла пата са гъилив варарин хел, муькуь гъиле ц!Дайлапандин риге къунвай Алпанан тимталар аквазвай. Варарин къилел Рагъдин лишан алай. Рагъди вири патарихъ эквуьн ц!Дарар чукурзавай. И лишан лезгийрин яру т!арат!дал алайдахъ галаз са к!алубдинди тир.

Дяведа къейбурун мейитар Гъуцар к!валин вилик эцигнавай. Ч!ехи фекъи Бадин хура Ч!ехи Рагъдин занжурдик квай тимтал авай. Ам мейитрин ц!иргъинин виликай фена, къил-къиле ягъана. Ч!ехи фекъи чин ракъинал алаз акъвазна. Ада гъилер винизна. Гъуцариз дадна. Вири имилди адахъ галаз гъуцариз дадна.

Лезгийриз мейитрал Ч!ехи Рагъдин рангиниз ухшар яру ранг иличдай адет авай. Гъуцар к!валин сухтайри цуц!Гана гъвеч!и т!еквер авай бекъедай мейитрал яру яд илична. Ч!ехи фекъи Бадин ишарадив къегъалри эвел дишгъглийрин, ахпани итимрин мейитар дяведин мярхарал эцигна. Дишгъглийр! мейитрал шеларна.

Ч!ехи фекъи Бади мейитар сурарал тухудай эмир гана| Вилик итимрин мейитар авай арабаяр галаз карван рекъ< гъатна.

Ягыйрихъ галаз хъайи дяведа къейибуруз къакъан к!унт!ал сурар эгъуьннавай. Лезгийри дяведа къейибуур, куь-| шуьйра твадацир. Абур къвал-къвала кучукдай. Ихът» чкайрал гзаф ч!авариз гуьмбетар эцигда. Са бязи ч!авари^ гуьмбет ийиз агакъдачир. Са маса патахъай атай ягыйри фикир къилиз акъудиз мумкинвал гудачир. Ихътин ч!авариэ| сурарал ваъ, к!унт!ун къилел къванер к!ват!дай. Халкъдк

аниз гуьмбет лугьудаи. Ч!ехи фекъи Вади сурал гаф лагъана: - Куь танар чилик акат!айт!ани куь руьгъер цаварал - Ч!ехи Рагъдин гуьзурдиз хъфенва. Абуру гила Ч!ехи Рагъдин гуьзурдай сурариз килигзава. Ч!ехи Рагъ абурулай рази я. Куь руьгъер идалай къулухъ хадай аялрин танра аваз ц!ийи къилелай ватандин чилел хуькведа. Куьн регъят ксус! Куьне куь чанар къурбанд гана лезгийр лук!виликай хвена. Гъуцар квелай рази я. Накъвадикай экъеч!ай танар са мус ят!а накъвадикни акахъ хъувун герек я. Гъуцари куь руьгъериз экуь рекъер къалурда! Квекай ат!ай бахт гъуцари' куь руьгъериз гуда.

Жемятди гъилер Ч!ехи Рагъдихъ туьк!уьрна дадна. Къвепеле шегьердин Гъуцар к!валин хурди Ч!ехи Рагъдин т!варцихъ мани лагъана. Рушарини гадайри сурарин винел к!ватнавай к!арасриз ц!ай ягъана. Итэмрин сурарал пуд йикъуз, рушарин, сусарин сурарал къуд йикъуз ц!Тай кана.

...Т!ипМиса къиса ахъайна куьтягъна. Садаини ван акъат-завачир. Вирида веревирдерзавай. Чпиз ван хъайи зат!ар иливарзавай. Гъа ик!а са гъелен алатна. И гъеленда гъарадан рик!яй чпиз гила ван хъайи дяведин са шикил фена.

Т!ипБ!исан вилерикай вичиз к!ани амазонкадин эхиримжи гъеленар фена: Виликай ягыйяр къевезвай. Лезгийрин тилитар ягыйрин винел гъарза хъана. Арада амай камар къвердивай т!имил жезвай: ц!уд, муьжуьд, ругуд, къуд, къвед... Идалай къулухъ мад камар вигъин хъийидайвал хъанач. На лугъун ац!анвай къве циф са-сада акъуна. Къайи ракъар са-сада акъур ванерин гуьгъуьнал алаз турари як ат!Гудайла инсанрин ц!урдай ванер акъатна. Агъзурралди инсанрин рик! ат!удай гъарайри чилинни цавун ара ац!урна. ТипГиррин балк!анрал алай тилит ях къушундин эрч!и пата авай пелен ценчик галай. Инал балк!анрал алай пуд виш тип!ирвидилай гъейри маса хуьрерай, шегьеррай атанвай са шумуд агъзур къегъалди ягъирирал гъарза жедай кишит мус гудат!а хуьзвай. Балк!анрал алай къегъалрин арада рушар, сусарни авай. Т!ип!т!исаз чидай хъи, балк!анрал алай пуд виш тип!ирвидикай яхц!урни ц!уд дишгъглияр я.

Къерехдай килигайбурувай и къегъалар са-садавай чара ийиз жедачир. Абурун алуьк!унар сад хъиз тир, яракъарни са к!алубдинбуур. Лезгийрин дишгъглияр т!игъдин кимелни итимрилай ажуз тушир.

Т!ип!т!исахъ галаз къвал-къвала Алей акъвазнавай. Лацу балк!андал къвед хъиз ацукънавай. Алеялни Т!ип!т!исал хъиз

ракъун кьеркъ алай. Адан тек вилерни тлиш аквазвай. Алея дяведиз вил кIвакI тавуна килигзавай. Ада ТипIтIсисан чиниз килиг тавуна:

- И ягъунриз яргъалай килигунлай жув ягъидихъ галаз чин-чинал къвен серее я, - лагъана иста ванцелдит

- Алей! - лагъана ТипIтIсиса, - РикI кIевиз яхъ! ТIмил ама, гила чунни ягъйрин чан къачуз гъарза жеда.

- ТипIтIсис! - лагъана Алея. - Вун фекъи я. Гъуцариз дада, чибур и дяведа рекъин тавурай!

- Инсанри чпин мурадрик агакъун патал са вуч ятIани вичикай харжна кIанда. Им гъуцарин чпин къанун я, Алей. МасакIа жедач.

- Вучиз ТипIтIсис? Вучиз дуьньядин къанунар икъван залам я? Дяведин кимел иви квахъиз ярх хъана амукъзавай чи къегъалрин гунагъар вуч я?

- Секин хъухъ, Алей! Абур чпин гунагърин къурбдандар туш! Абур гунагъар авуна лугъуз къурбанд физвач! Абур ватандин чил ягъйрикай михъун патал къурбанд физва.

- Абурун руьгъер гъикъван михъи я, ТипIтIсис?!

- Абурун руьгъер ЧIехи Рагъдин гъуьзурдиз чина хъвер аваз хъфида, Алей.

- И къегъалриз чна ахпа гуьмбет эцигда, ТипIтIсис!

- Чи рикIера а гуьмбет авазва, Алей!

И чIавуз гъиле тIаратI авай са къегъал абурун патав ягъйрал гъарза жедай эмир гваз атана. Лекъери пехъериз кIуф ягъан патал лув гана.

Са-сада акъур турарай сад лагъай цIверекIар акъатайла инсанрин рикIелай вири алатна. Абурун вири жакIумар, танарни руьгъер са мураддин кIунтI хъана: Ягъияр къена кIанда!

Дяведиз вичин къанунар ава. И къанунрин дибда са затI акъвазнава: Ватан кIан хъун. Абурун ватан гъардан хзан тир, Гъардан азадвал тир, ЧIехи Рагъдин тубаяр тир.

Ягъйри лезгийриз чирна: тек са кланивилив уьмуьр ракъурун мумкин туш! Вич, кланивилин патав адан стха тир такIанвални хъана кIанда къван. Вич, дуьньядин пуна са кланивални къенивал ваъ, такIанвални, чIанавални ава къван. Вич, масакIа хъунни мумкин туш къван. Вич, дуьнь-ј ядин гъерекатди са-садаз акси тир затIарин санал битаввиле лай къил къазва къван.

Гъар гъамиша инсанриз дуьньядин гъакъикъат чириз алахъ^ навай фекъидин рикIени масадан чан къачун хътин мурадк дIирда къван. Вич дуьнья кланивилин рангида аквазвай

руша масад рекъин патал тур хкажда къван. ТипIГира вирид. I "гуьмбетдин пуьк" тIвар ганвай Алеяни вичин тур масадан рикIе сухуникай - акъадарункай лезет къачуда къван.

ТипIБисан балкIанди къве кIвачел къарагъна ягъида-"чангар вегъена. БалкIандин нифретдикай кхунай ягъи са гъелен пагъ атIана амукъна. ТIипIМиса ягъидин гардан яна. Адан къил хамуникай куьрс хъана амукъна. Къвалахъай са маса ягъидин цIГвагдай ван атай ТипIБис элкъвена. Адан винел нек тахъай кацин шараг хътин сад къвезвай.

Гапурар са-сада акъуна. Ягъидин гапур гъилей аватна, чилс акIана. КичIевилей вилер дамбулар хъиз хъанвай ягъиди вич алай балкIандин руфуник дабан гелягъна, къенер къвалахъ ялна. Адаз катиз кIан хъана. Къисмет тушир къван. ТIъгаБисан туруни къвед лагъай ягъидин къил къуьнерал куьрсарна. ТипIБис пуд лагъай ягъидин винел фена... И чIавуз адан япарив Алеян гъарай агакъна:

- ТIипIБис!

ЛипIБис ван къвезвай патахъ элкъвена. Алей чилел алай. БалкIанди адан кIвачерик тлиш ктадзавай. ТипIтIсиса балкIан Алеян патав гъална. Хкадарна эвичIна. Алеян пIузарар эхиримжи сефер рахана:

- ТипIБис!

Алей мад рахун хъувунач. ТипIтIсисан пIузарар са-садал алкIанвай. Адан рикIи гъарайна:

- Алей! Гуьмбетдин цуьк!

Алеян ахъа вилери къакъан цавариз килигзавай, Яраб адаз цавун аршда вуч аквазвайтIа?

...ТипIтIсиса вичин чурудивай гъил гуьцIна. Вилин накъ-вари чуру къежирнавай. Пудкъад йис виликан къисадикай адан къуьзуь руьгъдик са цIверекI акатна. Ам кана. Гум акъатиз кана.

...И чIавуз Сахукрин сихилдин чIехида Помпеян легионеррин гъиле гъатнавай лезгидихъ галаз санал азаб чIугазвай. Легионерри яд авай цел са-садан гъилей къакъудиз яд хъваз-вай. И чIавуз стIалар чилелни чкIизвай, лезгидални физвай. Чими чIир-чIирдив, цавай цIай квахъзавай чIавуз къарихвилиз эхин акъванни регъят тушир. Им Сахукрин чIехида вичин вири тандив къатIизвай. Ягъйрин хура гъатна азадвал квадарнавай, вучдатIа чин тийиз къилей гум акъат-завай лезги къарихвили кузвай. Гватнавай пIузаррай акъат-навай ивидин стIалар гъанални къуранвай.

Сахукрин чIехида и къарихвал вичин къене байихна. Адаз яд хъваз кIанзавай. Акваз-такваз адан мез къуру хъана. Сиве

амувал амукънач. Мез мишин кӀус хъана сивин къава кӀана. Туьд алкӀана. Адаз хъуьткъуьниз кӀан хъана. Алакь бувунач.

Сахукрин чӀехидаз ибур алатна феи крар хъун чизвай. [м къатӀиз-къатӀиз сакӀани вичин къарихвилин вилик пад баз жезвачир. Адан къили и крар алатна феибур, гъакь-къатдивай яргьалбур я лугъузвай. Белкини гъа и фикир тир, м вичи чӀугазвай азабдиз эхиз мажбурзавайди. ТахьайтӀа дай фадлай гъарай акъатдай, ада фадлай масадбуруз куь-екдиз эвердай.

Ада вичин кӀаник пӀузар гватайди къатӀана. Ивидин гӀалар пӀузарал курум-курум кӀватӀ хъана. Ахпа адан чене-ал авахъна. Къуьзуьда вичин пӀузарривай гӀил гуьцӀна. Ыилин кап ивидай къандана. Адан кӀаник пӀузар мад са кадила гватна. Иви лацу чурудал авахъна. И чӀавуз жегьлдин пӀузаррайни иви авахъзавай. Къуьзуьда вилерикай арагзавайбур фагъумиз-фагъумиз къатӀана хъи, вичи чугаз-айбур а жегьлдин тӀалар я. Ада гададин гъар жакӀумдин берекат вилив хуьзвай. Адаз а гададин чинин цӀарар гуьр тана. Адаз а чин са гъина ятӀа акур хътинди тир. Къуьзуьд ичин бейнида жавабдихъ экъвена. Эхъ! И чин адаз гзаф гуьр ир. И чин адаз фад-фад аквазвай. Амма вуж ятӀа сакӀани якӀел хуьквезвдчир. "Яраб им вуж ятӀа?" - лагъана фикирна Сахукрин чӀехида.

Сад лагъана адан рикӀел хтана. И жегьил адан вичиз ухшар ир. Са нерай аватнавай ивидин къве стӀал хъиз!

Сахукрин сихилдин чӀехидан рикӀел вичин буба Помпеяхъ алаз дяведиз феида, гъанай хутун тавурдини хтана. Дяведа дан къилел вуч атанатӀа садазни чидачир. Адаз ван хъайиди м тир хъи, буба жегьилзамаз дяведа къена. А гаф адаз вичин (идеди лагъанай. Гафар гафар тир. Адаз аквазвайди, ада [Гугазвайди са гафаривни гекъиг жедай затӀ тушир. Сахукрин ихиддин чӀехида я а дяведин заланвал, яни инсанри а чӀавуз шин чил хуьн патал чӀугур азабар и чӀавалди икӀ дериндай :ъатӀаначир. Гила а дяведин вири азабар адан тандайни, (уьгъдайни физвай.

Помпеяз есир гъатнавай жегьилди эхиз тежер азабар Лугазвай.

- Чан буба!" - гъарай акъатна къуьзуьдай, - Чан буба!

Гъа и чӀавуз жегьил ярх хъана. Патав гвайбурукай садаз 1М къарагъар хъийиз кӀан хъана. Муькуь легионерри тунач. ^бурукай сада вичин риге жегьилдин къвала эцяна:

- Къарагъа! Къейи къасар мийир!

Жегьилдал кӀвачел къарагъдай гъал аламачир. Ам эхиримжи тӀем кӀватӀна къуьнтебрал виниз хъана. Гъа гьелендани чилел ярх хъхъана. Жегьилдин гъед фенвай. Легионерри ам акъван гатанай хъи, къене иви акъвазнавай. Им Помпеян легионеррини къатӀана. Сада лезгийриз таре хъурай лугъуз гъиле авай риге жегьилдин далудай су хна. Жегьил тан садра агаж хъана ахъа хъхъана. Ахпа са гьерекатни кумачиз чилел алкъана амукъна...

V

unlmlucan чар Страбонав агакьай хьинди тушир. Агакьнайт/а ада ш улубда(109) Tlunlmlucan tñeар кьадай, адан гафар мисал гьуйдай. И чар тухузвайди рекье ягьирал гьалтна кьефле хьелдин кьурбанд хьана жеди. Тазсайт/а Страбона вичин улубда Милетви Феофанан, Скепсиявиар тир Метродеранни Гисикратан(110) гафар тикрар ийидачир. Ам вичелай вилик тарах кхьенвайбурун вилик пагь атана амукьдачир. Вичелай виликан камалэгьлийрин гафар вичин акулдай чьиз тахьайла Страбона кхьена: "Амазонкайрикай риваятда са вуч и татугун ава. Ван хьайш чара вира риваятра мифдинни тарихдин а аз часпар аквазва. Дастанрал, легендайрал, мажузайрал чна миф р эцикнава, амма тарихдал атайла, Klautla ц/уруди хьуй, к/анШа ц/ишиди, гьакьикьат кхьун герек я. Нна мажузайриз чка амач, хьайит/ани птимил жеда. Амазонкайрал атайла вари масакьг я. Абурукай виликни, гилани рахазвай риваятар акьулдиз текьверуур, цифедикай аквадай хьенер хьтинбур я". И гафар к'елай Иррисан вилерикай са ихьтин кьиса кирагна.

АМАЗОНКАЯР(Ш)

ифарни гад чара жедай йикьан нян тир. Пакагьанлай лкьведай йикьар кьвервал тир. Рагь дидедал хьфидай i Т'арлац хуьруьн кьилихь - Эч'егьандин пелел алай к'Гвалин вилик фадлай кьаткай виляй квак янавай ин винел ацукьнавай. Ада рагь акьшдай патахь далу [слеш вилерив дуьньядиз килигзавай. Вичел гьуцран алат'ани и уздендин дуьнья акьваннилГехи тушир. хуьньядин ч'ехи пай гьа вич ацукьнавай чкадила

аквазвай. Эрч'и патахь галай Гьуцар сув. Вилик пад кьунвай сувар. Гьуьл галай пата хуьруьн эхиримжи к'валерин кьу-лукхьай кьил гузвай к'лунт'ар. Суваринни хуьруьн арадай авахьзавай вац'л. Селлери чил акьван эгьуьннавай хьи, и кьакьандилай - Эч'егьандин пелелайни вац'! аквадачир. Вац'лун ван кьезвай.

Дуьз я, Т'арлац шегьерризни фенвай, Кьвепеле шегьердин Гьуцар к'вале хьанвай, ягьияр чукурдайла Пакуда кьван рехь ат'анвай. Абур вири,Т'арлацаз ахвар хьиз кьведай. Ахвар туширди сув тир, гьул галай патан кьакьан к'лунт тир. Силибирдин синер, ч'афар, гьуьнеярни кьузаяр тир. Кьула кудай К'арасар куьтягь хьайила абур гьиз физвай Эрсилар тир, Лар тир. Садни Гьуцар к'Гвалин вилик галай лат тир. Т'арлацавай и муквал хуьрера ихьтин яд авач лагьана кьин кьаз жедай. И хуьруьн гьава хьтин гьава авач лагьана хурал гьил эциг жедай Т'арлацавай.

Т'арлац Эч'егьандин пелелай хуьруьз килигзавай и нян са маса нян тир. Рагь ак'анат'ани цавара са экв авай. Цифер туракь тир.

Т'ебиатдин и иер ч'лавуз Т'арлацан гевил ахьа тушир,,Р.агь ак'иникди адаз, сад лагьана, кьайи фул атай хьиз хьана. Т'арлаца зурзунар аладарна.

И ч'лавуз Т'арлацан паб кал ацана куьтягьна, бекьеда авай нек гваз кьавал акьах хьийизвай. Ада нек кьажгьанда цана кьулал эцигна. Ц'ай т'имил акуна К'арасар хкин патал мад кьецел экьеч'на. Кьуд-вад кьуру к'арас кьуна к'вализ гьахь хьийидайла ягьай вил Т'арлаца акьуна. Гьа и ч'лавуз Т'арлаца зурзунар аладарзавай. И зурзунар Арчананни тан-дай фена. Гьа гьелендани кьил элкьвей хьиз хьана ам цлахь агалтна. Гьилер тентес хьана, К'арасар аватна. Тумп авур ванцел Тарлаца элкьвена килигна. Адаз цлахь агалтнавай Арчан акуна. Амма Арчанан гьал пара ч'лавалди ик'л амукь-нач. Ам гьа гьелендани вичел хтана. Агьуз хьана чилел аватнавай К'арасар вахчуна. Гьавиляйни Т'арлацаз Арчанан гьалдикай хабар хьанач. Адаз ак'л хьана хьи Арчана вичин гьилий аватай карас вахчуна.

Арчаназ Т'арлац рахуриз к'лан хьана. Амма вучиз ят'ани ам и фикирдилай фад элкьвена.

Гьа и ч'лавуз Т'арлацан кьилиз са ихьтин суал атана: Яраб гунагь нинди ят'ла?

...Т'арлацаз чилин винел алай вири дишегьлияр пара к'ландай. Са вичин папалай кьир. Жегьил 4laBy3'i!flaH гилан паб руш тирла, Т'арлацаз гьадакайни хуш кьведай. Хуш

къведай лугъун тӀимил я, адаз Арчан кӀандай. Тарлаца Арчан кӀан хъана къачунвайди тир. Бес лезгийрин гъуцарин тӀвар алай и жегӀил инсанрин арада къайивал гынай гъатнавай?

Мехъерилай ирид иис алатнаватӀани абурухъ аял жезвачир.

Лезгийрин дидевилин гъуцран тӀвар алай дишэгълидинни, бегъердин, берекатдин гъуцран тӀвар алай итимдин хзанда аялар авачир. "Бахтунин тир цаналди туш, - лугъудай Арчана, - а тар вич экъечӀна кӀанда". "Гъетер мичӀи хъайила аквада, - лугъудай ТӀарлаца, - эвелдай низ чидай хъи, чи къведан цавуз гъетер садрани акъатдач".

ТипӀиррин хуьре ТӀарлацанни Арчанан гъайифда кун тийизвай кас авачир. Амма гъуцарин квалахрик нивай акахъ жеда къван. Абурукай гаф кватайла хуьруьн къуьзуьда - чӀехи фекъи ТӀипӀтӀиса лугъудай:

- Гъуцарин инсанрикай тафават ам я хъи, абуру чна ийидай гъалатӀар ийидач. Гъуцари гъамунин чкани, деминин чка садрани какадардач. Сабур герек я. Сабур авур хпс-сар гъайиди я, тади къачур цӀегъре чӀар".

...Цавара яру цифер экъвей гъа нянилай кӀуьд варз къулухъ Арчана са гада хана. ХвешивилӀяй ТӀарлацаз вуч ийидатӀа чизамачир. Ам гъаятра гъакъзамачир. Са герендилай кӀвалӀяй акъатай Бадеди ТӀарлацаз гъарай гана:

- Вун вуч килигиз акъвазнава. Арчан Алдин папа тухузва. Са чара ая!

ТӀарлац гъавурда акъуна хъи, Бадедик нагъахъ фурут акатдач. Вичин тӀвар рикГелай ракъурна хуьруьнбуру вирида Баде эверзавай и дишэгъли чӀехи акъулдин иеси тир. Ада ТипӀиррин Гъуцар кӀвале къуллугъ ийиз яхцӀур йисалай гзаф хъанвай.

Бадедин гафарилай къулухъ ТӀарлаца вичи - вич квадарна.

И чӀавуз кӀвалӀяй къуншийрин папарин ванер къвезвай:

Алдин паб!

Алпана паб, Алдин паб!

Арчанав эгечӀ мийир,

Гъуцран тӀвар я алайди.

Арчанав эгечӀ мийир,

РикӀе тӀал я авайди.

Алдин паб!

Алпана паб, Алдин паб!

Арчаналай гъил къачу,

Жедач язухдивай таб.

Арчаналай гъил къачу
Хуралла Рагъдин запаб.

Алдин паб!

Алпана паб, Алдин паб!

Арчанавай яргъал вач.

Чанда такъат амачир.

Арчанавай яргъал вач

Гъиле къуват амачир.

И гафарин са хийир авачиз акурла Арчана вичи са мани лагъана:

Алдин паб!

Алпана паб, Алдин паб!

Зи иви ваз турус я,

Зи аялдик къамир.

Зи иви ваз турус я,

Зи аял кӀурук тамир.

Папари Алдин паб чукурун патал цӀуру къапар гатана ван акъудзавай. Амма хийир авач къван. Бадедин манидин ван атана: Алдин

паб!

Алпана паб, Алдин паб! Арчанан руьгъ рекъимир.

Арчанан руьгъ тухумир. И экуь дуьньядилай...

Ювале авай къарийрикай сад къежел акъатна:

- Бес я, - лагъана легендин кӀан гатазвай къуншидин аялдиз. - Акъвазра, хуьз хъанач, Арчанан руьгъ Алдин папа тухвана. КӀвалӀяй Бадедин ван къвезвай:

- Ихътин гуж жедани, я вахар, дидеяр, Ирид йисуз аял жемир, аял хъайилани вич амукъмир. Я гъуцар, къвез акваз-вачни?

...Жемят Арчан кучукиз сурарал агакъайла цифер авачир цава цӀайлапан яна. Вири мягтел хъана амукъна. Фекъиди патав гвай Пилидиз иста лагъана:

- Гъуцариз чав вуч ята са хабар агакъариз кӀанзава.

Пуд юкӀ алай- суру Арчанан рехъ хуьзвай.

- Куьшуь инал гъваш, - эмирна ТӀлипӀтӀиса.

Жегъилри куьшуь гъана сурун патав эцигна.

УстӀарди и куьпуьдал гзаф жафа къачунвай. И куьшуь инсандин къакъанвилелай тӀимил аскӀан тир. Винел ЧӀехи Рагъдин лишан алай. Адан патав муькуь гъуцарин са кус

гъвечли лишанар чГугунвай.

Арчан балклан галай къезил арабада, на лугъун, ацукънавай. Адан са вилер клевни тир. Къилел шуткъу алай япарик япуганар, хура хтар, метлерал эцигнавай гилерик цамар, тупларик тупларал галай. Гадайри куъшуъ тухвана арабадин кланик кутуна. Арабадин Арчан ацукънавай юкъ чилелай инсандин буй къван къакъан тир. Сада арабадин чиле авай къул яваш-яваш акъудна. Арчанан мейит гъа ацукънавайвал куъпуъдин къенез фена.

Ттипълиса куъшуъдин къил клевна. Гадайри куъшуъ къуна су рун патав гъана. Куъшуъдин гъилихърик.Ц-15) цил гутлунна Жегълири цилин къилер истага гуъргъуъ ийиз куъшуъ суруз авудна.

- Щилер гъилий ахъая, - лагъана ТтипМиса, - гъуцаръз даддай члав я.

Гъа гъеленда вирида чеб гъуцарин вилик акъвазнавай хъиз байихна.

Гъуцари цаварилай килигзавай. Ттиплтиса гилер винизна. Адан чинни, гъилин капарни Чехи Рагъдихъ элкъвенвай:

- Я Чехи Рагъ! Арчанан руъгъ къабул хъя!

Адан гуъгъунал алаз жемятди тикрарна;

г Я Чехи Рагъ! Арчанан руъгъ къабул хъя!

- Я гъуцар! - цГуъгъна Ттиплтиса, - Лезгайриз рекъин вуч ятла чида. Лезгийриз чида хъи, тан къейшТани руъгъ амукъзава. Лезгийриз чида хъи, руъгъ агъзур йисуз амукъда. Руъгъ тандай акъатна Чехи Рагъдин патав хъфида. Са члав алаатайла цГийиз дуъньядал атанвай танда гъахъна цлийи умуър ракъурда. Лезгийриз гъуцаринни руъгъерин дуъньядин - сад лагъай дуъньядин иервиликайни хабар я. Гъавиляйни лезгийриз рекъникаи кичле туш. Лезгийрин риклериз азаб гузвайди чаравал я. Вучиз лагъайтла, къейибур чи дуъндылай хъфизва, чавай чара жезва. Чун къейидан винел гъавиляй шехъзава. Чи вилерай авахъзавай накъвар чаравал твар твар дердин стларал я.

- Я гъуцар! - гъарайна Ттиплтиса. - Арчанан тан гила чина чилик кутуна, руъгъни куъне къабула!

Дишэгълияр шехъзавай. Итимар агъ чугуна, вилер чиле туна акъвазнавай.

Ттиплтис жемятдин ара атлана хуърухъ элкъвена. Вири адан гуъгъуна гъатна.

Цавай стларал атана. Идаз килиг тавуна хемят Ттиплтисан гуъгъуна Тларлацан гъенел - Эчлегъндин пелел хтана. Квалив агакъиз тлимил амаз марф гзаф хъана. Гъенел агакъ-

88

дамазни Пилиди къацлукай яклев жагъурна гъана. Адан сив винизна эцигна. Са-садан гуъгъуна къевезвай стларал яклевун хци сиве акъуна къе патахъ пай хъана. Идалай къулухъ стларал тлимил хъана, марф акъвазна, цавун чин ахъа хъхъана.

Дидедал хъфизвай Рагъдин эхиримжи цларари Арчанан клвализ, адан суруз килигна. Виридаз вацлун а пата Яргъи рушан рангар акуна. Ттипълиса къатана хъи, им тили йикъарикай туш.

Йикъар алатна. Ирид йикъалай Мадагърин сихилдин члехида Тларлацанни Арчанан аял Рагъдин клвализ, гваз атана. Чехи Ттипълиса адал тГвар эцигна:

- Гъвечли лезги, яб акала. За вал Иррисан твар эцигзава. И твар алай сад лагъай лезги чи члехи сердер хъана. Ам ягъийрихъ галаз дявейра къачур хирерикай къенай. Вич къенатгани адан твар вири лезгийриз чиз ама. И тварцин члехивал хуъх.

...Иррис 18 йиса авайла ягъийрихъ галаз дяведа хъана. Вичин гъунар къалурна. Хуъре виридаз пара кландай са къегъал хъана.

Гъа йисан гатфарихъ Иррисни вичин таярихъ галаз кланивилин суварик фена...

...Гъар гатфарихъ аранда авай хпехъанар суван члафариз (яйлахриз) экъечлайла лезгийрин хуърера кланивилин суварар жедай.

Дуъньядал иервал алах хъанвай гатфарин са экуънахъ Ттипълиса Рагъдин клвалин вилик жегъилрин рехъ хуъзнай. Къе, кишдин юкъуз, ада ирид рушни, ирид гада инлай Гъуцар сувал рекъе туна кланзавай. Агъа патаз цлийиз яр янвай. Лацу, чулав, рехи, яру балкланрал акъахнавай гадаярни рушар атана кимел акъвазна. Рушар Ттиплтисан эрчи пата цлргъина гъатнавай. Сад лагъана килигдамаз абур рушар хъун къатлиз жедачир. Виридан къилел суван цегърен хамуникай цванвай шуткъу алай. Адан винел тупучГдин клуфун шуъклувал алай ракъун твалуникай, на лугъун, библивалар(116) раснавай. Гапурдив яна и твалар атлудайдаз гъуцарин тем хъана кландай.

Рушарал винелай куъруъ кТу^тар алай. Тушуннавай хпен хамуникай цванвай кГуртарин къуънерални ракъун твJларjK^JпнпIIEар,авуjJzL у р р р у р уд, лер, метлерилай агъа пад клев ийизвачир. Адан кланикай акъазвай пекари гъар са жуъредин ранг гузвай. И рангар Яргъи рушан гевил къан патал тир. Яргъи рушаз таклан хъайи

89

^ 1 L Клуртари рушарин туъд гъи
1 й А Гй

у
уьлквейрайни савдагарар къведай. Чи савдигарарни скифрин, иберрин, фарсарин, грекрин уьлквейриз лап Мисирда къван физ и рангарни и рангарал элягнавай кIазун, йисун х,унар маса гудай. Абуруз кIазун, йисун хунарилай гьейри ракъун, руш уьмуьрдин эхирдалди кIвале амукъда лугъудай.

Ихьтин рангарикай лезгийрин дишгьлийриз гзаф хуш къведай. Имни дуьпуьпдин кар тушир. Лезгийрин чилел дуьулдикай гьар са жуьре рангар хкатдай векьер цан лап эв"ёлдай^а^ffпи^гир И дуьулар маса къачун патал яргьал
й Ч ф

кIарасдин затIар, калин, гамишдин лияр, гьуьрчерин хамарни жедай. И халин(117) устIарри раснавай зереьатар(118) къд^кIакнтаидин £у^вариз гьазур хьанвай рушаривни, гадайривни гвай.

Югь ахъа жердивай рушарин пекерин рангарни, абурун ичин пад хьтин хьуькъер, некъи хьтин пIузарар, некIедин ранг алай чинар къвердивай иер аквазвай. Иллахьи Аяр. Гьуцари чпин вири къудрат, вири суьгьуьр харжна и рушаз тумар ганвай хьтинди тир.

Аяран кIвачерал кIуфар шаламрин кIуфариз ухшар, амма ■SXHP Ч>™ мясе^р алай^Вири рушарин гадайрин хьиз адан юкъвани^камари авай.

Гадайрин къилел хамуникай цвана—винед пад ракъун ^гIваларив, пелелай къамал къван кIевнавай кукIар алай. Абурун къеркъер(Г20Грушаринбурулай са тIимил яргьи тир.

ТIушуннавай лидин табагьдикай илигнавай шаламар чIулав йисун батаврихъ галаз хьсан аквазвай.

Виридан балкIанрин зереьатар са жуьрединди тир. Абур гилани акъван дегиш хьанвач, са затI рикIелай фенва. А чIавуз инсанрин хура хьиз балкIанрин хурани ЧIехи Рагьдин лишан жедай. -

Гадайринни рушарин къилелни, тандални, кIвачелни алай-бур са-садаз ухшар хьтин, абурун яракьарни са уьшехьандин гьилинбур тир. Гадайрин яракьрин яргьивилик, япДувилик тафават квай. Хьел-чIемерук, риге, гапур, тур абуруз вилик галай ирид юкъуз суварани чIафара экъведайла, ксуз-къарагьдайла герек жедай. Гьавилияй абур кIанивилин суваризни чпин яракьар гваз атанвай.

Къе KlaNHVjunjHxjфVarjTHp чIал рушаринни гадайрин чинра авай мили-хьвердила гьейри, абур акъахнавай балкIанрин хранвай фирийрини лугъузвай. БалкIанрин фирияр Алдин папан чIана ниятрин вилик пад къун патал хранвайди тир. Вирида лугъудайвал Алдин паб гьениз атайла сифте балкIандин фирияр храдай. Иер дишегьлийрикай тахь-

айтIани хьел авай Алдин паб ягьал хьурай, мукьвал тату рай лугъуз рушари чпизни, балкIанризни кифер хранвай.

Вири балкIанрал лрид йикъав- суьрсетдин парни алай. Са рушанни са гададин къуьне чуьнгуьрарни авай.

Санал акъваздалди галатнавай балкIанрин са бязибуру цIийи лезнар галай кикIерив чил чалзавай.

ТIипIтIйсайрид йикъан рекъиз гьазур хьанвай рушаризни гадайриз рехъ-хийир авуна. Сифте рушариз гаф лагъана:

- Я рушар! Куьн дидеди ханвайбуруз ваь, гьуцари экуьникай хранвайбуруз ухшар я. И чилин винел квелай бахт авай рушарни авач. Куь бахт ам я хьи, квез куьн кIани, квез канибур хиягьдай мумкинвал ава. Гьарда вичин бахт вичи хкъягъа!

ТьшIиса гадайриз лагъана:

- Я гадаяр! Куьне дидейрин хурай са зурба тан, чIехи къуват гудай ваь, къакIни азадвилин нек хьванва. Куь рикIера азадвилин цIай ава. Я тух хьурай, я гишин, я дявейра хьурай я секинвиле, я балкIандал хьурай, я ях, а дIай хуьх! Вучиз лагьайтIа, прослера авай азадвилин цIукI туькъвсй юкъуз куьн лезгийр яз амукъдач. Гьа юкъуз гьуцари квевай лезгивилин руьгь вахчуда. Азад касдиз масадакайни лукI хьана кландач. Гужунив са касдинни азадвал гьилияй акьудмир. И гафар куьне-квез свае жагьурдайлани рикIелай алуьдмир. Бахт авай хзан тIеминив ваь, рикIери чпи мез жагьурайла туькГуьда.

За куьн вири - рушарни гадаярни^туьщжн икирдиз гуава. Гила рекъе гьата! Им са Гьуцар сувал сридай рехъ туш, куь виридан уьмурдин рехъ я.

Рушариз балкIанрин къил Гьуцар сувухъ элкьуьрна гьализ клан хьана.

- Акъваза! - лагьай ванци абур акъвазарна. Им Бадедин ван тир. Бадени Давсув балкIанрал алаз вилик акъатна. Абур Гьуцар кIвалин межевирар тир. Къведанни яшар пудкъада-лай алатнавай. ^I^нвидщ_су^щцнI3 абуру жегьилриз чIехивалдай. ~ '

- Хуьрйя тади квачиз акъата! - лагъана Бадеди, - Чамарар ахпа чукурда куьне.

И гадаярни, рушарни Бадедизни Давсуваз хьсан чидай. Абур вири Рагьдин кIвале тарсар къачунвайбур тир. Лап дегь девиррилай лезгийриз ихьтин адет авай: Агакънавай рушар вири хзанрай кIватIна Гьуцар кIвализ гьидай. Пудра вацран мичIер, пудрани вацран эквер алатдалди абур гьана амукъдай. Бадеди абуруз гзаф затIар чирдай. И чирвилерин са пай

абур пакаман хзанда умуьриз гъазур хъун патал тир. Бадеди абуруз лугъудай:

- Регъувал рушан иервал я. Амма "заз регъуьда" лагъана, гъамиша кьил чиле женни са зат1 туш. Лезгидин рушаз гададихъ галаз чин-чина акъвазна вичин гаф рахадай чкани чир хъана к1анда. Тахъайт1а аданни са шекдин арада вуч чаравал жеда.

Бадеди лугъудай:

- Гъуьлуьз фин, бахт ахъа хъун гъар са рушан мурад я. Амма тек са рушни гъуьлуьн к1вале лук1 ваъ, итимдин дуст ва.паб, адан тай хъана к1анда.

Бадеди лугъудай:

- И гуьлуьпан дуньядиз ц1ийи инсан гъун, гзаф ч1ехи бахт я. Амма ам рухун, адаз нек гун, са кус як1укай инсан авун гъар са дишгълидин гъунар туш. И крар течирбуру чпин бахтар чпи агалзава.

Гъуцар к1вале гузвай чирвилерин са пай рушариз к1валин крар, мехъерикни ясдик вичи-вич тухун, къуншийрихъ галаз рекъе физ чирун патал тир.

Бадеди лугъудай:

- Паб пурдас(121) женлай, адаз рекъин хъсан я. Мехъерик лугъуз, - хъуьрез, гъил цавузна къуьлериз, ясдикни шехъна лугъунриз течидай пабни бегъем паб туш. Ахътинбурун чинал гъамиша тегъне жеда.

Къе к1анивилин суварик экъеч1навай рушар вири Бадеди-вай таре къачунвай, адан мектеб куьтягнавайбуур тир.

Жегъилвилин т1вар вине хуьз лайих гадаярни ч1ав агакъ-айла Гъуцар к1вализ к1ват1дай, абурузни итимвилин тарсар чирдай. Гадайриз чирвилер гуз тек са Давсув ваъ, Т1ип1тисни, Пилини алахъдай. Вучиз лагъайт1а, и халкъдин пакаман югъ къе жегъилвилиз кам вегъенвай гадайрин акъ-улдилаь, руьгъдин к1еви вилелай, гъилерин къуватдилаь, мет1ерин такъатдилаь аслу тир.

Т1ип1тиса, Пилиди, Давсува гадайриз цан цун, гвен гуьн, малар хуьн,векъ ягъун, к1вал эцигун, рехъ кутан, квале итимвал авун, дишгълидихъ галаз рекъе фин чирдай. Гадаяр гзаф залан к1еверай акъатна к1ан жедай. Масак1ани мумкин тушир. Итим хъун, касвалун патал ч1ехи алакъунар герек тир.

Рушарини гадайрини санал чирдай тарсарни авай. Ибуур к1валин крар, гъамни яракърикай менфеят къачун тир. Алу-пандин имилдиз маса чара авачир. Гъар юкъуз, гъар йифиз ягъидин ван ат1ун патал гъазур хъана к1андай.

Къе к1анивилин сувариз экъеч1завай гадаярни рушарни Гъуцар к1вале чирвилер къачунвай асул къегъалар тир Абурун гъар садаз ц1уд ягъидал ц1ай илисдай т1ем авай.

Кимел алайбуру - Т1ип1тиса, Пилиди, сихилрип ч1ехибуру жегъилрин гуьгуьна ц1игел вилерив килигзавай. Чпин жегъилвал рик1ел хкизвай. Абурни гъа и рекъяй фен-вай. Т1ип1тиса лугъудай хьи, эвелра тавиниз акъатна ва и вири рушарни гадаяр и суварик гуьр жедай. Эхир ч1авара и адет хуьзвайбуур т1имил хъанвай. Гзафбуур къуншида, мягъ-леда, хуьре - к1вале садаз-сад акуна чпин арада рази жезвай. Фекъийри и жуьрени мехъерар авуниз разивал гузвай. Амма _кТяштвилан гуварюу чпин байихар к1еверай акъудна, четин-

б

а. И члавуз руша балкандихъ дабан геляна кьенер
гьургьуръ авуна. Лацу шив цайлапан хьиз вилик хкадар
хъана. Иррисан "Чулавдизни" гуьгьуьна амукьиз клан хъа-
нач. Иррисни Аяр суван пелел акъатайла абурулай вилик
агакьнавай са шумуда чеб эвична балклар члафуз ахъай-
навай.

Давсувни Баде виридалай геж агакьна. Эвел Давсув,
балкандилай эвична, ахпани Бадедин гьил кьуна ам авудна.
Клвачи чил къадамазни Бадеди вичин сад лагъай эмир гана:

- Рушар^ Гадаяр! Куь аялвал куьтягъ хъана! Куьн члехи
хъанва. НакъайГаялрин чкадал кьегьал гадаярни иер рушар
акъвазнава. И дегишвал тек куь акунра хъанвач. И яргъалай

вилера вилиз аквадай дегишвилерин гуьгьуьна кьез чидай ва чин
са-сад тийидай гзаф затлар акъвазнава. Куь риклани, руьгъни, геви-
чирна, ларни кье накъанбур туш, масадбур я.

Ахани дуьз я хьи, гилани аялвилин верцли тлеамрикай са
хзан ву.ч ятлани куь риклик, руьгъдик кума. Аялвилин са бязи
туьклу затлар вири уьмуьрда кьех галаз амукьда. Куь руьгъ, хесетар,
ьрдайб гила жегьилвилин цлукай куькленва, куьне жегьилвилин
ур латалай яд хъанва эхир.

Ахпа Давсува гаф лагъана:

-Гадаяр! Куьн хзандин члехид жез, клвал хуьз, гьурчез
кланда физ, цан цаз, гвен гуьз гьазур я.

Рушар! Куьн дишэгъли жез, аялар хаз, хзандин кьула цай
Абур хуьз, кайванивализ гьазур я!

Гадаяр! Риклел хуьх хьи, хзан туьклуьрун а хзандин кьай-
з - гьудана амукьун лагъай члал я...

клвали

з

мили,

диде-

бубади

з

мадни

верцли

жедай.

...Ба

лклана

р

квал-

квала

гъатай

ла

Иррис

а

элкъве

на

Аяз

килигн

Бадедини Давсува гайи акьулар, авур ахмурар куьтягь жедалди, жегьилри йифиз амукьун патал куьбе туталди сад лагьай югьни алатна фена. Нянихь цлун патав цлиргь ягьанвай жегьилриз Бадеди са мах ахьайна.

*..Члехибурун сивяй ван хьайивал, хуьре Къени лугьузса жегьил авай къван. Йикъарилай са юкьуз Къени гьуьрчуьз фин хьана. Суван клема авай Клани латув(122) агакьиз тлимил амаз адаз аламат акуна. Латун кьилел са кьужах циф алай. Къени мукьув атайвал циф чкадилай агьва хьана. Тик гуьнеда галатнавай инсан хьиз истага суван пелел акьатиз кьил кутуна. Ам чилихь галуьиз-галукь тийиз физвай. И члавуз адан клалубни фад-фад дегиш жезвай. Ам гагь инсандиз, гагь гьуьрчез ухшар аквадай. Арада Къенидиз цифеди адаз килигна мили хьверни авур хьиз, вичин гуьгьуьна ша лагьай хьиз хьана. Суван пелев агакьиз-агакь тийиз цифеди кам-цуьгна. Къени вичив агакьиз кьвед - пуд кам амаз циф кьери хьана, квахьна... Къенидин вилик лацу пекер алай са руш акьатна. Рушни гьихьтин руш!

Кьацу таладин юкьвал экьечГнавай, цлуд гатфарин марф хьванвай кьавах хьтин! Хьуьхьерал шефтелдин алвал алай! Кьуьлуьн никлин рангадин чларар авай! Экьведайла, на лугьудай, гараллаз физвай, лифре хьиз гув гузвай!

И аламат акуна Къенидин мез кьурана клалханда алклана. Адан гьал акуна руш вич рахана:

- Кичле жемир. Зун Клани латун пери я. Члугарвалмир. Патав ша. Вун и рекьай фидайди заз накьанлай чизвай. За ви рехь хуьзвай. Зи гуьгьуьна ша!

Руш клвенкве гьатна фена, пуд кам вегьена акьвазна. Къенидиз рушан вилик зумул акуна. Къени и суван пелелай вишра фенвайди тир. Амма и члавалди а зумул адаз акуначир. Им ни эгьуьннатла, лагьана, фикирна ада.

- Эвичла, - лагьана руша.

Къенидин рикляй виш фикир фенатлани адавай ваь лугьуз хьанач. Са пад цлалцлмарнавай пипин кларасдикай раснавай гурар эвичлун патал гзаф регьят тир.

Абурун вилик цлалцлмвилей нур гузвай са раклар акьатна. Руша ракларин патав гвай са хатинал тлуб илисна. Раклар ахьа хьана. Абурун гьечли са клвализ гьахьна. Периди кьене пата са маса хатинал тлуб илис хьувуна. Раклар агал хьана. Даклар авачир, кьуд пад клеве клвал агьуз яни, виниз яни фена, са гьелендилай акьвазна. Раклар вич-вичиз ахьа хьана. Абурун гуьлуьшан са тулал акьатна. Периди гада гуьгьуьна туна тухвана, ичерин, шуьмягьрин, цлипицлрин, хьархьун

багьлара экьуьрна. Цуькверив ацланвай са тулал агакьайла жузуна:

- Галатнани?

- Ваь, - лагьана Къениди. Амма адан кТвачер галатнавай. Руша им кьатлана. Ада гада са мярхариз акьадарна. И арабадихь балклан галачир. Амма араба рекье гьатна. Къенидай "ягь" лагьай ван акьатна:

- Яраб гьикл жеда жал

Къени вич-вичел хтун тавунмаз мярхар секуьл са клвалин вилик акьвазна.

Периди Къени вилик кутуна клвализ тухвана. Ихьтин чка Къенидиз ахварайни акур тушир. Клвале авай затларин гзаф-бур цларцлар гудай ракуькай, хьсан цлалцлмарнавай кларасдикай, жуьреба рангарин мугадикай тир. Периди Къени хьуьтуьл кьуьждал(123) ацуькарна. Адак агалтдай хьуьтуьл чкани галай. Перини Къенидин вилик галайтсьюьждал ацуькна. Клвач-клвачелай вегьена кьулухь агалтна.

Къенидин вилер и клвале авай цлийи затларал вердиш тахьанмаз периди адавай жузуна:

- Лагь кван, ваз куь хуьрени, ви клвалени гьа ихьтин иервал хьана кланзавани?

- Эхь, -- лагьана Къениди. И затар гьикл хутахда лугьуз фикирна.

Периди адан фикир клелна:

- Бес ибурукай сад хьайитани вавай расиз жедани? И затларин иеси, и крарин услар хьун патал гзаф чирвилер герек я. Заз ви, ви кьуншийрин, куь хуьруьнвийрин клвале авай мес-кьуьж, куь уьмуьр аквадамаз язух кьезва. Квез жафа члугункай кичле туширди заз чида. Амма а залан крарин чкадал квел са затл гьалтзавач. Квез регьятвал авач. За и суван кьакьанвилелай фад-фад квез килигзава. Квез авай заланвилер аквадамаз зи рикл тла жезва. Заз квез куьмек ийиз кланзава. Заз кланзава хьи, лезгийри чпин алакьунриз дигаь уьмуьр ракуьрай.

Къениди сив ахьайна яб акалзавай. Периди адаз лагьана:

- Чир хьухь хьи, куь дуьнья кьвед лагьай дуьнья я. Сад лагьай дуьнья и геренда чун авайди я. Вири цдийивилар эвел и дуьньяда-сад лагьай дуьньяда жеда. Ахпа абур куь дуьньядив агакьда. Вични гьа геренда ваь. Кьве агьзур иисалай кьулухь. Куь гьал заз са клус фад хьсанариз кланзава. И чирвилерин са бязибур кьве агьзур иис алат тггеунмаз ваз чириз кланзава. Лезгайрин кьегьалвал акур Гьуцарини разивал ганва. Чна эвел ваз чирвилер гуда. Вунани хьфена

муькуь инсанриз чирда. Вун рази яни?

- Рази я, - лагъана Къениди.

- Амма чирвилер къачун регъят кар туш. Хъсан фагъумни, жафа чIугун герек я. Вун ибуруз гъазур ятIа чна къил кутан.

- Зун рази я - лагъана Къениди.

...Къени аватнавай дуьнья вуч ажайиб туширни? Цанар, гвенар, эчIинар ракъун арабайрив тир. Я балкIан герек тушир, я яцар. Инсанар инал акъвазна суван а пата авай-бурухъ галаз чIиричI хътин шуькIуь еперин къилик галай гъил хътинбур сивелни япал эцигна рахазвай. Битав" къван авай рекъерин къве пата гзаф къакъан кIвалер эцигнавай. Тажуб кар ам тир хъи, и кIвалерик гурагар галачир. Адан чкадал гъвечIиса кIвал агъуз - виниз физ - хуьквезвай. Виридалайни мяггтел жедай затI кIвалера авай къерех кIарасда тунвай къуд пипIен мугаяр тир. Хатинал туб илис-дамазни и мугадай лап яргъара авай инсанар, кIвалер, сувар, тамар аквадай.

...Сад лагъай таре элифар чирун хъана. Руша лагъана:

- И элифар чIехи фекъи ТIипIтIисаз чида. Ибур ада Гъуцар кIвалере таре къачурбурузни чирзава. Амма ам къуьзуь я. Чирвилерин деринриз фин патал адан уьмуьр агакъдч. И кар видни, ви таярин вягътеда амукъзава. Къе за ваз элифрин гъар садан сад лагъай дуьньяда къабулнавай манайрикай рахада.

...Са герендилай перидиз акуна хъи. Къенидин къили лугъузвайбур къабул хъийизмач. Ада Къенидин рикI аладарун патал ам балкIан галачир арабада акъадарна са кимел тухвана. Кимин юкъвал лекърез ухшар са затI алай. Амма акъван чIехи тир хъи, адан къене са суван лекъер вири гъатдай.

- Им вуч чIехи лекъ я? - лагъана Къениди.

- И ракъун лекъ вич фидач, ам руьгъери гъалда, - лагъана периди. - Ада эвел вичи-вичиз цIай яда, гугу(124) къуна куда, ахпани лув гуда.

И гафар сиве амаз чил юзана. Цавари гугрумардай хътин ван атана. Лекърен къулухъ патай ялав акъатна. Къенидин чинизни къарс(125) гана. Ахпа чархар элкъвена. Лекъ къвердивай йигин катна. Сад лагъана кIуф винизна цавуз лув гана. Къвердивай гъвечIи хъана акваз амукънавай.

Къени кичIевилай агаж хъана амукънавай.

- Ваз чидани а ракъун лекъ руьгъери гъалзавай чIал? Хъсан кIелайтIа вакайни ракъун арабаяр, ракъун лекъер гъалдай устIар жеда. Ви руьгъдизни и дуьньядиз къвез-хъфидай рехъ ахъа жеда.

Къенидай ван акъатнач. Адан мез къунвай, туьд къурапнаи Адаз аквазвайбур аламатар тир.

Нянихъ хъуьтуьл месел ярх хъанвай Къениди вичи-вичи.) хиялана: "Ибур вуч крар я. Им вуч серее дуьнья я. Я хир кIанун герек туш, я чилиз пер ягъан. Яни экуьнлай няналди хпер хуьн, дергес галтадун. ХунI хъсан тушни? Парусрии пачагъ хъиз(126)... Шарвал хъиз... Шарвал...

Адан рикIиз ихътин фикир атана: И лекъер, арабаяр, мугадин къичер зи гъиле хъайитIа, закай пачагъ жедачни? Зи вилик гъим я акъваздайди? Нерец! Верхелни, хенцI къван авай Суьбе? Гъич фекъи ТIипIтIисавайни заз са гафни лугъуз жеч. Пилидиз завай аман кIан жеда. Давсувани Бадеди зи вилик мет ягъади. Низ вуч тIиш авайди я, зи вилик акъваздай, зи гафунал гаф эцигдай.

ВерцIи хиярлилай къулухъ ада вичи-вичиз лагъана:

- Хъфена пачагъвална кIанда. Лезгийриз са Шарвал жервал я. Гъамни Къеии. Зи гаф элкъуьрайбурув за чIаф нез гуда.

И фикиррикай адан рикIиз регъят хъана. Амма адаз и фикирар перидивни агакъзавай чIал чизвачир. Гиламаз вичин халкъдиз гъилегъар къазвай Къенидин вягътедай ахпа хуьквез женни? Периди и жузуниз вичи жаваб гана: "Ваъ".

Перидиз вичиз-вичикай регъуь хъана. Лезгийрин арадай инсан ваъ, лам хкъана лугъуз. Ада вичи-вичиз икI лагъана:

- Къени, чIуру ният къене амаз рекъида вун!

...Къени, на лугъун, ахварай аватна. Ам КIани латун къилел алай. Нян тир. Къарих хъанвай. Латай са чанг яд хъвана. Гъа гъелендани вири тандай къайи фул фена. Виняй агъуз хуьруьз эвичI хъувуна. Экуьнахъ гъуьрчез феи Къени нянихъ гъилер галтадиз-галтадиз кIвализ хтана. Акурбур мяггтел тир: "Им вучиз гъилер галтадиз - галтадиз хтанатIа? Къенидин вичин дерт масад тир. Адан тандикай къайи фул хкатзавачир. Гъинаг тIазватIани вичиз чизвачир. Месел ярх хъана. Экуьнал къван уяхвални ахвар акахъай са гъалда амукъна.

Пака экуьнахъ яд кIан хъана. Патав гвайбуруз "РикIиз Юани латун яд кIанзава", - лагъана. Адан сихилдикай тир жегъилри кутIарда аваз гъана. Къениди кутIар къилел чIугуна. АцIанвай кутIардай тек са стIални яд авахънач. Вири мяггтел хъана амукъна.

Къени цихъди кузвай. Адавай эхиз хъжезвачир. Къенидин гъарайди кIвал къачуна:

- КIани латун яд кIанда! КIани латун яд кIанда! Мукъвабуру ам балкIан галай арабадал эцигна КIани латал тухвана.

Инсанар чпин вилерал члалахъ хъанач: лат къуранвай. Къени элкъуьрна клвализ хкана. Рехъ атлана(127) адан ван атланач:

- Юани латун яд кТанда! Клани латун яд кланда!

Гъа няхнихъ Къени гъарайиз - гъарайиз къена.

...Кланивилин суварин къвед лагъай югъ жегълрин такъат алцумдай югъ тир. Къе яд хъван, фу нен къадагъа тир. Экуьнлай няналди къарихвилиз, гишинвилиз эхна кТандай. Сенфиз яб акалай махинлай гуьгъуьниз гатфарин яргъи юкъуз яд тукъвана, фу туьтлуьна акъвазун мадни четин тир. Амма инсавадин уьмуьрда идалайни задан йикъар жен мумкин тир. Садни гъар касдиз вичин такъат чир хъана кТанзавай. Къе силидин юкъуз(128) жегълри чпин танар риклелай алудна руьгъер хъиз уьмуьрна кланзавай.

Къенин сад лагъай акъажунар ихътинди тир: гъар гададини гъар руша ахътин са цуькведин клунчл клватлна кланзавай хъи, адан клалубди вичин иесидин рикТе авайбур винел акъудрай, адан ниятдикайни, мураддикай ихтилат авурай...

Нин клунчл хъсан ятла, иер ятла жегълри чпин арада чирна. Няхнихъ Вадедини Давсува жегъллар мад чпин къилел клватлна. Къе мах ахъайдай нубат Давсуванди тир.

- За къез лувар галай лацу филдин мах ахъайда, - лагъана Давсува. - Яз лагъатла, им мах туш, зи бубадин къилел атай къиса я.

Давсува са гъелен ял яна ахпа вичин бубадин мецелай къил кутуна:

- Къенин хътин гатфарин нярикай сад тир. Завай саклани ксуз жезвачир. Месик элкъведай къван къвалар алашклар хъанвай. Фагъум гагъ арандиз физвай, гагъни сувариз. Хи-ялри гагъ цавар луварлагъзавай, гагъни чилер клвачелагъ. Эхир зун къецел экъечлна. Ацлай вацран экуьни къуд пад лацу авунвай. Са герен гъенерал экъвена ахпа къенез хтана, зун месик ярх хъхъана. Пакаман крар фикирна. Яралай къарагъна чТафуз фена кланзавай. Анай балклан писана, адал пурар эцигна Гъуцар суван а патаз - Къепеледиз фин герек тир.

Зун и хиялрик квай члавуз сад лагъана раклар ахъа хъана. Ваъ, са ни ятла ахъайна. Са герен гъа икл ахъа амукъна. "Къулан йифиз вуж ятла?" - лагъана фикирна за. Ракларин къулухъ галайдан каш за байихзавай.

- Ша тлун, квекай регъуьвалзава? - жузуна за.

И члавуз клвал атирдин нидив ацузвай. И атирдик инсандин ксанвай руьгъ уяхардай къуват галай.

- Къелер!

И ван къулухъай атана. Зи тлвар икъван мили ванцслди къазвайди вуж ятла? Ванцел элкъвена килигайла зи къилслай са юкл къван къакъанда лацу са лиф акуна заз. Заз акъаз-акъаз адакай лацу пекер алай са пери хъана. Адан иервили вилериз гишинардай.

Пери атана зи патав ацукъна. Вичин иер гъл литин кланик кутуна зи тандин вири чкайрилай члугна. На лугъун, вири затлар чпин чкайрал алатла - аламатла акъазвай. И кар куьтягъна са агъ члугуна. Клвачел къарагъна. Лацу лифрз элкъуьн хъууна, лув гана ракларай акъатна.

Заз чир хъанач им ахварай яни, тахъайтла эквеба. Ирид югъ адан атир, адан иервал, адан зи танда экъвей гъллерин чимивал за байихиз хъана. А члавуз зи вири хамуни, вири жакГумри, рикли члугай лезет риклелай алуд тежез хъана.

Ирид лагъай няхнихъ зун ахвариз физ-тефиз лацу лиф мад атана. Перидаз элкъвена. Ада са чала - гугу ядамазни клвале вири дегъиш хъана. Къене самар авай месни лит, Чиндип клазуникай чин члугунвай мес-къуьждад элкъвена. Чилиз канабдин рухан чкадал гъар жуьредин навар алай чичли эклай хъана. Юкъвал гъуьдраг атана. Вилин какламар са-сада акъуна къакъатдалди юкъвал чилин винелни, гъуьлуьн кланани вуч няметар аватла виридакай атана. Суфра хъукъванвай, юргунвай, чигзамай затларив ацлана. Къайи чехирдив ацланвай кутардин винел пата курум-курум хъана чиг къунвай.

Периди карчина чехир цана, "яхъ, нуш хъурай", - лагъана зав вугана. Са карч цуру чехирдив къил акатай мярекат яргъл фена. Перидии иервили, гафари, мили хъуьруьнри, хъвазвай чехирди зун жував тунач. Са арадилаз зун перидии ихтиярда авай. Чиндин клазуникай чин алай месерик ада заз дуьньядин тлам къалурна.

Экуьн ярарин вилик пери хъфиз гъазур хъана. Заз ам ахъай хъийиз кланзавачир. "Зун мад хуькведа" - лагъана перчди. Ахпа лиф хъана даклардай лув гана. Гъа гъеленда клвалин чин цГурувилихъ элкъвена. Зун эвелан хъиз самар тунвай месин винел, литин кланик ахварай аватна.

Лацу лиф икл къез - хъфиз хъана. Гъар ам атайла клвал жуьнив ацлудай. На лугъун, цларни къулухъ фена клвал гсгъенш жедай.

Садра:

- Вун гъикл хъана зи патав атана? - лагъана жузуна за.

- Чи руьгъер эвелдай гуьр тир - жаваб гана ада. - Гъавилляй н атана.

- Бес вун гьар экуьнахъ гьиниз хъфизва?
- Вучда вуна Кьелер? Вун гьа ик1 физвай уьмуьрдилай рази тушни?
За ам мад кле́ве тунач. Йикъар къвез алатна. Цийи байихар ц1уру хъана. Жувани фикир тагуз перидивай зи тТалабар къвердивай гзаф жезвай. Садра за адаз лагъана*:
- Пака нянихъ къведайла заз лувар галай лацу са филни гваз ша.
- Кьелер, вуна вучда лувар галай лацу филдикай?
- Зи гьенел садазни авачир са зат1 хъурай!
...Пака нянихъ пери хтанач. Адан рехъ хуьз - хуьз зун ахвариз фена. Ахварай заз перидии ван атана:
- Ваз чирагъдин ялав туькъуьрна гьисдивай экв к1ан хъана. Вуна зун жувакай ат1ана. Вуна зи рик1 хана. Ви жаза чкхиди я. Ви жаза къаргъишралди алатдайди туш. Вун ви жазадив агакъда.
Зун кич1е хъана ахварай аватна. Экуьналди ксуз хъхъанач. Вилериз гару югалагъ гьанвай ригеяр акъадар жезвай хътин тир. "Гьик1да - вучда?" - лугъуз фикирдик галай ч1авуз сад лагъана раклар ахъа хъана. Гьардан гьиле чкал аладарнавай китикдин лашар авай къве вагърам къенез гъахъна. Абур акуна зи гьал пелеш хъана. Зай ванни акъатзамачир. На лугъун, мумук1ул ч1ехи хъана к1алхан кГевнавай. Вагърамрикай сада заз ягъидиз хъиз килигна.
- Къарагъ, ягъи, - лагъана, - аката вилик!
Зай ван акъат тавурт1ани вилерив "гьиниз" лагъана жузуна за.
Вагърамайни ван акъатнач. Ада "гъаниз" лагъай хъиз ченедив яргал гьинаг ят1а къалурна.
Чун рекъе гьатна. К1амар, пелер алатна са тамуз гъахъна. Хъалхъам авай ч1ехи пипин таран вилик акъвазна. И ч1авуз эрч1и патахъ галай вагърамдин лаш акъуна зун къве къат хъана.
- Гъахъа хъалхъамдиз! - гъарайна ада.
Маса чара амачир. Зун к1венк1ве вагърамар гуьгъуьна аваз, хъалхъамдиз гъахъна. Таран ч1унар вилиз акъадар тахъурай лугъуз за гьилерикай чиниз далда къунвай. Амма чи вилик таран ч1унар ваъ, са шегъре рехъ акъатна. Зун мягътел хъана акъвазна. Гъа и ч1авуз чапла патахъ галай вагърамди зи далудиз вичиз авай вири т1еминив са лаш вегъена. Зун к1уфухъ фена. Вагърамди гъарайна:
- Мет ягъ и чилин вилик! Мет ягъ!
Ахпани къамукай къуна къарагъарна, "вач" - лагъана. Чун

са азим фена. Шегъре рехъ куьтягъ хъана. Вшшкай лацу къванцин къакъан к1валер акъвазвай. Амма зун к1валихъ ваъ, са къвалахъ тухвана. Тараринни валарин арада авунвай чГехи ц1ун патав акъвазарна.

- И ц1ал вакай биргенд жеда, - гъарайна сада.
И гафарилай къулухъ заз ц1ал алашт1ани зи тан кузвай хъиз хъана. Сад лагъана перидии ван атана:
- Бендубуьур инсан. Бес ваз чидачни вун хътинбур я ц1ал гьалтда, я вац1ал?

Накъалди зи руьгъ уяхарзавай и ванци къе эхирзамандин кишит гузвай. Зун адан кГвачерик ярх жез, жуван гунагъ амай вири уьмуьрдив ми хъиз гъазур тир. Амма рахаз жезвачир. На лугъун, сив кут1уннавай.

Периди гъарай гана:
- Вегъ ц1уз! Лувар галай филдал гъана акъахрай.
Эхир хъи, зай гъарай акъатна:
- Ваъ! Ваъ! Ваъ!

И гъарайдални зун ахварай аватна. Югъ нисин тир. Зун месик галамай. И ахвар рик1елай фад алатрай яугъуз зун къарагъна перемни алачиз чин чуьхуьз фена. Гьвеч1и стхадиз оверна: "Зал яд илича!" - лагъана. Сад лагъай чанга авай яд чиниз ягъаз агъуз хъайи ч1авуз гьвеч1и стхади тажубдив лагъана:

- Ви далудал къве звал ала. Ибур вуч я, тха?
Зун жув адалайни пара тажуб тир.

♦

Гъафтединни, к1анивилин суварин пуд лагъай югъ - чеби лирлийринни къуьлеринди тир. Рушарини гадайри чпин алакъунар къалурна. Гъар къуьлуьниз вичин тегъер, вичин т1ул авай. Гъар къуьл са жегилдин къене патан алем ахъайдай, муькуьбуруз къалурдай са багъна тир.

Жегьилри чпиз гзаф манияр чидай ч1ални чирна. Руьгъер а дуньядиз хъфенвайбурулай къил кутуна къе сагъ тир зарийрин, мазанрин ч1аларикай чпиз хабар авайди къалурна. Виридалайни къилин кар ам тир хъи, жегьилри са-сад къат1извай. Абурун руьгъер са-садахъ галаз мез жагъана дуст жезвай...

Мад нян хъана. Бадеди жегьилар къилел к1ватна лагъана:
- Къе мах ахъайдай нубат мадни зиди я. Амма къе кьез мах ваъ, зи ч1ехи стхадин къилел атай са къиса ахъайда за. Вични, адан мецелай.

...Муьшкъурда векъ язвай йикъарикай са югъ тир. Хуьруьз

хъфиз-хуьквез члав алат тавурай лугъуз за векъе кума раснавай. Са нянихъ куркурдин ванцел зун кумадай къецел акъатна. Къил кумадал алаз члехи са фил къвезвай. Адан вилик гилера шемер авай къве кас галай. Шемер гвайбур атана зи вилик акъвазна. Филди атана мет яна. Филдин винел иер са дишегъли ацукънавай. Дишегълиди:

- Я гада, ша заз куьмек ая, - лагъана.

Зун адав агатна. Им жегъил руш тир. Ам филдилай эвична. Гила за фагъумна хьи, руш чи члалал раханачир. Амма зун адан гъавурда акъунай. Им вуч кар ятла?

И члавуз гилера ригеяр, къвалал гапурар алай жегъиларни атана кумадин вилик къве нДиргъ хъана акъвазна. И тилит руш хуьзвайбур тир.

Руш гъич лугъун тавунмаз кумадин гъахъна. Цуьл хъиз гутлуннавай векъерал ацукъна:

- Я гада. Вавай и кумадин вилик цлайна къаргъу(129) хъукъуз жедани? - жузуна завай.

Мад ам чи члалал раханачир. Амма зун мад адан гъавурда акъунай. Адан рахуникай тек са гаф чи члалал тир: къаргъу. Акунарни чи рушариз ухшар тушир, адан гъар гафуникай, гъар са гъерекатдикай суьгъуьр квахъзавай.

За эвел цлайна. Ахпа са чанга авай хутар атлана гъана. Шинидин таралай чкал алудна. Хутар чкалда туна, винелай члиричлдив гутлунна цлал эцигна. И арада за эхиз тахъана жузуна:

- Квез "къаргъу" гъинай чида?

- Зи руьгъди вичин эвелан уьмуьр куь чилел, куь халкъдин къене ракъурна, - лагъана ада секинвилелди. - Ам лезги рушан танда авай. А члавуз а лезги руша авур крар, адаз акур затлар гила зи риклел хквезва. Зазни гъа затлар акваз, дадиниз килигиз, байихиз клан жезва. И мураддивни зун иниз атана.

Чкал кудалди къене авай хутар хъукъванвай. За хутар цдалай вахчуна рушан вилик эцигна. Къаргъу нез-нез ада вичин тарих лагъана:

- Зи буба Индиядин макилрикай садан члехид я. Зун цемуьжуьд иис идалай вилик гъадан клвале дуьньядиз атана. Дуьнья къатлайдалай зи руьгъди заз Алупан шарваландиз эвер гузвай. Эхир хьи, бубади разивал гана.

Мугъманар чпиз кума авуна къаткана. Экуьн яралай руша вичин къвед лагъай мурад лагъана:

- Заз Мусшкурдин Гъуцар клвализ физ кланзава.

Мугъманрин и мурадни за къилиз акъудна. Абур Муьп-куьрдин Гъуцар клвализ тухвана. Руша вири лезгийри хъиз

гъуцариз дадна. Гъуцар клвалей акъатайла лагъана:

- Гила руьгъдиз регъят хъана. Амма адаз са мурадни ама: Гъуцар сувай авахъзавай гургурдик зхъвен.

За и мураддивни ваьнач. Мутъманриз рехъ къалурна. Абурун фин-хквен вад югъ хъана. Муьпкуьрдиз агакъ хъувурла чун гзаф члана са хабардихъ галаз чин-чинал атана: регъ патай ягъияр къвезва. И хабарди рушан чин члурна. На лугъудай, ягъийри лезгийрин чилел ваь, Делгъидал(130) гъеплеснавай.

...Югъ ахъа хъана. Гъеле фад ятлани вири аранда чимивилин гъуьм гъатнавай. Ахътин са чимивал авай хьи, саки ракъиниз чилин винел алайбур вири цлуриз кланзавай. Мугъман руша лезгийрин сердердиз минетна:

- И чимивилиз са Индиядай атанвайбурувай эхиз жеда. Заз разивал це, жуван фил ни, къегъаларни галаз куь къушундин вилик кваз фин.

Сердер эвел рази хъанач. Амма руша пара минетна:

- Зун мугъман туш. Зи руьгъди и чилин, и халкъдин хесет къунва. Зи руьгъдин сад лагъай иеси амазонка хъана. Завай масакла жедач. Зи руьгъди зи члалаз килигзавач. Ам вичин эвелан тандин са паюниз элкьвенва, адаз муьтлуьгъ хъанва. Дсвир дегиш хъанатлани адан хесет дегиш жезвач. Зун куьне кутлунна туртлани, зи руьгъ тандай акъатна ягъийрал фида.

Эхир хьи, сердер рази хъана.

Лкурбуру лугъудай хьи, Индиядай атай руша ягъийриз, н ПСН къуна. Им Члехи Алпанди члана ксариз къадай дестендикай тир. Ягъияр шимедин къархар(131) хъиз чклана, яд хъиз чилиз ацахъна. Ягъийри лезгийрин къушундин вилик мет яна. Тлигъ куьтыгъ хъана лагъана рикТер секин жедай члчлвуз зур чан аламай са ягъиди ахъаяй къефле хъел атана И ишн рикле аклана.

'уш гъанални кучукна. Сурални гуьмбет эцигна. Акурбуру будай хьи, гуьмбетдин къилел мичли цава къефле рар акваз квахъдай. Им амазонкадинни Индиядай •>ушан руьгъ тир. Ада вичин къвед лагъай тандин ул члугазвай.

тар гилани адан сурал къвез хъфизва. Вирида аниз • гуьмбет лугъудай. Ам гилани къефле пир хъиз

и лагъай югъ керки тир. Жегъилар нисиналди рекъе Суван шагъвар ачухдаказ чинра акъурла Давсува гана:

- Къенин кар чна авуна. Вири балкланрилай эвичла. Йифиз амукун патал кумаяр расун герек я.

Кумаяр расдалди, нянин тлуьнин кхайгьу чуугадалди югъни алатна. Давсува вичин мах квагъна:

- Са кьегьалдикай хуър бизар тир. Чехибуру, кьуъзуьбуру адас "мийир" пара лагъана. Амма ада вичин кламайвал гинал ххайтлани кьалуриз хъана. Къехуьрикай йикъан чин яру жезвай кьегьалди эхир садра вичин бармак вилик эцигна фикирна: яраб вучиз ик! ятла? Вучиз зун виридаз таклан хъанватла? Пара фикирна, тлимил фикирна, эхирни адан бейнидин са пипле, экв акъуна: гунаг зал алач. Зи руьгьдал ала. Адакай кьил кьакъудун патал ам къена кланда.

Ада вичи-вичиз лагъана: Низ чиде а руьгьдиз шумудни са инсандин чин акунватла. Ада виридак галайни члана хесетар клватлнава. Заз ихьтин руьгь герек туш. За ам зи тандай акъудна кТанда..

Таяри-туьшери адас пара лагъана: Аси жемирГРуьгь гьуцари ракурнавай илчи я, ганвай пай я.

Амма и кьегьал вири лезгийр хьиз гаф акат тейидай кас тир, "За лагъайвални ийида, заз руьгь герек туш!"

Бес гьикл рекьин? Ада пара фикирна, тлимил фикирна, эхир вичин руьгь вацлув вугудай кьарардиз атана. Ам вацлал фена. Пекер хутунна циз ярх хъана, тан мурк хьиз жеркьван це амукъна Ахпа хкечлна, ци тухузвай руьгь алцуарзавайди я, лугъуз вац! къуна суварал кьил алаз фена.

Куьцленвай кьецлил тан суван шагварди атлай кьегьал пуд вацра месе гьатна. Амма ам вичин фикирдилай алатнач.

Клвачел акьалт хьувурла, хъсан звер ганвай канабдин эб хьуцлурдай акъудна гьенел алай таран кланик фена. Чилелай кьуд-вад юк! кьакъанда авай яцлу хилез килигиз хиялри тухвана. Им кьуншидиз акуна.

Ада жузуна:

- Вуна вуч хияларзава?

Жегьилди лагъана:

- Руьгь кудна кланда.

Къунши мягтел хъана амукъна:

- Руьгь куд жедани?

- Жез жеда, амма гьикл ийидатла заз чидач, - лагъана гадади.

Абуру кьведа санал гзаф фикирна. Амма руьгь куддай жуьре саклани кьилиз атанач. Кар икл акурла:

- Вун садра чехи фекьидани акьукь, - лагъана кьуншиди, белки ада ваз са рехъ кьалурда?

Адан гьал акуна таярикай сада меслят гана: вавай руьгь рекьиз жедач. Ам жувавай кьакъудиз алахъа. Белки вуна жуван тлвар дегишайтла руьгь ягьал жеда жал? Вичин хушуналди ви тандай акъатна фида жал?

Жегьил чехи фекьи тлиплтисан патав фена.

- Зи тлвар дегиша, зал маса тлвар эцига, Чехи фекьи! - минетна.

- Вун начагъ яни? - жузуна фекьиди.

- Ваь, заз руьгь алцуарар ийиз кланзава. Заз руьгь зи тандай акъудиз кланзава. Гзаф веревирдрилай гуьгьуниз жуван тлвар дегишарна руьгь ягьалунлай кьир маса рехъ жагъанач.

Руьгьдикай ваз чланавал акунани?

- Чланавал лагъайла, икл я хьи, заз дегъ девирдилай сан авачир къван ксарин танда хъанвай руьгьдиз муБТТуьгь жез кландач. Ада зав нагъахъан крар ийиз тазва.

- Бес вуна руьгь авачиз уьмуьрдани.

- Гьуцаривай са цлийи руьгь тлалабда. Ахьтинди хьурай хьи, ада зи хесетар кьурай, заз муьтлуьгьвалрай.

Фекьи хьуьрена:

- Хар-хар хъанвай жив тлуьна туьтер атанвай аялди тахсир киведал эцигдай хьиз, вазни маса багъна жагъаначни?

Кьегьалди куьтл хьувунач. Амма са гьелендилай гьа сифте шгъайди тикрариз акъвазна:

- Зи тлвар дегишар ая. Минет хьурай ваз.

- Тлвар дегишар авун задан кар туш. Тлвар хуьн четин кар I. - Лагъана фекьиди. - Бес за вал вуч тлвар эцигин?

- Ахьтин тлвар хьурай хьи... Икъван чГавалди садазни ван ахъай тлвар хьурай, чан фекьи.

- Садални тахъай тлвар... - фекьиди хияларна, вичин >ейнидин пиплера экъвена, - Цирцлам! И тлвар ваз кьабул ни?

- И тлвар рикливайни садални хъаначни?

- Заз ван^ атанач.

- Акл ятла зун рази я.

Цирцлам Гьуцар клвалей акъатна. Клвализ хтана, балклан п,слцик кутГунна кГарасар гьиз тамуз фена: "Руьгьдиз кье |ун клвалера такурвай. Алатна фирай маса патахъ", - фикирна на.

Ам клвализ геж хтана. Фу тлуьна ксана. Экуьнахъ ьарагъайла саклани вичин тлвар риклел хтанач. "Им вуч кар i", - лагъана ада вичи-вичиз. Гьенел ацукъна фикирна. Югь ллатзавай. Амма адан риклел вичин цлийи тлвар хуьквезва-

■ир

Сад лагъана риклел хтана. Тlвар ваъ, риклел хтана хъи, вичин тlвар фекъидиз чизва. Фад Гъуцар кlвализ фена, хелвет чкадал фекъи къуна лагъана:

- Чан фекъи, зи тlвар вуч тир?

- Ви риклел аламачни?

- Ваъ.

- Ви риклел аламачир тlвар зи риклел гъинай аламукрай?

Икl лагъанатани, фекъидин рикl секин хъанач. Адани пара фикирна. Амма риклел хтанач. "Гила вучда?" И жузуну абурун къведанни къиле балклан гьалзавай.

- Вун хъвач! - лагъана фекъиди, - Риклел хтаила за жува хабар ракъурда ваз.

Йикъар алатна. А тlвар я гададин, я фекъидин бейнидиз мад хтанач.

И фикирди гададин чина авай экв вахчуна, гълера авай гуж акъудна, юкъ какурна. И фикирди адан хесетни дегишарна. Жегълвиллин савдаяр адан къилляй акъатна. Таярикай ам хкатна. Мелерик - мехъерик адан кlвач хукlунач. Садбуру лугъуз хъана:

- Адан цlуру руьгъ алатна хъфей хътинди я.

- Руьгъ тек хъфенач. Адан тlварни хутахна.

- Мад вуч ама къван? Къуру тан?

Рикlивайни амайди къуру тан тир. Эхир ада вичиз лагъана:

- Им вуч кар тир, зун гъатайди? Идалай цlуру тlварни, цlуру руьгъ гъаз уьмуьрун хъсан туширни?

Къегъал Рагъдин кlвализ хъфена. Фекъидиз минетна:

- Зал гъа эвелан тlвар эхцига.

- Жедач, - лагъана фекъиди. - Са тlвар эцигин патал эвел муькуьди алудна кlанда. Алудун патални гъа тlвар къуна кlанда. Тахъайтlа я гъуцариз, я руьгъериз чи кардикай хабар жедач.

Къегъал липl хъана. Адан вири умудар къена. Ам кlвализ хтана. Мукlатl жагъурна. Гъенел алай тараз акъахнч, руьгъ кудзавайди я, лугъуз туьтениз эб вегъена куьрс хъана...

***♦

Вад лагъай юкъуз - салидиз жегъллар гъурчез фена. Абуру чпин гъурчехъанвиллин алакьунар къалурна. Гелер жагъурун, яракърикай менфят къачун карда чпин алакьунар са-садахъ галаз гекъигна.

Нянихъ гъурчерикай авур биргендар тlуьна, жегъллар Бадедин махуниз яб акализ кlват хъана. Бадеди жегълприн са-садан чинриз килигна лагъана:

- Къе нисинихъ хъвай къайи ци зи туьтер тlарнава. Къени

i мах Давсува ахъайда.

Давсува а мах ахъайиз къил кутуна.

- Кесиб са кас авай. Адан чан къиян, алакьунарни тlимилтир. Вучиз кесиб я лагъайтlа, адан кlвач залан тир. Чlехи са никле цlуькl цайила тумни гужунив вахчудай. Гъурчез фейитlа, шаз гиликънавай чlуранрин кlарабрилай гъейри са маса затl адан вилик акъатдачир. Цава тек са чанг циф хъайитlа, атана гъадан никlин винел акъваздтгй. Ихътин ксарин гъакьинда елди лугъуда хъи, абур вацlал фейтlа вацl къурада, гъуьлел фейтlа гъуьл.

И кесибдихъ са хесетни квай. Ам хълец тир. Аял чlавалай галай и чlуру хесет адакай сакlани хкатзавачир. Вичин вилик фу-къешин(132) са тlимил геж атайла папакай, экуьнахъ месикай са тlимил геж къарагъай аялрикай, шаламдин кваг хкатайла къиферивай хъелдай. Мехъерик вучиз вичиз фад эвернач лугъуз сихилдикай, мел вич татанмаз кlват хъанва лугъуз хуьруькай ада даим хъелдай.

Къвалар къвайила цавукай хъел къведай, сел атайла вацlукай. Къуншияр адахъ галаз чин-чинал атуникай-гагъатдай: сад лагъана "вуна заз салам сивин патай вучиз гана" лугъуз кичlела.

Са сефер балкландикай хъел акатна инай чlафуз фидалди адал акъахначир. Виликай къуна фена - хтанай.

Садрани гъаятда авай кlекрекай хъел атанай, гъарайдай чlав акадарна, лугъуз. Муькуь юкъуз яралай къарана кlекрен чкадал вичи гъарайнай.

Эхирдай адак вичин гълерикай, кlвачерикай, вилерикай •ел акатиз хъана. Садни аквадай ваз акъвазнавай чкадал эдар хъана. На лугъун, цавук келле гелягъзава. Я тахъ-тlа, чилел къуьл гьалчзава.

И кесибдиз аяларни пара авай. Тlуьн агакъар жедачир. ар йисуз гатфарин къилляй кесибдин раж куьтягъ жедай. |ан идавай, - адавай гъече жагъуриз хуьре гъатдай. Цlинин lС мадни чlДана атанвай. Гъеле хуьтlуьн цlиг тир. Амма i ибдин кандуяр гиламаз ичlи хъанвай.

Цlаварилай килигзавай гъуцариз ам аквазвай. Абуруз кебдин язух атана.

...Са экуьнахъ хпериз кутан патал гъенел алай маркинкай иринив векъер чухвадайла. адан кlвач ичlи чкадал гьалтна. !и кlвачерик чилни уьцlуьзва", - лагъана хъел атай кесибшай вичин къасухни(133) хуьз хъанач. Са пер деринвиле фчин хътин къехчlебдал гьалтна. Къехчlеб цавузна. Вич i къене инсан гъакъдай хътин са куьпуьдин сивел алайди я

къван. Куыдуьдин къенез килигайла, кесибдин вилер хъурена. Ана са хзандин экуьн тлуьн авай: чIатI, дуьд-гьер, ниси...

Кесибди тлуьн вахчуна кIвализ хкана. Паб-аялдивай адаз хъел къвез кичIела и тлуьн гынай гъанвайди ~ятIа жуаз хъанач. Амма виридаз хвеша хъана. Фагъумди къатIизвайбуру гуьцариз дадна. Абуруз килигна куьлуь-буруни гуьцарин тIварар рикIел гъана.

Нисиниз гишин хъхъайла кесибдиз а куьшуь чилий акъудна са киле техилдихъ маса гуз кIан хъана. Векьер патахъна къех - чIеб вахчуна... куьпуьда са хзандин нисинин тлуьн авай.

Гъа икI кесибдин хзан хъуьтйя акъатна. Абуру гатфаризни каш чIугунач.

Са экуьнахъ фу тлуьна куьтягъ авурдалай къулухъ папа итимдин чиниз килигна. Гъамиша агъу авахъда лугъуз ада шумуд йисар тир итимдин чиниз тийиз. Папаз такур са затI акуна: итимдин пIузарар хъуьрезвай. Паб вилерал чIалахъ хъанач. Садра мад килиг хъуьуна. Ваь, итимдин чина рикIивайни хъвер авай.

Папакни хъвер акатна. Ада суфра кIватI хъийидайла итимдин чиниз мад садра килиг хъуьуна. Итим хъуьрезвай.

Кесиб кIуртI къуьнерихъ вегъена кимел эвичIиз гъазур хъана. КIвалаяй акъатдайла папа мад садра адан чиниз килигна: гуьлуьн вилерни, пIузарарни, хъуькъерни, тIишни хъуьрезвай. Муькуь юкъуз ада нян фалай гуьгуьниз вичин гъвечIи аялдиз патав эверна. Ам метел ацукъарна. Къилелай кап аладарна. И гъал акурла папанни, муькуь аялринни рикIик чимивал акатна, абуруз гзаф хвеша хъана.

Яд гын патад цурцун квар гваз латал фидай рекъе папавай вич хуьз хъанач. Ада вичин гуьл эхир чIавара хъуьБрезвайди, кIвалера гъарай - эвер твазмачирди, гъатта накъ нянихъ гъвечIи аял метел ацукъарна адан къилелай кап аладарайди хвешиз-хвешиз къуншидин папаз рахана.

И гафар хуьруьзни чкIана. Рекъера, кимел адахъ чин-чинел къвезвайбуру адаз тажубдив килигиз хъана. Садбуру лугъуз хъана, им къе-пака я. Адавай къуьзуь къилляй вичин тIул дегиш жеч.

ЧIавар алатна. Кесибдин чинин хъвер кими хъанач. Вич инсанрин гзафбуруз чпин бахт къатIун патал акъванни гзаф затIар герек тушир къван. ***

Ругуд лагъай югъ хае тир. Чпин уьмуьрдин тай хкъгъун патал абуруз са югъ амай. Бадедини Давсува жегъилриз

лугъудай гафар лагъанвай. Рагъдин кIвалин межевиририз гиламаз и суварин эхир чизвай...

Хае веревирдрин югъ тир. Гъа икIани къиле фена. Нянихъ Бадеди жегъилриз вичин эхиримжи мах ахъайна:

- Са касдизни са папаз тек са руш авай. Абуру ам тлуьнин хъеанди гуз, пекин сересди алуькIриз хуьзвай. Ам иерни тир. Амма акъул авайди тушир. Ада гъамиша суварин, вацIарин а пата авай иербур, вернДибур, вар-девлей авайбур хиялдиз гъидай. Гъамшпани "чи хуьре заз тай авач" лугъуз фикирдай.

А суварин а патай са вацI авахъзавай. Эдди вучиз ятIани адаз Пехъер вацI лугъудай. Пехъер вацIун къере гъамиша гзаф пехъер кIватI жедай. Абуруз чидачир хъи, вири Къафкъаздин пехъерин пачагъди и вацIун къере куьбе кутунва. И пачагъ диши са пехъ тир. Адазни са пехъ хва авай.

Пехъер пачагъди вичин хъиз свае жагъурзавай. Амма а пехъревай кичIела и патахъ къвез жедачир. Вучиз лагъайтIа и пад лекъеринди тир. Лекъерихъ галазни пехъери лап дегъ девирдилай къазвачир.

Пехъерин пачагъдиз и рушакай ванер хъанвай. Амма чиннай хъи, и пата авай лекъер хътин гадайрин патав акъвазар вуртIа вичин пехъ гада бедлем жеда. А виляйни ада маса скъер жагъурзавай.

Йикъарилай са юкъуз вилерив рекъер хуьзавай руш мад уван пел ел акъахнавай. Адан гъамиша яргъара авай вилери бикI ятIани кIвачерин кIаникни килигна. Адаз кIвачерик ехърен къал акуна. Агъуз хъана атIуз кIан хъайила япариз ж атана:

- АтIумир, вун яргъал акъатда!

Рушаз им дидедин ван хъиз хъана:

- И папа зун суварални динж тадач, - лугъуз фикирай руша «ехърен къал хъел галаз атIана. Ахпа аладарна нез кIан бана. Мад япариз дидедин ван атана:

- Немир, вун яргъал акъатда!

Руша яб ганач. Тлуьна.

Вич им пехъре къал тушир къван. Пехъерин пачагъди адан скъел канвай запаб тир къван. Нянихъ ксай руш экуьнахъ .I маса инсан хъана къарана. Ада вичин диде - бубадикай, и чин чIалуникай гъяззамачир. КIвачери ам акъваз тавуна >ин а патахъ ялзавай. Са шумуд йикъалай рушан са иер ваь, рикIни суварин а патаз финин савдада гъатна. ер ваодун къерелай иер чка адаз чизмачир.

вед-пуд югъни гъа икI фена. Эхирдай рушавай вич хуьз зч. Ам суварилай алатна, пелер, тулар атIана пехъер

вацлув агакьна. Вацлун кьер кьуна винне фена.

Пехьер пачагъдизни кланзавайди гьа им тир. Адаз и- руш вичин асул пехъ тир гададиз къачуз кланзавай. И фикирдалдини пехьер пачагъди инсандин бейни дегишардай, фагъум рекьидай туьтуьдикай раснавай пехьерин кьал гана руш рекъай акъуднавай. Гьа виляйни пехьерин пачагъдин чухлумп1 хьтин гада ада некъи хьиз къабулна.

...Руша пехьерен кьал т1уьрдалай ц1ерид, пехьерин пачагъдин свае хьайидалай ирид югь алатайла запабдин, туьтуьдин суйгьур квахьна. Пехьерен дарамат рагь акъурла ц1развай мурк хьиз нДрана, яд хьана вацлуз авахьна фена. Рушан вилик ч1улав са пехъни адан ц1амарикай раснавай муг амуькьна. Гила ада къат1ана: ам вич пехьерен свае я къван!

Руш пехьерин мукай акъатна катна. Сувал акъахна вичин ватан галай патахъ килигна. Катна хквез клан хьана. Амма вичин эвелан крар рик1ел хкайла к1вачер чилел алк1ана. Ам рик1 тух жедалди шехьна. Элкъвена пехьерен муказ хьфена.

Са ч1авалай пехьер пачагъдин хутулар дуьньядиз атана. Ибур пехьерен шарагар тир. Йикъар, варцар, йисар ала-тирдивай аламатдин са кар жезвай. Рушан ванни, рахунин тегьерни, экъуьнни са масак1а жезвай. Эхир са юкъуз ада пехьре хьиз къагъна. Гьа идалай гуьбьуниз адан рик1из регъят хьана.

◆◆◆

Йиф галамаз къарана рекъе гатай жегьилар агъа патай яр ягъайла Гъуцар суван кук1вал агакьна. Абуру гъвейи югь и суван кук1вал акъудна к1анзавай.

- Къенин югь куь уьмуьр къве патахъ пайдай иаспар я, - лагъана Бадеди.

- Къе куь танринни руьгьерин арада чаравал твадай, куьн къве рик1ин хьана амуькьдай крар ийимир. Къе гьар сада жуван руьгъдиз, гъуцарин ванциз яб це! - лагъана Давсува.

Са арадилай Рагъдин яру ц1арар Гъуцар суван кук1ва акъуна. Лезгийрин чил мич1ивиликий, гунагърикай михъзавай яру эквери жегьиларни чуьхвена, михъна.

- Ирид югь акъван гзаф ч1ав тахъайт1ани квез садаз-сад мукъувай акуна. Гила гьарда вичин руьгъдихъ яб акала. Са-сад хкъанавай рушарни гадаяр чин ракъиналлаз жуьт-жуьт акъваза, чаз виридаз куьн акурай, чир хьурай. Руьгьер са-садахъ галаз кьун тавур, галк1ун тавурбуруни чпин рик1ериз азаб тагурай. Якъин гъуцариз ик1 мяслят акуна. Тек амай рушар Бадедин, тек гадаяр зи патав к1ват1 хьухъ!

Аярни Иррис виридалай вилик акъатна, чин Ч1ехи Рагъдал

алаз акъвазна. Абурун гуьбьуна Ярарни Шалбуз, Лацарни Верхел, Экверни Зерхел вилик акъатна. Амайбур къве патахъ чара хьана. Рушар Бадедин, гадаяр Давсуван патав атана.

Бадеди жуьт акъвазнавайбуруз Гъуцар к1валин паяр гана. Ибур дидевилин гъуц Арчананни, бегьердин гьунГТарлацан тимталар тир.

- Куьн къениндалай куьбур я, - лагъана, - куь бахтар ахъа хьурай!

Жуьт жегьилар синерал фена.

...Рагъ дидедал хъфизвай бере тир. Иррисни Аяр эч1егъандин пелел акъвазнавай. Абуруз дуьнья икъван иер тир ч1ал чидачир...

И ч1авуз Иррисан к1Гвачерик Яргъи рушан рангар алай ирид ц1арц1ин рехъ акъатна. На лугъун, и рехъ цаварилай эвичбаай...

Бес ахпа? Ахпа ада вичизни течиз и рекъе сад лагъай кам вегъена. Ахпа? Иррисан руьгъдиз сад лагъай дуьньяда акурбур чиз амачир. Гзаф тажуб кар тир. Цаварилай ц1ийиз эвич1 хьувурла и руьгъдин рик1ел вичин чилел феи уьмуьр хквезвачир. Гила аксина тир. Яргъи рушан патав феи 2000 йисан чкадал са зат1ни аламачир. На лугъун, и къве агъзур йис хъаначир, авачир, са гьелен тир руьгъди вичи - вич алцуар авур.

У1

1990-иисан яралай къулухъан вад лагъай нян гзаф секин тир. Вира чан алайбуру ара тлатлаи гьсркатдикай. галатна ял язавай хьтин тир. Вацун ван къевзвай, И ванциз къве агъзур йис идалай вилик члехи фекъи Тийитлиса, адан хуьруьнвиар тир лезгийри яб ганай. Вацун ванци къени са вуч ятла лугъузвай. Ирриса и ванци кай эвел члехи фекъи ТийитлисоН, ахпани муькуь тир Гирвийрин ванер чара авуна. Адан вилик са ихьтин сегъне ахъа хъана...

ДУЪНЬЯДИН РУЪГЪ ЧІЕХИ РАТЬ Я

Хуьруьн кимел, Рагъдин квалин вилик нян береда хуьруьнвиар кватл хъанвай. Михарин сихклдикай дишэгъ-лияр атана Рагъдин квалин вилик галай чарсудал са сини эцигна. Тийитлис квачел къарана. Адаз килигна муькуь-бурни квачел къарана. Тийитлиса экизвай ракъинихъ гилер-яргъи авуна. Кимел алайбуру вирида чпин гилин капар рагъ акбадайвал винизна. Тийитлиса Рагъдиз дадна:

*■ Я дведал хъфизвай Рагъ. Лезгийрихъ яб акала. Чаз чидай гъакъикъат вун я! Чаз чидай адалат вун я!

И эхиримжи гафар муькуьбуруни адахъ галаз тикрарна.

- Я Члехи Рагъ! Михарин сихилдакай тир Термецлан къе ирид югъ аглузвай хтулдин гандиз къуват, риклиз тлакат, руьгъдиз и дуьньядин сирерикай агагъ жедай тлем це!

Дишэгълияр хт.фси;1. Уьмуьр л-ии.ира фснвай, гила къуь-зуввилин шелс Тиийира ялзавай ТермсиДа късме акъудна, ам синидив агатна. Къве касдивай бажагъат хурал къаз жедай хьтин синидиз цДинин къуьлуьн гъуредикай авунвай иситла янавай. Иситладин винел алай гишир Рагъдин сурет тир. Юкъни - юкъвал керкил рагъ алай. И ракъинлай акъатзавай къанни цлусад цлар тару янавай векъин перзеяр хъиз эрчли патяхъ са-садаз дигай какунвай. Лезгийри Рагъдиз къурбанд гузвай вири затларал и шикил ягъадай.

Термецла иситла къемедив клус-клусна. Жегъилрикай сада кимел алайбуруз иситладин клусар пайна. Муьшкьурдин ни галай иситладин дад масад тир.

Бамбийрин сихилдикай тир Сиртара:

- И иситла чранвайди рикливайни асул кайвани я, - лагъана.

- Вун гъахъ я, Сиртар, - лагъана Къахарин сихилдикай тир Асвара. - Амма иситладин дад адак галай затГаринди я. А затларни гъуцарин гъунардив жезва.

- Асул кайваниар гъуцар я лугъуз кланзавани, ваз? - жузуна и ихтилатдик къил кутур Сиртара.

Эхъ! Гъуцар дуьньядин кайваниар я! - гъарайна Суьбеди. Са ни ятла кайванидин тъвар къурла Суьбедин риклелай гъар са затл алатдай.

- Гъуцар кайваниар туш, - лагъана Асвара, - абуру и кар чи вягътеда тунва. Гъуцар усрларар я. Абуру чи дуьнья къарх-къарх, къван-къван, векъ-векъ, пеш-пеш~твар-твар, руьгъ-руьгъ туьклуьрнава. Са гъвечли кисна ада и гафарни хългъана:

- Ваз клан хъайтла, яру яцни.

И гафар лугъуз - лугъуз Суьбедиз килигзавай Асвар сад лагъана клевиз хъурена. И хуьруьннин себеб кимел алай-буруз виридаз чизвай. Къиса ихьтинди тир:

..."Чил квен винел акъвазнаватла?" Алатай йисан веревирдардай йикъалай Суьбедин рикле и жузун амай. Ада и кардикай гзаф фикирнай. Жаваб жагъаначир. Дуьньядин члехивал фикирайла, кланз - такланз риклиз и жузун къевз-вай: "Бес и члехи дуьнья квен винел акъвазнава? Дуьнья вичин къуьнел къуна акъвазнавай инсан авани, гъайван авани? Тахъайтла, белки гъуцарикай сада дуьнья вичин къамал къунватла?"

Суьбедиз гъар юкъуз вичин вилик акъатзавай затларин и пад - а пад хъсан чидай. Биргенд хъукъунал гьалтайла, ам лап члехи усрлар тир. Амма дуьнья нин къамал илис хъана акъвазнаватла адавай къатлана куьтягъ жезвачир.

Эхирдай ак1 хъана хъи, и жузун Суьбедин бейни кака-дарна. И месэла адан уьмуьрдин сад лагъай жузун хъана акъвазна: "Яраб чил квен винел акъвазнават1а?"

- Яраб чил квен винел акъвазнават1а? - Кае авачир ч1афа, тама ада и жузун гъарайдай. Жемят алай чкадал и суалдин заланвал рик1е ч1угдай.

Адаз азаб гузвай са зат1ни авай. Суьбедиз ак1 жедай хъи, гуя и жузунин жаваб адаз са ч1авуз чидай. Мумкин тир, аял ч1авуз Гъуцар к1Гвале к1Гелдайла ван хъанай. Белкини, адан руьгъдиз вичин сад лагъай уьмуьрда чир хъанай жал. Гъар гъик1 ят1ани икъван мукъвал аквадай, амма фикир ийир къван яргъал жезвай и жаваб Суьбедиз рик1ин т1ал хъанвай.

Суьбедиз жузунин регъуь тир. Адаз ак1 жедай хъи, и жузунин жаваб вичелай гъейри виридаз чиде. Амма йикъар алатирдавай и жузун мадни к1евиз рик1е гъахъзавай. Гатун яралай рик1 эгъвезвай и жузун къведай гатфарин яралди вичихъ галаз экъуьрнай. Яран йикъарикай са юкъуз мад эх хъийиз тахъай Суьбе Гъуцар к1вализ атана.

Фекъидив агатиз хъанач. Са сухтадиз эвер гана. Рахунилай чир жезвай хъи, и сухта Арцах патай я. Гъуцар к1вале вири Лезгистандай атай сухтайри к1елзавай. Суьбеди сухтадиз вичин рик1е са шумуд вацра хернавай жузун гана:

- Вуна заз лагъ кван, чил квен винел акъвазнава?

Регъуьвилай яни, тахъайт1а сад лагъана жузуна, лугъуз яни, сухтадиз лугъудай гаф жагъанач. Вичин жузун хъеан ван тахъай хъиз хъана Суьбеди мад садра тикрарна:

- Чил квен винел акъвазнава?

- Чил? - Сухтади вичи - вичивай яни, Суьбедивай яни жузун хъувуна.

- Зун ц1и сифте йис я, - лагъана сухтади, - заз чидач.

Суьбедини сухтади са-садаз килигна. Къведазни чпин чирвилерин т1имилвеликай регъуь хъана.

- За гъеленда ч1ехи сухтайрикай садавай жузада, - лагъана сухта Гъуцар к1вализ зверна. Са гъелендила вичелай ч1ехи са сухта галаз хтана. Им т1игъиржалрикай тир. Жузунин жаваб вичелай гъейрини течирбур авай ч1ал чир хъана регъуьвал са т1имил алатнавай Суьбеди атайдавай жузуна:

- Чил квен винел акъвазнава?

Сухтадиз жаваб вичин к1вачерин к1аникай жагъуриз к1ан хъана. Амма са зат1 такурла къил винизна мегъ патан гуьне-диз килигна. Яру са яцра эч1егъандик крчар ктадзавай. Сухтади Суьбедин дуьз вилериз килигна:

- Яру яцран крчарал!

Суьбеди вичин чиниз пара акъул авай ксари дерин фагъу-мардайла гудай са к1алуб гана. Ахпа къил къвед - пудра виниз-агъузна:

- Зун гъавурда акъуна, - лагъана.

Суьбе элкъвена хъфена. К1вализ агакъдалди къил чиле туна фикирна: "Вич, чил яру яцран крчарал ала къван. Зи рик1ел им вучиз атаначт1а?"

Сухтади Суьбе алатир къван вичи-вич хвена. Ахпа руфун къуна чилел ярх хъана. Гъарай ацалтна хъуьрена.

Пака и къиса вири хуьруьз чизвай. Суьбедив вичив пуд лагъай юкъуз агакъ хъувуна. Гъа йикъалай хуьре гаф амукъ-на: чил яру яцран крчаралла!

Идалай къулухъ Суьбеди вичи - вичиз гаф гана хъи, мад са зат1ни жузан хъийидач. Гъамиша яб акалда. Са азим ч1авуз гъа ик1ни авуна. Амма ч1ав - ч1авинал атайла адан рик1ел ахътин жузунар къвезвай хъи, гъикъван жузадач лагъайт1ани эхна акъваз хъжедачир.

Къени гъак1 тир. Аданрик1ел ихътин са жузун атанвай: "Вучиз Гъуцар сувал къве т1вар ала?" "Хъайиди жеди" лагъана фикирай Суьбеди и суал Т1ипМисаз гана?

- Ч1ехи фекъи. Вучиз Гъуцар суваз къве т1вар ава. Сад Гъуцар сув, садни Гаф сув?

Т1ипМиса лагъана:

- Чаз инсанриз виридалай вилик ван хъайиди гаф я. Дуьз я, дуьнья яелни авай. Чил - цав эвелни авай. Амма и чилел инсан алачир.

- Бес гъуцар? - жузуна Суьбеди.

- Гъуцар алай. Абур гъуцар яни-тушни къат1идай инсанар алачир. Гъуцари цанвай тумуникай экъеч1навайбурни чпин руьгъерихъ галк1анвачир. Инсанди вич къат1анвачир.

- Бес ахпа гъик1 хъана?

- Ахпа Ч1ехи Рагъдин эмирдив Ч1ехи Алпан суван кук1ал акъахна. Ада инсанриз гаф лагъана. Ада инсанрив Ч1ехи Рагъдин ирид туба агакъарна. Инсанрин танарни руьгъер са-садахъ галк1урна. Ада инсанриз чеб инсан хъун чирна. Ада чи халкъдал твар эцигна. Ада чи халкъдиз ч1ал чирна. Ибру вирида сифтени - сифте гафуникай къил къуна...

- Гъавилай а суваз Гаф сувни лугъузвани?

- Эхъ. И т1вар гъанлай ама. Лезгийрин рик1ел ам Гъуцар сув хиз, садни Гаф сув хъиз алама.

Ч1ехи фекъидин жавабди парабурун рик1е къатканвай жузунар агъурна:

- Дуьньядин эвел гъик1 хъанат1а, ч1ехи фекъи? - жузуна

Щегъре кГуртарин сихилдикай тир Хванахади.

- Дуьнья лагъайла гьуцар галачиз фагъумди къатГидач. Дуьнья лагъайла гьуцарни адан къене аваз рикел къеда. Дуьнья чаз аквазайни таквазайни вири затлар лагъай чал я. Гъавилай чавай дуьньядин кIвенкI гинлай ятIа лугъуз жедач. Вучиз лагъайтIа, инсанрин фагъум гьуцари абуруз ганвай къван я. Инсанри къатГизвайди гьуцари абуруз чир авурбуз я. Чаз Гьуцар суван пелелай ЧIехи гьуц Алпана гаф лагъайдалай къулухъ(134) вучар хъанатIа чиди. Арчананни Тарлацан къиса течир лезги авач. Адалай вилик хъайи крарикай гьуцари чаз лагъайбуз инсанрин сихилар алатирдавай сивай-сивиз физ чав атана агакънава. Гилани са шумуд виш йис я, и улубар Гьуцар кIвалера амазма. А улубра авайбузал хур вегъена завай са бязи затлар кез лугъуз жеда, - жаваб гана ЧIехи фекъиди.

ТIипIтIиса цавун аршда вил экъурна. Ада мад са сефер и дуьньядин яргъивални гьаркъуьвал алцумай хътин тир. Вичи лагъай гафарни вилик галай дуьнья сад-садав туькIвейбуз тIа мад са сефер фагъумна ада вичин гаф бегъемарна:

- Гьуцари чирайвал, чIехибуру чав агакърайвал, лап сифте чIавара рагъни, варзни, муькуь гьетерни вири са цIарцIа"авай къван. И дуьнья аваз-авачир дуьнья тир къван. Вучиз лагъайтIа, дуьньядал чан алачир. Дуьнья гьерекатда авачир. Я чIав авачир, я чка. Я пад авачир, я битав. Я сифте авачир, я гуьгь. Виридалай вилик чIехи Рагъди вичи-вич къатIана. Ада варзни, муькуь гьетерни, чилни юзурна, абуруз гьерекатдай пад къалурна. Дуьньядал чан атана. И гьелендилай дуьнья ава хъана. Гьеленрикай геренар, йикъар, йифер, варцар, йисар хъана. Дуьньядал чIав атана. И пад - а пад, виниз-агъуз са-садакай чара хъана. Виридаз чка чир хъана.

- И кар мус хъанай, ЧIехи фекъи, - жузуна къуьзуь ТермецIа.

- И кар чIавни чка дуьньядиз атай гьеленда хъана.

- Гьи чIавалди и кар гъа икI фирвал я? Гъамиша?

- Ваъ, и карди къил гайи хъиз ам куьтягъни жервал я. Амма мус? И гьикмет цIуру улубра жуьреба(135) къалурзава. Пуд агъзур йис къалурзавайбузни ава, цIуд агъзур йис къалурзавайбузни. Гьар гьикI ятIани са чIавуз рагъни, варзни, муькуь гьетерни мад са цIарцIа гьат хъийида.

- Ахпа гьикI жеда? - Асвараз гуьгь чириз кIанзавай.

- Ахпа гьикI жедатIа чи фагъумдивай къатIиз жезвач. Якъин дуьнья цIийи хъжеда. Гьар гатфарихъ тIебиат цIийи хъжедай хъиз. Дуьньядин затIал(136) амукъда, Ямма навни,

116

кIалубни, дадни цIийи хъжеда, дегиш жеда. Щийи дуьнья туькIуьда.

- Бес и арада - дуьнья са цIарцIай акъатна мадни гъа цIарцIиз хуькведалди къез алатзавай крар ни рекъе гуда, ни низамдик кутада? - Сахукрин сихилдикай тир ЭчIегъана жузуна.

ТIипIтIиса адан чиниз килигна:

- ЧIехи гьуц Рагъди. Гъавилай чна адаз "Чи адалат рагъ я!" - лугъузвачни? "Чи гъакъикъат рагъ я!" - лугъузвачни? ЧIана ксариз рагъ къанум жезвачни? Хъсанбуруз къисмет рагъди гузвачни?

- Инсандин къисмет вуч я, чIехи фекъи, - жузуна Римиди.

- Инсандин къисмет адан уьмуьр я, адан тIул я! Инсанди руьгъдинни тандин садвилев уьмуьрзаватIа им адан къисмет я.

- Бес и къисметдик тIебиатдин пай вуч ятIа?

- ТIебиатди акъваз тавуна вичин пекерни, къецни, къенни, тIулни дегишзава. Жимидакай кIевид жезва. Ювидакай.жи-миди. Чиликай яд, цикай гъава, гъавадикай цIай. И крар къулу-къулухъни хуьквезва. Ара датIана дегишвилер физва. Гьар са затI дегиш жезва.

- Инсанарни и дуьньядин суьгуьрдал, и дегишвилерин иервилел гьарикI хъана амукъзава, яни ЧIехи фекъи?

- Ваъ, чан хва, - лагъана ТIипIтIиса, - Инсанар гъакI килигиз аламайбуз туш. Инсанриз мурад ар ава. Инсанриз ччин мурад рив агакъиз кIанзава. Инсанрин уьмуьр чпин мурад рив агакъун патал женг чIугазвай лекъерин уьмуьр я. Инсанриз гьар са юкъуз чпин са вуч ятIани мурад рив агакъиз, са гьи ятIани кIенивал гъакъикъат ийиз кIанзава... Чизвач хъи, абур агакъзавай гьар са мурадди абурун чпин уьмуьрни куьруь ийизва. Им къатIун тийизвай инсанар чпи авур крарал къарух яз амукъзава.

- Бес вуч авурай инсанри? Маса рехъ авани?

- Маса рехъ авач. Инсандивай вичин мурад чуьнуьхна рикIе таз жеда. Амма и чIавузни и чуьнуьхуни адан уьмуьр куьруь ийида, адан къен куда. Инсандивай вичин хъиленни, кIанивилинни аксина физ жеда. Амма им гзаф четин я. Гьар са авур кIвалахдал, гьар са атай йикъал къарух инсанриз чидач хъи, и чIавуз абур чпин уьмуьрдин гуьгъуьниз мукъва жезва. Инсанди" вуч къачузватIа вичин уьмуьрдин чкадал - уьмуьр гана къачуда.

- Инсанриз гьуцари ганвай уьмуьр гьикъван я? - Къуьзуь ТермецIавай им жузун тавуна акъвазив хъанач.

117

- Пуд цанар кван.
 - Цанар вуч я, чеги фекъи?
 - Са цанар кванни цлуд иис я.
 - Вучиз?
 - Гада аял пДукъуд йиса вичиз ухшардан тум цадайвал агакъзава. Цайди клуьд вацралай экъечлда. И экъечлайдини цлукъуд иисалай вичи тум цадай гъунардив агакъда. И тумуникай инсан жен патални клуьд варз кланда. Ибур вири санал клватлайла кванни цлуд йис жезва. И кванни цлуд ииса кар квил-квилел хуьквезва.
 - Бес и арада пудра тум цан жезва хир?
 - Пудра цайтлани са цлургъ я куьтыгъ жезвайди. Чи гъуцари лезгийриз ихътин пуд цлургъ уьмуьрдай такъат ганва.
 - Бес вучиз гъуцарин пай виридан къисметдиз аватзавач?
 - Себебар жуьреба я. Садбур агакъдач, садбур алатда.
 - Бес вучиз гъуцари чаз гъар садаз ада шумуд йис уьмуьр датла лугъузвач? Гъуцар чи гъуцар тушни? Абуру и сир чакай вучиз клевзава?
 - Эвелра гъар инсанди шумуд йис уьмуьрун сир тушир. Гъарадаз вичин кьиникъин югъ чидай. Ам чидайвилай инсанри дуьньядиз масакла килигиз квил кутуна. Садбуру чпиз клвал югъ кутан тийиз, дуьньядал вичи - вич масадан чилел фенвай ягы хъиз тухуз хъана. Гъавилайни дуьнья акахъна, къацлдна, куьцлена. Инсанрин крарик лацудалай чГулавди гзаф хъана. Идакай гъуцариз хъел атана. Абуруз маса рехъ жагъанач: уьмуьрдин яргъивал са инсандизни чир хъана кландач. Къуй гъарадаз акла хъурай хъи, адэн уьмуьрдиз гуьгъ авач. Дуьз я, инсанриз чпин уьмуьрдиз гуьгъ хъун чида. Амма вич рекъин тавунални гъар са инсандин умуд ала.
 - Инсан кьейидилай гуьгъуьниз вуч жедатлани гъуцари чакай клевнава. Бес идан себеб вуч я? - Сиртараз хъел атанвай.
 - Масакла жедач, - лагъана Типлтиса. - Чаз гзаф затлар чизва. Чаз чизва хъи, члана крарив уьмуьр ракъурайбурун квилел а дуьньядани члана къисметар къвервал я. Чаз амни чизва хъи, серее ксарин къисметни серее жеда. Ибур чир хъун тлимил туш.
 - Парани туш.
 - Тлимилни туш, - тикрарна Типлтиса. - Са гъи сир ятла чир хъуналди инсанри чпин члана амалрин, члана байхрин вилик пад тлимил къазвани?
 - Члехи фекъи! Лагъ ахъая кван кьейидалай гуьгъуьниз инсанрин квилел вучар къ- веда?

- Кьейидалай гуьгъуьниз инсанрин квилел вуч къведа?
 Ахътин крар къведа хъи, абур инсанрин гъич хиялдани авач.
 - Ам гъич руьгъеризни чидачни?
 - Руьгъериз вичин эвелан уьмуьрда хъайи затлар чида.
 Амма куьне риклел хкъаш, рекъин вуч я? Рекъин танди вичин тлакъат квадарун, адан гуьгъуьнал алазни руьгъ тандай акъатун я. Тандинни руьгъдин садвал чклайла инсан рекъизва. Гъа ик! тушни?
 - Гъакл я, Члехи фекъи.
 - Гъакл ятла руьгъдиз вич акъатайдалай гуьгъуьниз тандин квилел вуч атанатла гъинай чир хъурай? Дуьз ягадазни чаз кван аквазва. Адазни аквазва хъи, инсанри кьейидан тан чилик кучукъзава. Муькуь пад я адаз аквазвач, я чаз.
 - Гъа ик! жедани? - Сиртар рази амукънач.
 - А пад чаз такуртлани гъуцари чаз чпикай ганвай паюнив гзаф затлар къатун мумкин я. Арифдарри гзаф затларни къатлизва. Абуру чпин улубра кхъенва хъи, кьейидан тан чилик кучукайдалай гуьгъуьниз адан квилел къвезвай крар дуьньядин муькуь крарикай чарабур туш. Сура жезвайди дуьньядин акъваз тийир гъерекатдин тикрар я. Витавдан пай я. Накъвади, ци, гъавади, цлу са-садан чка къазвай дегишвилерин са хел я.
 - Бес тандай акъатай руьгъдин квилел вуч крар къвезва?
 - Асул гъакъикъат са гъуцариз чида.
 - Бес улубра вуч кхъенва?
 - Эвелра уьмуьрна фенвай каркам ксари чпин улубра кхъейвал, Къвепеле шегъердин Гъуцар клвале лап цлуру са улуб авай тир кван. А улубда Гъуцар суван пелелай Члехи Аллана лагъай гафар клватлнавай кван. Гъуцарин тубаяр, чи халкъдал гъуцари тлвар эцигай къиса, гъуцари чаз ганвай чирвилер, меслятар, акъулар вири ана кхъенвай кван. Амма садра ягъияр Къвепеле шегъердив агатна. И дяведа Къвепеле шегъерди цлай къуна. Гъуцар клвале авай улубрихъ галазамни кана. Дуьз я, микитиери чпиз чидай затлар цлийи квилелай кхъин хъува. Амма гзаф затларни риклелай фена.
 - Тандай акъатай руьгъдин квилел къвезвайГкрарикай тлимилар хъайитлани кхъенвачни? - Сиртараз им важиб чириз клганзавай.
 - Кхъенва. Члехи Рагъдин эмирдалди тандай акъатнавай руьгъерин бахт тайинарнава.
 - Гъикла?
 - Руьгъер са жуьрединбур тушир *> i ля, абуру к бахтар, къисметарни сад туш.

- Дуьз я. Садбуру члана муддив, муькуьбуру серее муддив уьмуьрда, - лагана Сиртара.

- Гъавиляйни, вирибурун руьгьер танрай акъатайдалай гуьгьуниз сад лагана Рагъдин патав агакьдач. Абур сифте михи авун герек я. Къацлай руьгьер рагъдин патав тадач. Абур чилинни вацран арада авай гъавада са азим экъведа. Инсан гургурдик экъведай хьиз, абурни гъавада экъведа, сирнавда - лув гуда, михи жеда.

- Гьикъван чГвалди фида и кар?

- Руьгьер михи жедалди. Вири руьгьерин гунагъар сад хьиз туш. Садбурунбур гзаф я, садбурунбур тГимил. ТГимил къацланвайбур фадни михи жеда. Гзаф къацланвайбуруз гзафни эхъун герек къведа.

- Бес ахпа?

- Ахпа? Михи хъанвай руьгьери хвешивилей цингаварда. Абуру бахтаварвилин экуьнив цлацлар гуда. Чехи Рагъдин патав хъфин вич руьгьерин уьмуьрда виридалайни масан гьелен тушни?

- Ихътин михивилин таре фейидалай къулухъ, къвед лагъай сефер са гьи ятГани танда гъахайлани абуру мад члана крариз бес вучиз рехъ гузва?

- Якъин абурувай чилел хуькведай рекъе вацранни чилин арада авай къацДайвшкай чеб хьуз жезвач. Лагъедай фидайла шаламар къацур тавуна тан мумкин яни? Ваь. Абурни гьак1 я.

ТипИисахъ яб акалзавайбур лип1 хъана.

- Дуьньядин крар аку! - лагана ТермецДа, - Дуьньядин крар аку!

- Ак1 хъайила чун гъуцарин гъилик хпен тилит яни? Къуьлун ник яни? Векьеринни чи арада вуч тафават хъана къван?

- Тади къачумир, - лагана, - ТГипМиса, - чун я хперин тилит туш, я ник туш, яни векъ. Чун инсанар я. Хяер хуьзвай хпехъанди абур гъарай - эвердив, лашунив элкьуьрзава. Ник цазвай лежберди накъвадилайти, тумунилайни, беьгердилайти гьил элкьуьрзава. Анжах инсанринни гъуцарин арада са маса авсият ава. Гъуцарин гьилер чахъ хк1азвач. Амма чи гъар садан танда гъуцарикай пай ава. Ам чи фагъум я. Фагъум руьгьдихъ галаз къведа. Гъа виляйни гъуцари чахъ гьил кя тавуна, чи руьгьдиз таьсириз чаз Рехъ къалурзава. И таьсир диде-бубади вичин аялриз гудай гъараяр хътиндини туш. А гъараярни, эмиранни вири лап эвелдай чи фагъумда ава. Чи руьгьдив гва. Чи пелел кхъенва.

120

- Гъуцарини яргъалай акъвазна килигзава ман ят1а? - Сиртар и гафарални рази тушир, - Идан гъинаг адалат хъана?

- Гъуцари цаварилай килигзава. Гъевч1и крарик абур акахъдач. Гъуцариз чилел жезвай вири зат1ар иер я, гъахъ я. Инсанар я и крарин садбур гъахъ яз, муькуьб^рни гъахъ тушиз аквазвайбур.

- Ак1 хъайила чун ягъал я. Чун гзаф зат1арин гъавурда авач.

- Инсанрин лап каркамдини гъуцарин патав аял я, - лагана ТипИиса.

И ч1авуз Бугадани атана патав акъвазнавай къван. Ада хъел галай ван винизна:

- Чун гъуцарин нинияр я! Абур чахъ галаз къугъазва! Шимедикай клелеяр эцигиз, ахпа чукулурдай аялар хьиз.

- Бугада, аси жемир! - лагана Асвара.

- Бугада, аси жемир! - лагана Термец1ани, - Вун а крарин гъавурда авач.

- Зун гъавурда акъуна, - лагана Бугадади. Ам лип1 хъана.

Са гьелен вирида кисна. Ахпа Римиди жузуна:

- Инсанринни гъуцарин арада вуч ухшарвал ава, Чехи фекьи?

- Су ухшарвални. Абур я клалубдал ухшар туш, я хесетрал,

- Жаваб гана ТипИиса.

- Бес чна чехи Алпанан, Арчанан, Т1арлацан, Гудулан, муькуьбурун тимталар расдайла жув алцурарзавани?

- Ваь, - лагана ТипИиса, - А тимталар гъуцарин чи рик1е гъатнавай суретар я. Гъуцари чеб чаз гъа ик1ни чирнава. Абурун арада къве гъуцран тимтал чпиз гзаф ухшар я: ТГарлацанни Арчанан. Муькуьбурун тимталар чи рик1ери чулунва.

- Белки ак1 ваь, са масак1а я жал? - лагана Сиртара.

- Куьне гъуцарин къанунарни, инсанри эцигнавай къанунар са-садав гекъига. Инсанрин къанунар ч1авар алатирлдвай дегиш жезва. Гъавиляйни нивай лугъуз жеда хьи, инсагри эцигай къанунрик рехне галач, абур эвелдай эхирдал къван гъахъ я? Садавайни им тестикъ жедач. Гъуцари эцигай къанунар лагъайтГа, чна ч1авар алатирдавай авайдалайни клевиз къазва. Чун къвердивай а къанунрин гъавурда дериндай акъазва. Гъуцарин къанунар гъахъ я.

- Крар дуьз татайла гъуцаризни экъуьгдайбур жеда. Им ак1 лагъай ч1ал тушхьи, абурун къанунрик рехне тала.

- Им ак1 лагъай ч1ал я хьи, хъел атайла акъул квахъда. Хъел авай къиле акъулдиз чка амукьдач. Акъул квадарунунни

121

хибровилин арада акъван ч!ехи тафават жедач. Хъилс инсан хибри ийида. Хибри ксарни гъакъикъатдин ягъияр я. Суьбедиз фадлай са зат! чириз кланзавай:

- Гъуцарни инсанар хъиз рекъидат!а? Абурузни рекъин авани?

- Ара дат!ана гъерекатда авай зат!арихъ рекъин жедач. Гъавиляйни чи дуьнядихъ рекъин галач. Гъавиляйни гъуцарихъ рекъин галач, - лагъана Т!ип!т!иса.

- Дуьньядиз авай къван сирер вуча? - Суьбс мягътел тир.

Т!ип!т!иса адаз килигна цуьгъ гъана:

- Гъавиляйни Ч!ехи Алпана лагъана: чирвал дуьньядин къвед лагъай рагъ я!

- Инсанриз руьгъер авай хъиз, векъериз, ч!уранриз, тараризни руьгъер авани, Ч!ехи фекъи? - жузуна Мадагърин сихилдикай тир Римиди.

- Гъуцарин гъунардикай пай галачир са зат!ни авач. Виридак абурун клусар гала. Амма абурун виридаз руьгъни лугъуз жедач. Абурун клалубни, хесетни, ийизвай крарни инсанрин руьгъерилай гзаф тафават квайбур я, чара я.

- Гъик! чара я?

- Векъерик, тарарик, маларик квай руьгъдин клусар гъар сеферда Рагъдин патав хъфидач. Абуруз, а вскъер, малар, тарар къейидалай гуьгъуьниз вуч жедаТ!а эвелдай чида. Гъавиляйни абуру гъар сеферда чпин чка дегишарда.

- Виридаз руьгъер авайди яТ!а, бес дуьньядиз вичин руьгъ авачни?

- Ава, - жаваб гана Т!ип!т!иса.

- Бес гъим я ам?

- Дуьньядин руьгъ Рагъ я! Ч!ехи Рагъ!

- Бес вучиз Ч!ехи Рагъди и дуьньядин винел жезвай дявейрин вилик пад къазвач? Адаз аквазвачни гъар йисуз шумудни са къегъал дявейра къурбанд физва?

- Гъуцарин къанунрив и дявеярни дуьньядин гъерекатдин са пай я. Дегишвилерин са клалуб я. Са идал куьтягъ жезвач. Квез чидайвал чи чилерал вил алаз къвезвай ягъийризни чпин гъуцар ава. Абурун къанунар, къилихар, хесетар чалай гзаф тафават квайбур я. Гъавиляйни жезвай дявейрин гунагъар чи гъуцарал злач. Садни муькуьбурун гъуцарни чибур хъиз, фагъумдив ац!анвайбур туш.

- Зун гъавурда акъуна, - лагъана Римиди, - Инсанар сад хътин, са къилихдин тушир хъиз, гъуцарни са т!улдинбур туш. Ягъийрин гъуцарни абур чеб хъиз ягъияр я. - И дявеяр гац-муькуьдаз акси тир адалатрин, гъакъикъатрин ар,>да физ-

вай дявеяр я. Гъавиляйни чи гъуцари чун гъамиша ягъийрилай вик!егъарзава. Чи гъуцарни чахъ галаз дяведин кимел жезва. Гъавиляйни чна ягъияр гъамиша кланик кутаз-ва.

- Бес пачагъар? Абурун кар вуч я? Жемят дявейрал тухуз-вайбур пачагъар тушни? - суал гана Римиди.

- Пачагъар гъар халкъдин вичикай я. Гъар халкъдиз вичиз дигай пачагъарни ава. Ачух лагъайт!а, вири халкъар дуьнья лугъур гуьгъ таквар гурарин сад vine, сад агъада авай чара-чара кларарал ала. Гъавиляйни абур са-садан гъавурда акъун четин жезва.

- Ам вуч лагъай ч!ал я, Ч!ехи фекъи? - мад жузуна Римиди.

- Гъуцари инсанриз дуьнья къат!идай гъунар ганва. И гъунар гъар са касдин къене лап эвелдай ава. Амма ксанва. Ам уях жен, дуьнья къат!ун патал инсандин руьгъдинни гандин садвал герек я. Къведани са патахъ ялна кланда. Инсандин байихарни фагъум сад-садан гъавурда акъуна кланда. Амма инсанрин байихринни фагъумдин са-садахъ галаз дигайвал вириданди сак!а(137) туш. Зун инсандин т!ул кшинарзавай и къве зат!ун са-садаз акси хъуникай рахазвач. 11 хътинбурун бахт садрани ахъа жедач. Инсанрин гзафбуруз байихринни руьгъдин дигайвал хае я. И дигайвилини дережадиз килигаани абур дуьньядин гурарин чара кларарал ;! ia.

И гурар шумуд кларц!инди ят!а, Ч!ехи фекъи2.

Дуьньядин гурар эхир таквадайди я. Чирвилериз эхир чир хъиз, дуьньядин гурарин кларарни сан авачир къван

Къурбандар гунив фагъум артухар жедани, Ч!ехи фекъи?

> 1>екъив вини кларц!ел акъах жедани? - Жузуна Суьбеди.

Ваъ, инсандивай яргъал фейит!а вичивай-вич алцуар л^!да. Гъуцарни дуьнья ваъ! Бес

къурбандар вучиз гузва?

Къурбандар гъар са касди виридалай вилик вичин рик!из ьятарун патал гузва. Гъуцариз къурбанд гурла куьне ьумнани рик!из гъик! регъят жедаТ!а, Жуваз акваз-акваз дин вири жак!умриз са чимивал къведа. Тандални гъдални са секинвал алах жеда. Вилериз дуьнья авайдалай ! аквада. Жув жуван виле са клар виниз акъатда. Вири къурбандар гъа ик! яни?

Къурбандрин виридлай ч!ехиди гъуцариз гузвайбур я. »ед лагъайди, чалай вилик дуьньядал атана хъфенат!ани ш фагъумдин ч!ехивилив жуван халкъ - Алупан имил са

ч1иб винизнавай каркам ксариз гузвайбуру я. Пуд лагъайдини, хайи чилел ягъяр тун тавун патал чпин чан ганвай къегъ-алриз. Ибур течир касди Рагъдиз гъикъван дад авуртлани, гъикъван къурбандар туклуна гайитлани, са хийирни авач. Абур къабул жедач. Къурбанд гузвайбуруз чпин муддин чкани, адан гъунарни эвелдай чир хъун герек я. Инсандин чирвилер пара, рик1 гегъенш, акъул гзаф, фагъум артух жердивай, адан вичи-вичел, вичин гъерекатдал мае эцигдай такъатни ч1ехи жеда.

- Вичин ажалдив къейибуруз къурбандар туклуни т1вар къунач хьи вуна, ч1ехи фекъи?

- Ам гъар садан вичин кар я. Амма за са зат1 лугъун хьи, дяведа къейибурун руьгъ т1егъундикай къейибурун руьгъдилай вине къазва гъуцари. Гъавиляйни, са мус ят1а къейибурун руьгъдиз къурбанд гунивди гъар сада вичин руьгъ ми хьи ийизват1а им серее кар я. Вучиз лагъайт1а, гъуцари лагъана: масадан азаб фагъумдай ракъурзавай касдин руьгъни рик1 ми хьи, гевил ачух жезва. Гъавиляйни, рик1из акси фин герек туш. Руьгъ гъикъван гъуцариз мукъва ят1ани, рик1из акси фин четин я. Рик1из акси физвай руьгъни зайиф жезва. Вучиз лагъайт1а, садвал квахъзава. Руьгъдинни рик1ин садвал квахъуникай ицеанар къуьзуь жеда, рекъида. Гъар са инсан вичин уьмуьрдин пуд лагъай паюниз гъахъайла, югъ-къандивай адан руьгъдинни рик1ин-тандин садвал зайиф жеда. Квез клан хъайит1а, къуьзуьвални гъа им я. Руьгъдинни рик1ин садвили чка чаравили къурла инсандин руьгъ тандай акъат-на хъфизва.

- Виридаз гъа ик1 жедани, Ч1ехи фекъи?

- Ваъ, вучиз лагъайт1а, инсанрин агъзурдалай сад я, руьгъни рик1 чара жедай йикъалди уьмуьрзавайди. Амайбуру чара себурин къурбанд жезва.

- Ибур вири Гъуцар к1вале авай улубра кхъенвани, Ч1ехи фекъи? - Термец1а жузуна.

- Эхъ! Гъуцарин ч1алар чараз са улубда кхъенвай къван. А ктабдин т1варни "Гаф"(138) тир къван.

- Заз гаф къалум хъурай гена, икъван ч1авалди и улубдин т1вар заз ван хъанат1а!

ТермецГан и гафарал вири хъуьрена.

- "Гаф" къалум жен патал туш, - лагъана Т1ип1иса, - Гаф" лезгийрин ч1ала авай тарих я. Чи халкъдин-лекъерин-лезгъйрин тарихди Ч1ехи гъуц Алпана Гъуцар суван - Гаф суван пелслай Ч1ехи Ракъдин гафар чав агакъар авурдалай булухъ къил ганва.

- Чаз алпанар лугъузвай грекриз бес вучин? - чин ч1урна Римиди.

- Абуруз чи Ч1ехи гъуц Алпан чпин Зевсдиз ухшар акуна. Гъавиляйни пара клан хъана. Лап сифтейра чи меце экъвезвай Алпан гаф абуру чи твар хъиз къабулнавай. Гуьгъуьнай абуруз вири гъик1 ят1а чир хъана. Амма мадни чеб вердиш хъайивал лугъунилайни кхъинилай гъил къачузвач.

Ихтилатди ара ганваз акуна Суьбеди жузуна:

- Ч1ехи фекъи, чи чил яру яцран крчарал акъвазун дуьз яни?

- Квез виридаз Ч1ехи Рагъ аквазва. Нивай лугъуз жеда ам гъи ч1урандин крчарал акъвазнават1а?

- Ам цава экъвезва. Ам са ч1урандинни крчарал алач, - лагъана Суьбеди.

- Нивай лугъуз жеда варз гъи ч1урандин крчарал акъвазнават1а?

- Варзни рагъ хъиз вич-вичиз цава къвекъвезва.

- Бес экуьн гъед? Бес яру гъед? Абур гъи ч1уранди вичин Брчарал хуьзва?

Г -Абурни чеб чпиз экъвезва. Чпин ц1арц1ай физтеуьквезва.

- Бес вучиз куьне хиялзава хьи, гуя чи дуьньядин са клус 1 вр чил виридакай кхечГна са гъи ят1ани яцран крчарал гъалс Яъанва?

- Бес гъик1 я, Ч1ехи фекъи? - Суьбеди мад жузуна.

- Вири хъиз. Рагъ, варз, лацу гъед, экуьн шарвал гъед, йянин шарвал гъед, яру гъед, муькуь гъетер гегъенш цава п>ик1 азавилив къекъвезват1а, чилини, гъак1 сирнавзава.

- Бес абур ават вучиз ийизвач?

- Гъиниз аватрай? Ви гъилер, ви къил вакай хкатна вучиз аилтзавач? Абурни гъак1 я. Дуьньядин руьгъ тир Ч1ехи Рагъди вири вичин патав хуьзва.

- Чехи фекъи, гъак1 жедани? - садавай вичин тажуб хуьз хъхъанач.

- Масак1а жедач, - лагъана Т1ип1иса, - масак1а жедач!

- Ракъини чил-цав вичин ц1арарив къуна хуьзвани? - жузуна Сиртара.

- Шараривни, экуьнивни, ц1увни. Куьне рик1еяГ ракъанани, ч1ехи Рагъдин клусар, чак виридак галай ч1з" Чи руьгъер Ч1ехи Рагъдикай тушни?

- Ч1ехи фекъи, сини хътин варз цавукай кватна аквада. Чк илери чун алцуар ийизвани?

- Ваъ, чаз варз яргъалай акуна кландай хъизни акваз*£-ма чалай виш йисар вилик атана хъфей микитиери кхъей-

вал, варзни, Рагъни, чилни керкилбур я.

- Чаз им ван хъанва, ч!ехибуру лугъудайди тир хъи, чил чи Гьуцар к!Гвалин вилик галай къван хъиз керкил я. Амма идал ч!алахъ хъун четин я.

- Гъакъикъат ак! я хъи, чилни, варзни, рагъни, маса гъетерни, санлай къурла чи дуъньяни элкъвей я. Адан руъгни, адалатни, гъакъикъатни Рагъ я. Дуъньядин эвелни, юкъни, эхирни Ч!ехи Рагъдин гъиле ава. Рагъдин ц!арар гъамиша дуъз рекъяй физва. Садрани каквадач. Рагъдин рехъ дуъз рехъ я, дуъзвили рехъ я. Дуъньядин руъгъ тир Рагъдин ц!арар къуна гъакъикъат физва. Ада вичин рехъ садрани какадардач. Ам Рагъ хъиз гъамиша дуъз фида. Лезгийрин бахт гъакъикъатдин гуъгуъна фейила ахъа жеда. Лезгийри гъакъикъатдикай къуна к!анда. Ч!ехи Рагъди чаз къалурнавай рехъ им я. Чаз маса рехъ авач.

- Амма Ч!ехи Рагъди къалурай рехъ рик!елай алудна, к!вачер патохъ эцигдайбурни кими туш.

- Абуру Алпандин лапан алаз фида дуъньядила. Абурун амалар гьуцарин рик!елай алатдач. Куъне фагъумнат!а Ч!ехи Рагъди са вилик патаз ваъ, къулухъ патазни экв, чимивал гузва. Им ак! лагъай ч!ал я хъи, ракъиниз инсандиз хъиз са вилик квайбур ваъ, къулухъ квайбур, тек са хъанвайбур ваъ, жедайбурни аквазва, чида. Гъавиляйни, дуъзвили цен ахъайнавайбурун гъилер гъакъикъатдикай хкатда. Сифте Рагъдиз асивал авурбур ахпа чеб-чпизни аси жеда.

- Ам гъик! лагъай ч!ал я, Ч!ехи фекъи?

- Ак! лагъай ч!ал я хъи, садбур чинал Алпанан лапан алаз рекъидат!а, садбур рик!ел лапан алаз рекъида. И лапан гзафбурукай чуънухъ хъайит!ани, инсавдин вичикай чуънухъ жедач.

- Садбуру лугъуда хъи, гьуцариз хъсан къуллугъ авур ксарин аяларни Рагъдин, Алпанан патав масадбурулай вине жеда. Им дуъз яни, Ч!ехи фекъи?

- Дегиш жезвай, ара дат!ана масак!а жезвай дуъньяда, алатна фейибур квахъдач. Абурукай к!алуб дегиш хъанвай маса зат!ар жеда. Гъавиляйни, дидедикайни бубадикай аялрик гзаф хесетар физва. Хъсан тумуникай хъсанни къуъл экъеч!да. Гъар инсандик адан буба-дидедин т!улдикай пай гала. Им ак! лагъай ч!ал я хъи, хъсан касдин аялрикай хъсан къегъалар хъуниз муд гзаф ава. Гъа ик! ч!ана касдин аялрикни ч!ана къилихар гзаф жеда. Амма дуъньядин ара дат!ана дегишвал физвай кимел гъа ик! хъунни мумкин я, аксинани. Гъавиляй, гъар сада Ч!ехи Рагъдиз муът!уъгвал

вичин крарив чирда. Вичин крариз дигайни пай къачуда.

- Арчагони Нарлаца хъиз!

- Ун, Арчанани Нарлаца хъиз. Нарлацани Арчана къуд пад |ахъа дуъньядал- алай ч!уранарни, векъерни, тар_арни чпиз |муът!уъгбарна. Гъа и ч!авузни абурун чпин тандик галай |нахчирдин байихар хкатна. К!иридикай ич, силиникай къуъл, къванерикай цал, хамуникай пек жедалди абурун |чпикайни гьуцвилиз лайих лезгийр хъана.

- Им гъик! лагъай ч!ал я, Ч!ехи фекъи? Гъар са касдивай |вичин т!еминив гьуцарин къакъанвилел къван акъах жедани?

- Эхъ! Гъар са касдивай тахъайт!ани, гзаф ксарпз чпин |руъгъдив, фагъумдив дуъньядин гуар к!ар-к!ар виниз акъах- |дай т!акъат ава. Руъгъдинни тандин садвилин сирер са-сад |ахъайиз, инсандивай акъулдин экв вичел ч!угваз жеда. Ах- |пани экъуникай жуван халкъдин ч!икъни кур жеда. И ксарин |руъгъер Рагъдин вичин къуънерал хъфена ацукъда. |ргъарилай элкъвез акъваздач.

- Ч!ехи фекъи, Рагъдин гьуъзурдив хъфей руъгъерин |чкайрикай рахух, чаз чир хъурай, - т!Галабна Михарин |сихилдикай тир къуъзуъда.

- Чилинни вацран арада ми хъи хъана ахпа Ч!схи Рагъдин |гьуъзурдиз хъфей руъгъериз чпин чкаяр ава. Тахъайт!а |пбурун арада Ч!ехи Рагъдиз мукъва ацукъун патал къал |гъатда. Адалатдин гьуц Ч!ехи Алпана руъгъерин чкаяр вилив |хуъзва.

- Вучиз и карни адалатдин гьуц Ч!ехи Алла нал вегъенва, |Ч!ехи фекъи?

- Вучиз лагъайт!а, инсанрин амаларни адалай хъсан чидай |маса гьуц авач: Вучиз лагъайт!а, чилин винел дуъзвили, |адалатдин пад хуъниз жавабдарди Ч!ехи гьуц Алпан я. Адаз |чун вири чида. Чи хъсан крарни, ч!ана амаларни. Адаз чи |т!улни чида, къилихни. Авунвай карни аян я, ахпа ийидай |карни. Мурадни чида, т!акъатни.

- Ахпа, ч!ехи фекъи?

- Рагъдин гьуъзурдиз хквезвай руъгъер вичин чкадал ацукъ- |унал вил тан дуъшуъщцин кар туш. Инсанар са-садалай |тафаватквайбур хътин руъгъерин т!акъатарни чара я. Абурун |дуънья къат!ун са деринвиле авач.

- Вучиз, Ч!ехи фекъи? - Михарин сихилдикай тир къуъзуъ- |давай сабуриз хъана ч.

- Им гьуцарин сир я. Рукара авай тарарин къакъанвал, |ч!афара акъатзавай векъерин виридан атир са- жуъредин, са |гъилин туп!арин ч!ехи-гъвеч!ивал, инсандин мурадринни,

цуысверин рангар сад тушир хьиз, руьгьерин камални сад туш, Рагьдин патав руьгьерин чкаярни абурун фагьумрин деринвиллиз дигаьбур жеда.

- ГьикIа, чIехи фекьIи?

- Дуньядин гьакьикъат къатIунин дережадилаь аслу яз руьгьер ЧIехи гьуц Рагьдилаь я мукьвал, яни яргьал ацукьда. ЧIехи рагьдин эрчIи патахъни, чапла патахъ гьуцар ацукьзавай чIал кьез виридаз чида. ЧIехи Рагьдин эрчIи патахъ Алпан, чапла патахъ Варз ацукьда. Алпанан патав I}арлацни Арчан, Вацран патав Гудулни Алдин паб ацукьда. ЯргьIи руша гьуцарин кьилел пад ирид рангадив ацIурда. Гьуцар вири ирид кIар цава авай тулал жеда. Гьуцарилаь ирид кIар агьада авай тулал ЧIехи фекьийрин, микитисринт-зарийрин, мазанрин, философрин, Шарвили хьтин кьегьалрин руьгьери куьбе кутада. Абурулайни ирид кIар агьада авай тулал чпив анжах кьенивал гвай руьгьер ацукьда. Абурулайни ириДтIар агьуз акахьай тIулдин, гьамиша са кIгалубда амукь тийидай руьгьериз чка ава.

- Гьа икI жен гьахъ яни ЧIехи фекьIи?

- Бес кьез гьикI чида? Куьне гьикI фагьумзава? - жузуна ТIшМиса типIирвийривай.

Са гьелен садаьни ван акъатнач. Эхир Мадагьрин сихилдин чIехида лагьана:

- ЧIехи Рагьдиз адалат гьикI аквазватIа, чазни гьакI аквазва. МасакIа гьикI хьурай? - Ада вичин жузуниз вичини жаваб гана: - СакIани. Мад кускафттарин руьгьер тухвана гьуцарин кьвалав гутадайди туш хьIи?

- Вун гьахъ я, - лагьана Сахукрин чIехида. - Инсанризни, руьгьеризни абурун фагьумдин деринвиллиз дигаьIа.аваранвиллиз (139) килигаь чкани, хатурни хьана кIанда. Инсанрни руьгьерни маса са куьз ятIа килигна чара авун дуьз туш.

- И дуньядал гьа икIни я, - лагьана ТIшIиса, - инсандин фагьум тIилидалай алидалди гьамиша камалдихъ гьерекатда ава. Гьавилаьни гьар са инсандизни, руьгьдизни акьулдин агалкьунарив гекьигаь чка, хатур хьун гьерек я.

- Дуьз я, ЧIехи фекьIи! - Чка-чкадилаь куьзубуру адан гафар тестдикьарна.

Инсанрин хиялар гьар йикьан краривай къакъатна, фагьумдин рекьера гьатнавай. Ван алаз рахазвай кас авачиртIани, абурун виридан рикIера са къалабулук авай. Гьар сада и дуньяда вичин чка фикирзавай. Гьарда вичи ав'ур-тавурди рикIел хкизвай.

128

"Им рикIивайни чIехи суьгьуьр я, - фикирзавай ТIипIтIиса. - Са-садалай икьван чара инсанар, санал рекье ракьурун. Им алакьдай тек са кьуват ава: камал. Инсандин векIегьвални гьадалди я, ажузвални".

Текьийрин чIехидан ванци ТIипIтIис хиялдикай чара авуна:

- ЧIехи фекьIи! Гила куьне лагьай гафар гьакьикъат я. Амма чаз течир крарни гзаф ава. Чаз ачухара, гьIи руьгьерикай рIирер жедаIа?

- Ширер Алпан имилдиз акIай кIевяь акъатдай рехъ къалурай, инсанрин рикIера икирдин, кьенивилдин пай артухар авур ксар кучукнавай чкайрал жеда. Ширер инсанрин арадай акъатнатIани чпин крарив гьуцариз мукьва хьанвай ксарин акьулдал инсанрин кьарухъ хьунин гуьмбетар я. Ширер эцигун инсандин акьулдиз ийизвай хатур я. Кьез чидайвал, пIирер цIуру Гьуцар кIвалерин чкайрални жеда. Инсанри гьуцариз эцегнавай гуьмбетрикни тIебиатдин суьгьурдикай инсанрив пай агакьардай алапат гала. Кьез виридиз чизвайвал Шарвиледи ягьияр кIармашай, ЧIехи сердер Ирриса румвияр гатай, ЧIехи фекьIи Шалбуза инсанриз гьахьдин рехъ къалурай чкайрални гуьмбетар ала. И гуьмбетрихъ лезгийрин танризни руьгьериз таьсирдай тIул гала. Кьепеле шегьердин ЧIехи фекьIи Бадин пIирел фейи са касни рикIик муддин экв галачиз куьлукъ элкьведач.

- Вун гьахъ я, ЧIехи фекьIи, - лагьана чка-чкадилаь куьзубуру. - Вун гьахъ я!

- Гьуцарин фагьум, тIебиатдин къанунар виридав агакьарун патал чпич уьмуьр ракуьзвай инсанар каркам ксар я. Гьар са касди тек вичин руьгь битаварзаватIа, каркам ксари вири хаькьдин руьгь битаварзава.

- Каркамвилдин лап чIехи дережа гьинал къван я, ЧIехи фекьIи?

- Адан лап чIехи дережа гьуц хьун я. Гьуцвал каркамвал битав хьун я. Инсанарни гьа идахъ галтугзава. Анжах абурун гьарадан рехъ чара я.

- ЧIехи фекьIи, Ваз са чи чилер ваь, Мисирдин, Грекрин чилерни акунва. Гьабурузни камалдин рехъ гьа чаз хьиз аквазвани?

- Кьез хьсан чида хьIи, ЧIехи гьуц Рагьдин виридалай чIехи кIвал Мисирда ава. Чи фекьияр, сухтаяр аниз физ-хуькведа. Грекрин фекьийри чпин чирвилер Мисирда авай Рагьдин кIвалин фекьийривай къачунва. Амма гуьгьуьнлай, абурукай гзафбуру а чирвилерин бине кIевна, гьакьикъат чуьнуьхна.

Чи чирвилер ЧЕхи гьуц Рагьди гайибур я.

- Инсандин рекьининни амукьунин арада са тафаватн* авач лугьурбурузни камалэгълияр лугьуз жедани, ЧЕхи фекьи?

■ Им ахьтин са жузун я хьи, идан жаваб гьар касди ВИЧЕ къатана кланда.

- ЧЕхи фекьи-, Мисирда мал маса гана, Кьвепеле шегьердиз| хтанвай са савдагардивай заз ихьтин ихтилат ван хьана. -I Вич а патара гьуцари ракурнавай са каркам кас и мукьвара I цаварилай чилел эвичГда лугьудай ванар чкланва къван. И| хабар сада муькуьдаз гудайла чун шагьид хьана. Хабар гвайда I лагьана: - Цаварилай камалэгъли къвезва. Ада инсанар вичин гафунин таьсирдив санал клватIда, абуруз дуьньядин сирар j чирда, инсанар акьулдин рекье твада.

Муькуьда жузуна:

- А иДийиз къвезвай арифдардиз сив авайди яни?

Хабар гвайда лагьана:

- Сив авачиз жедани, ава жеди ман.

- Сив аватIа нез къвезвайди я! Вуна и гафариз вуч лугьузва, ЧЕхи фекьи?

- Инсандикай инсан жедай рехъ пелер, кламар галай са яргьал рекьиз тешпегъ гьиз жеда, - лагьана ТIипIтIиса, - инсандин фагьум гар галай пелерални акьатда, мичIи кламарани акIида. Ахьтин чIаварни жеда хьи, фагьумдиз вич акланвай къав алай вирай акьат хьувун тийидай хьизни жеда. Ихьтин чIавара гьа ваз ван хьайи гафарни арадал акьатда, гьадалай чIанабурни.

- ЧЕхи фекьи, им акI лагьай чIал яни хьи, гафар чеб-чпиз я, къисаярни затIар, санлай къурла дуьнья вич-вичиз?

- Им акI лагьай чIал я хьи, дуьнья къатIунин виридалайни четин кар гьарада вичи-вич къатIун я. Вич къатIун тавунмаз дуьньядин маса къисаиризни маса затIариз мае гу з кланзавай ксар къве къат ягьал жезва. Абурувай гьакьикъат садрани къатIиз жедач.

- Гьакьикъат вич вуч я, ЧЕхи фекьи?

ТIипIиса лагьана:

- Гьакьикъат ам я хьи, гьуцар чIавинални виридалай къуьзуй я! Вучиз лагьайтIа, абур дидеди ханач, чиликай хкатнач.

- Гьакьикъат ам я хьи, виридалай иерди чи дуьнья я! Вучиз лагьайтIа ам гьуцари туькГуьрна.

- Виридалай чIехиди чка я! Вучиз лагьайтIа, вири затIар адан къене гьатзава.

- Виридалай акьул гвайди чIав я! Вучиз лагьайтIа, ада вири хирер сагьарда, вири тIалар рикIелай алудда, гар са затIун асул чка къалурда.

- Виридалай къакьанди Гьуцар сув я!

- Дуьньядин руьгь ЧЕхи Рагь я!

- Гьахъ вуч ятIа чIехи Алпаназ чида!

VII

*Ругуд лагъай нянихъ столбим къулухъ ацукхий
Иррисан япара са гъинай ятIа къвезвай
манидин ван гъипна:
А пешапай, пешапай!
Пешапайдиз марф кIанда,
Пешапайдиз къвал кIанда,
Тефей чкагпамир марф!
Акъвазун хиве къамир марф!
Марф къуълери,
Къуъл гIатфириз
Сагърай гъуцариз!
И ван япара амаз адан вилерикай къве агъзур
йис виликан девирдин къурагъ йисарикай
садан гатун эвелрин акунар карагна...*

ГУДУЛДИЗ ЭВЕРУН

Йис гзаф къурагъ физвай. Гъамиша тIуб хъиз яд къведай латарин вилерай стIалар куъз жезвай. Патавар ахъайна, шаламар хугунна, хучагдин(140) кикер элкъурна гъахъна кIандай вапДарикай гила хулар хъанвай. Салариз чIугунвай хуларин лагъайтIа, са тIвар тир амайди. Абур руг хъанвай накъвадив ацIанвай. ЧIафарай физвай хперин кIвачерикай руг къарагъзавай. Тарарин пешер къайДуз амаз шуъткъвенвай. Сувариз арандия чимивал атанвай. Цавай цIай авахъзавай. Гъуцар сувун кукIал тек са чанга авай жив аламай.

Фекъи ТIипIтIиса хуруьн кимел - Гъуцар кIвалин вялик ацукънавай. Жемат адан къилел кIват хъанвай. ТIипIтIиса вучиз ятIани къенин дердиникай ваъ, дегъ девирда дуьньядал яд акъалтайла каркам Нугъ вичин луйткеда аваз Гъуцар сувал атуникай рахазвай. А чIавуз Нугъаз ЧIехи Рагъдикай аманеви хъанай.

ЧIехи фекъиди лугъузвай хъи Гъуцар кIвале авай улубра икI кхъенва: "ЧIехи Рагъди чилин винел итим гъикIена.(141) Итиман цIуд лагъай митIив(142) Нугъ я. Нугъаз Яфиз, Яфизаз Гъемер, Гъемераз Таргум, Таргумаз Алуп тIвар алай рухвар хъана. ЦIуру улубрикай сада кхъенва хъи, агъа гъуьлелай вини гъуьлелкъван, (143) агъа сувалай вини сувалкъван (144) авай чилер Алупанбур хъана. Алупан сихилдикай гъакири, гарг, мик, удин, лег, мел, лезг, цах, гав, ких, кас, куър, гилиб, ил, рак, муш, шек, чIегъ, алак!, шарв, арцI, варз, мух, лекъ, гел, сул, чур, хеб, цIегъ, хеч, сек тIварар алай къебилар (къебилаяр - къеб гафуникай) хъана. И улубда 31 къебилдин тIвар къунва.(145)

Ина амни кхъенва хъи Алупан успи(руьгъ)гъуцари къахчурдалай къулухъ Алупан чIехи кIвал (114) чкIана, адан чкадал гъвечIи кIвалер арадал атана. И чIавуз лезг тIвар алай, вичин тIем масадбурулай гзаф тир къебилди маса вири къебилар галкгур хъувуна. Алупан - Алпан шарваяанг (113) туькГуьр хъувуна..."

И чIавуз лэф(146) патай яргъа балкIандин кIвачерин ван атана. Са гъелен тефенмаз балкIанни, адал алайдини чIехи таран къулухъай хкатна, Им жегъил са лезга тир. Ада кимел агакъиз цуд-цIувад кам амаз балкIан акъвазарна. БалкIандилай эвичIай жегъил дуьз ТIипIтIисан вилик атана, къил хура туна.

- Вун атуь, Рагъ атуь! - лагъана ТIипIтIиса.
- Рагъ атуь! - жаваб гана жегъилди.
- Зун квез Къвепеле шагъердин Гъуцар кIвалин ЧIехи Фекъидин гаф гваз атанва.
- Атай кIвачер сагърай - лагъана са къуьзуьда.
- Пака вири Лезгистанда Гудулдиз эвер гудай марекат къиле тухурвал я. Къвепелен Гъуцар кIвалин фекъияр гъилигъилабда(147) ихътин къарардал атанва.
- Абур гъахъ я. Гудул ахварай авудна кIанда. Пака вири Лезгистанда Гудул ахварай авуддай югъ я. Гъазурвал аку вирида. Гудулан сувар гъуцраз дигаь къиле тухун чи гъече я, - лагъана ТIипIтIиса.

Пака агъа патаз экуьн яр ягъай члавуз Типиррин сихилрин кимел атай чехибуруз цавузनावай гилер регъ патахъ тлуьклуьрна гьуцариз дадзавай фекъи Типис акуна. И гилериз кьудкъад йисан чирчирни мекъ акунвай. Типиса вичи-вич къатлайдалай кьулухъ и гилер елдин суварилайни мехъерилай, ясдилайни мелдилай вилик Чехи Рагъдихъ яргъи жезвай. Виридаз и гилерин гьунар чвдай. Вири и гилерин теминал чалахъ тир.

Сихилрин чехибур чпин чкайрал ацлукъна. Мадагъар, Сухукар, Бамияр, Къахар, Чарар, Машахар, Юарияр, Бамбияр, Такъияр, Данкъар, Михар, Бегълемияр, Цегъре куртар, Жумуяр, Чахмахар, Каркаяр ва масабур Типисан эрчи патахъни чапла патахъ адет тирвал циргъина акъвазна.

И члавуз яр лацлаз элкъезвай. Ракъин яру экв сифтенисифте Гьуцар суван клукъни - кукъла, ахпа суvara, пелера, клунтлара акъуна. Сад лагъай яру цар Типисан цавузनावай гилерин тлуьларин арадай акъатна адан лацу клерагъ хътин чгарара, ахпани пеле, лацу хъанвай рацлапра, деринда авай вилера гъатна. И чгавалда вичин руьгъдихъ галаз рахазвай Типиса гила Чехи Рагъдиз дадна:

- Я Чехи Рагъ! Гьуцарин, руьгерин, инсанрин дуьньядин иеси! Ви гьунар яз чун халкъ хъанва! Ви яру экв чи ивидик акахънава! Ви экуьнал чаз и дуьньядин иервилер акъвазна!

- Я Чехи Рагъ! Инсанриз ваз лугъудай гафар ава. За абурун тГварцелай, абурун мурад ваз чирун патал сив ахъайзава.

- Я Чехи Рагъ! Чун вири ви веледар я. Ви веледриз азаб физва. Щинин клурагъвили са вацТарни латар ваъ, дидейрин хуруда авай некни кьуру авуна. Экуьнахъ векъерал жедай чигедихъ чун цигел тунва. Тумар цГирина амаз кьуразва. И зулумдик квай инсанрин чинар члуру хъанва. Риклер кьвердавай ракуцдиз элкъезва. Чи гевилар пелеш я.

- Я Чехи Рагъ! Я кьве дуьньядинни иеси! Чаз кье Гудул гьуц ахварай авудиз кланзава. Чаз Гудулдиз эвер гуз кланзава. Ам ахварай аватрай, къарагърай. Экуьнахъ чиг ракуьрай, нисиниз марф. Чи латариз яд хтурай, чилиз берекат, инсанрин чинриз нур.

- Я Чехи Рагъ! Я гьуцаринни, руьгеринни, инсанрин дуьньядин иеси! Чун вири ви веледар я. Чун вири ваз кьурбанд жедай. Чаз чида хьи, вуна инсан кьурбанд къабул ийидач. Чун ви рекъе, чи цавунни, чи чилин рекъе ягъийрихъ галаз дявейра кьурбанд жеда.

- Я Чехи Рагъ! Къе чна ваз кьурбанд яз ипин жунгав

и \ клада. Адан биргенд къабула!

И гафарилай кьулухъ вири лип хъана. Каш кьенез чТугна Къжини гудай жавабдихъ яб акална. Гзафбуруз Чехи Рагъиш жаваб бегъем къатли тежедай тегъер ван хъана. И Типисаз Чехи Рагъди лагъай "къабул я! гафар ачух ван **Шна**.

- Чехи Рагъди разивал гузва-лагъана Типиса.

Кьве жегъилди ипин жунгав гъана Типисан клвачерик лрхарна. Жунгавдин яру иви цГийиз акъатनावай ракъин яру жуьник акахъна. Жегъилри жунгавдин хам хутундай члавуз, млсадбуру а патахъ кларасар клватзавай. Эвел кьуру искъери, ахпани кларасри цлай кьуна.

Кьве жегъилди хъсан алажна, кьенер ми хъна, кьелни эфер щгъена, гейин тазинал гьалднавай жунгав гъаз атана. Гейин изин килер цун кьерехра аклуьनावай клуф кьвечуьхвел т (арасрал эцигна.

- Цай жуьгъен я. Фад-фад элкъуьра, биргенд кумир, - лагъана кайвани Суьбеди.

Хуьр вири кимсл алай, чехидалай гьвечлидалди. Аялриз лувар тир. Садбур "кленит-лаш" кьугъазвай. Садбуру якуьркъанар къазвай. Кьуьзуь дишгълийри виликан йисариз Гудул ахварай авуддайла кьиле феи мярекатрикай къисаяр | рахазвай.

Са гьелендилай кайваниди цун винел алай биргендикай [чуклуьдид атана са кус хукудна сиве туна:

- Жегъилар, биргенд хъанва. Алуда цалай, кун тавурай!

Жегъилри чпиз лагъай гаф кьилиз акъудна. Якъв гвай [Къивира биргенд кукларна. Винел пад яру кьенчлеб хъиз хъанвай биргендин чехиз амай клусар кайваниди вичин гъиле авай дегъредив куьлуь хъийизвай. Кайваниди кьил ! винизна вилерив Пили жагъурна. Пилиди кишитдив(148) гадайри кьене кас гъакъдай хътин са куьшу гъизвай. Цуру | чехирдив ацланвай и куьпуь са шумуд йис идалай вилик [чили кутунвайди тир.

Вири канабдин рухарин кьерехдив агатна ацукъна. Рушари [гъана гьуьдрагдин винел хърай цлийиз аватनावай тили, I кьулан винел авунвай чар авай, танурдин фуар эцигна. Ахпа (биргендар атана.

Вирида Типис хуьзвай. Фекъиди гилер винизна сува-|лай са члиб виниз хъанвай ракъиниз килигна:

- Я Чехи Рагъ! Чи кьурбанд къабул ая!

Жематдай ван акъатна:

- Чи кьурбанд къабул ая! Я Чехи Рагъ!

ТтипѠиса гѡил вегъена чими хъран фу къачуна. Къве падна. И патар са-садан винел эцигна атѠана: Къуд хъвехъна. Пуд хъвехъ патав гвайбурун виликна. Гѡиле амай хъуькъекай са кѠус атана сиве туна. Гѡил яргѡи авуна биргенддин кус къачуна. Са чѠун як алудна сивиз тухвана.

...Суваоин тѡуьнар къилиз акъатна. Вирида гѡилер чѡлугна. ТтипѠтѠиса лацу чуру винизна цавуз килигна. Къве жегѡилди фад атана хъуьчѠерикай къуна фекѡи кѠвачел къарагъарна. ТтипѠмиса къвердавай цавун юкъваз мукъва жезвай ракъинихъ гѡилер туькѡурна:

- Чѡехи рагъ! Чи къурбанд къабул ая!

Вирида цавуз килигна. Ракъини вичин цѡай галай плузаррив виридан чиниз темен гана. ТтипѠтѠиса вичин хура авай ракъин тимтал плузаррал илисна къахчуна. Ахпа жегѡилриз гъарай гана:

- Жегѡилар, вач Гудулан тимтал Гъуцар кѠваляй акъудна кимел гваз хъша. Рушар, куьнни цурцун кварар къуна яд гъиз вач, - лагъана.

Са герендилай Гудулан тимтал кимин юкъвал эцигнавай. И тимтал кѠарасдикай илигнавай. Адал къве юкѠ какъанвал жедай. КъецѠил итимдиз тешпегъ тир. Чѡехи къуьнер, чатухъ-анриз жедай жакѡумар авай. И тимталди гѡилер виликна чанг къунвай. Гъариб вилер шехъзавай. Им къуру шел тир. Нагъв галачир.

Вири Гудулдин патав цѡиргъ ягъана кѠватѠ хъайила ТѡтѡѠиса гъуцраз дадна:

- Я чѡехи Гудул! Я чѡимелвилин гъуц! Къвалар къурун мураддив ви къилел кѠватѠ хъанвайбурухъ яб акала. Вун ахвара' аѡай чѡавуз чи чилерин яд чѡуг хъана, латарин вилер къуна, вацѡар къурана. Вилериз шел патал са стѠал яд жагъизмач. Я чѡехи Гудул! Ахварай авата! Алупан имилдин чилел марфар ракъура!

Сада Гудулдин тимталдин къилелай, са маса къегъалдини адан чангуз яд ичѡирна.

Ахпа жегѡилар, къуьзубур, аялар Гудулдилай иридра элкъвана, лирлияр лагъана.

Чѡехи фекѡи ТтипѠтѠиса Гъуцар суван къилелай аквазвай цавуз килигна. Цав ми хъи тир. Са билтени циф аквадачир. ТтипѠѠиса жегѡилриз гъарай гана:

- Гудул ахварай аватзавач. Ам латар кѠамуз тухун герек я. Яхъ гадаяр!

ТтипѠтѠисан и гафарилай къулухъ жегѡилри тимтал къуьнерал къуна. Абур латар камуз рекъе гъатна. Жемятни абурун

гъуьуьна аваз фена. КѠамун яд тѡимил хъанвай. Чѡутхваррай гъвечѡи тѡупѡалайни шуькѡуьз яд авахъзавай. Виридалай агъадихъ галай дата эхъуьрайдалай къулухъ жегѡилри Гудул гваз кѠама авай ирид латни экъвена. И чѡавуз рушари къерехдал акъвазна манияр лугъузвай. Гудул Гъуцар кѠвалин гъенел хкана.

- Хуьре пешапай экъуьр тавунмаз чи крар дуьз жедач, - лагъана ПипѠѠиса.

- Зи танни, руьгъни пешапай жез гъазур я, - лагъана Мѡѡира.

Ирима пешапаян юкъвалай кутѡуннавай чатудин са къил къуна гѡилелай арушна:

- Чун гъазур я, - лагъана ТѡшѠѠисаз килигна.

- Бес Яргѡи рушан тимтал гъина ава? - Жузуна ТтипѠѠиса, Къез чидачни хъи, яргъал фѡейи къурагъвал хъиз, яргъал фѡейи чѡшелвални чаз герек туш?! Яргѡи рушан нини яхъ, ада Гудулдин рикѠел чил цикай тух хъайила марф аквазарун гъурай.

Къве жегѡилда фад фена Гъуцар кѠваляй. Яргѡи рушан нини акъудна. Пелел ирид рангидин цѡарар алай и нини иер рушаз тешпигъ тир Адал жуьреба наварин пекерни алай. Къилихъ яру нав алай шуткъу галай.

- Твах, хуьре акъуьрна Гъуцар кѠвализ хкъаш, - лагъана ТѡшѠѠиса.

Эвел чатудин къил гвай Ирима, ахпани муькуьбуру манидик кекагъна:

- Гудул-Гудул гун герек!

Марфар, юргъар къун герек!

Аялриз кѠанзавайдини им тир къван. Гуьгъ абуру гъана. Гъарай эверзавай аялар пешапаянни, Яргѡи рушан нинидин гуьгъуьна гъатна.

Пешапай гвайбур вири хуьре кѠвал-кѠвал экъвана. Гъар кѠвалин вилик агакъайла КѠвелин иесиди пешапайдин кукѡвалай са кутар яд иличзавай.

Ахварай аватна кѠанзавайди Гудул ятѡани, хуьре экъвейди пешапай хъана.

И чѡавуз ТтипѠтѠис сихилрин чѡехибур къилел кѠватѡна Гъуцар кѠвалин вилик ацукънавай. Гъар цѡийи гъенел фѡейла пара жезвай гъарай инал хъсан ван къвезвай. И гъарайдин . ванцик чпин дердияр гъалзавай къуьзубурун вил кимел аквазна шехъзавай хътин вилерив дуьньядиз килигзавай Гудулдал алай. Ам уях хъайила адан вилел нагъв атана

кТандай.

Садлагъана Типтгиса:

Килигатун! - лагъана, - Гудул шехзава!

Виридаз акваз-акваз Гудулдин вилелай члехи са нагъв тлимпна чарсудал аватна. И алапат акур къузьубуру къве гыл цавузна дадна:

- Сталдикай марф хъурай!

Марфадикай юргъ хъурай!

Нисинлай алатайла Гъуцар сувалай къарагъай гару гъек алай пелериз теменар гана. Са герендилай тек-тек стГалри къванер, къузьубурун чуруяр къежирна.

Гъуцар сувалай къарагъай циф цавун чиниз чклана. Мегъ патай къарагъай рагъул цифер къвердавай чулав хъана.

Цифери бамишнавай Гъуцар суван къилел сад лагъай цлайлапан яна. Гуьгъуналлаз ири-хутар хътин стлалар атана. Гъа геренда рекъерай руг акъахна. На лугъун, са ни ятла и рекъер таран кулунив шткизвай. Гъвадик накъвадин ни акатна. И ни алат тавунмаз чил куьцлена чулав хъана, рекъерай рагъул цин хулар фена...

Аялри генани мани лугъузмай:

А пешапай, пешапай!

Пешапайдиз марф кланда,

Пешапайдиз къвал кланда,

Тефей чка тамир марф!

Акъвазун хиве къамир марф!

Марф къуьлериз!

Къуьл кГандуйриз!

Сагърай гъуцариз!

VIII

Суьл вацран(149) ирид лагъай нан тир. Экуьнлай хъур-хъурзавай гару гилани уьфт ягъазвай. И гаруз чилин винел под михъиз, тарар-тамар эвягъиз, идол бес тахъана к/еви чкайриз гъахъна авай-авачирбуру винел акъудиз, дуьньядиз эклягъиз кланзавай. И гару къачал акъвазай касдин къилляй адан акъулни акъудун мумкин тир. Гъиле къелем къачуна ацукъ тавунмаз Иррисаз ак! хъана хъи к/вализни гар гъахъна, са маса алемдин фагъумдикай пай гъаз атана...

БУГАДА

Тили йикъариз Бугада и хуьре авани, авачни чир жедачир. Ам гзаф члавара хпер гъаз члафара, суварин чинра, кламара, пелера жедай. Гъамишани хпер ахъайна, вичи къакъан са син, пел жагъурдай. Гъанал ацукъна агъа тулал алай хуьруьз килигдай. КГвалерин тавунрай акъатзавай гумар, хъипи накъв ганвай къавар, гъенерал алай муьхчер гъисабдай. Садрани гъисаб эхирдиз акъудиз жедачир. Я акахъдай, я хипер яргал физ акуна гъабурун гуьтъуьна эвердай, яни кцли ампа адан фикир маса ригалдиз акъуддай.

Бугададин кичл акъул авай чуран тир. И кцлин гаф хуьре вирвда ийидай. Садра Бугададин къилел атай къисаггзафбуру /гаф кватайла рахадай.

...Цавни чил са нав алаз акахънавай чимел йикъарикай са йикъуз гишин кусафтарди хеб чуьнуьхун патал серфе хуьз хъана. Векъин клунтлуна далу туна агалтнавай Бугададиз

акваш лагъана кусафтарди са клел къуна кламухъ зверда къван. И члавуз кцли ишна, ада ампна кламухъ вегъена. Бугадани адан гуьгъуьна. Кусафтар фадлай гишила аваз, агъва жедайла руфун тлар жезвай са тан хъана. Адаз акуна хъи, клел къамал алаз гзаф яргъаз кат жервал туш. Клел гвадаризни рикл атанач. Вучиз лагъайтла, руфуна авай тлал масад тир. Адавай гишинвилез эх хъжезмачир. Гишинвиляй рикл физвай. И гьалда авайда гъиле гъатнавай рузу гьикл гвадаррай? Кусафтардиз вири инсанар вичикай катиз акуна Бугададикни кичлерар кугаз клан хъана. Ам къулухъ элкъвена. Клелни къамал алаз. Адав агакъиз вад кам-амаз кицл акъвазна. Мад ампни хъувунач. Кусафтарди вилик кам вегъена. Кцли вилер экъисна килигзавай. Кусафтарди къвед-лагъай кам къачуна. Кцливай эхиз хъханач. Адан тум къвехе гъатна, кицл агаж хъана. Кусафтардин пуд лагъай камунилай къулухъ кцли цлрна. Ам къулухъ элкъвена. Абурун гуьгъуьна зверзавай Бугададив агакъдалди са вил къулухъ яз катна. Бугададив агакъайла анцлна, язух-язух адаз килигна.

Кицл вичикай катна лугъуз, са кусни чин клеви хъанвай кусафтар Бугададин винел атана. Адаз гьикл чидай, гижибрузни вичикай кичле хъиз. Бугада маса кас тир. Адаз я кусафтардикай, я гьуцарикай, я инсанрикай кичле тушир.

Кусафтарни Бугада тьш-тънша акъуна. Бугададин запахъар(150) хътин гъилер кусафтардин туьтенал фена. Бугададин, рекъин къерехда авай виляй, физ - хуьквезвайбур галуькьир къван инлай - анлай чкал алатнавай шшин тлвалар хътин туглари кусафтардин азабрикай шуькуь хъанвай туьд къуна. Хехини хъиз чуькъвена. Кусафтардин вири жаклумар гьуьргъуь хъана, ада клел гъилияй ахъайна, гъилер тентес хъана кватна.

И члавуз Бугададин кнДини ампна. Адан чандизни рикл хтай хътин тир. Бугадади тупар гьуьргъуь авуна. Кусафтар ичли тапрак хъиз чилиз гъай(151) хъана.

И къисадилай къулухъ Бугададин хипехъанвал куьтягъ хъана. Ам мад хиперин гуьгъуьна хъфенач. Ам гзаф члавуз къил чила туна свержквер авай кламарин, вергерИкъатнавай къванжин харайрин къерехра экъвез аквадай. Течирбуруз ак! жедай хъи, ада чилел аватна квахънавай са вуч. ятла жагъурзава. Муькуьбуруз чидай хъи, Бугадади гъа икл вичин уьмуьр харжзава.

Са бязи чТавариз Бугадади балклан гьалдай. Кылик чату ктлуннавай верхин кул Бугададин балклан тир. Чапла гъиле къенер къуна, эрчли гъиле авай лашинив балкландин къаскан-

диз ада вегъизвай зупаяр анжах верхин кулунивай эхиз жедайбур тир. Адан "дагьтлун, ягъи!" лугъуз гъарайдай ванци са мегъле аидурдай. Ахпани "яргъа" физвай таран кулуни рекъяй руг акъуддай.

Бугададик са хесетни галай. Ам серквер ацукъна, клев хъана геренралди акъваздай. Ахпа садлагъана къудгъунна чи вилиз таквар "ягъидин" винел нахчирди хъиз гвадардай.

Гъа ихътин тек-тек крар тахъайтла тлили йикъариз Бугада и хуьре авани - авачни чир жедачир. Хуьруьн - клвалин тарихда амукъдай, инсанрин риклерал аламукъдай йикъара Пугададин ванни клевиз акъатдай. Рагъдин клвалин - Гьуцар лвалин вилик мярекатар къиле фидай йикъуз, на лугъудай, уьнья Бугададиз ганва. Хуьре мехъерар хъайила, белки амралай пара Бугададиз хвеша жедай. Гудулдиз эвердайла I Бугада гъиле бекъе аваз чин рекъе жедай, галатдачир. Мелдин члавуз са ихтилатдилай муькуьдал фидай арада Бугадади гъич тахъай са "къегъалвал" ийидай, жегъилрин гевилар ахъайдай. "Бугада галачир мел, къел галачир ниси хътинди я" лугъудай вирида. Гъавилляни Бугада мел авай клвализ руш галачиз ахъайзавай тек са кас тир.

Бугада гъи сихилдикай ятла садани риклел хкидачир. Ам вири хуьруьн тир. Ада и хуьруз иервал гузвачир. Ам хуьруьн чинал акъатнавай матл тир. Амма ам хуьруьн вичикай экъечнавай матл тир.

Садни аквадай ваз, Бугада са нин ятла клвализ мугъман атана. Ювалин гъенел, сала хзандикай алани - алачни килиг тавуна Бугадади гъиле гъатай кТеви затлунив раклар гатадай. "Ша" лагъай ван тахъанмаз раклар ахъайдачир, Къеняй эвердай ван атайдалай къулухъ ракларихъ къуьн гелягъдай. Фена къулан патав ацукъдай. Туьн вилик мус гъидатла акваз рехъ хуьдай. Вилик атайди тлуьна къарагъна хъфидай. Ракларай акъаттаунмаз клвалин иесидихъ элкъвена сарар экъисна хуььрердай. Имни адан "сагърай" тир.

Хуьре мехъерар хъайила белки чламралай пара Бугададиз хвеша жедай. Сифте жунгав туклурдалай енгеяр хъфидалди ам мехъерин асул иеси тир. Вични, гададин клвале. Рушан гъенел са сеферда фидай. Свае гваз хуькведайла.

Жунгавар туклуна, алажна, як кукварна сифте къажгъан цлал эцигдалди ада са пиллив акъвазна килигдай. Папары къенер, ратар латал гваз фейидалай гуьгъуьниз, кайваниди i жунгавдин къелечл якларикай авур садлагъай шишин ни акъатайла Бугададиз чир жедай хъи, рикливайни мехъер я. Кайванидиз адан хесет чизвай виляй шиш нДалай къах-

чурвални Бугададиз эвер гудай:

- Вун яргал вучиз акъвазнава, я хзан текъейди? Ша, агата тлун! Шару жунгавдин какайрикай авунвай садлагъай шишин тбшдиз килигатлун! Белки адан къел, эфер бегъем туш жал? Ша, жуван фагъумдив са мае ча!

И гафар ван хъайвал Бугададик, на лугъун, лувар акатдай. Ам к1вачин тупларал хкаж жедай. Гылер виликна, бегъем ахъа тежезвай туплар вечрен тапац хыз къадай. Вичин танни са патахъ какур тир Бугададин "лекъвилин" к1алубди виридан сивик хъвер кутадай. И "къегъалвилелай" къулухъ Бугада ц1уз мукъва къведай. Хъукъанвай яклун к1ус кайванидин гыляй къачуна сиве твадай. Хъукъвер так1унарнавай Бугада са гъелен идалай вилик жемятдиз къалурай лекърен к1алубдиз хуъкведай. И ч1авуз кайванидила кыш кутуна мехъерин иесийрал къван вирида "Бугададин макъам" ядай. И макъам уфтуъник ц1енкъ какадарайла акъатдай. Бугадади чала - гугу ягъаз къуылдай. Мехъерин садлагъай къуыл. И кар адетдиз элкъвенвай. Гзаф ч1авариз хуъруьнвийри "фуланкасдин мехъер къагънавани?" жузадай чкадал, "Фулан касдин гъенел Бугадади къуыл авунат1а?" - лугъуз хабар къадай.

Са арадила устларар къакъан къавал акъахдай. Абуру "сеъар" ядай. Сеъар ягъан ам лагъай ч1ал тир хъи, и к1вале мехъер къагънава, къениндадай вири - хуъруьнвийрни, чир - хч1ирни, мукъва-къилини и шадвилек акахъна к1анда. Чара-чараз эверун и хуъре адет тушир. Чамран бубади, тахъайт1а, адан халуди фена Ч1ехи фекъи Т1ип1исаз чараз эвер гудай. Муъкъбуруз сеъардин ван бес жедай.

Бугада сеъар ягъазвайбурун гуьгъуьна къакъан къавал акъахдай. Макъамдиз дигай къуылиз къавун ч1ере къуна ц1ар ядай. Сеъар куьтягъ хъана, далдам гвайда ч1умалдан таран хилекай раснавай к1ар эхиримжи сеферда ц1дегъре хаминал элягъайла Бугадади вичин "къегъалвал" мад садра къалурдай: чкредал лекърен к1алубда гъатдай.

Мехъерин садлагъай югъ гъа идалди алатдай. Къведлагъай, пудлагъай йикъаризни Бугадади гзаф гъунарар къалурдай. Вирида къуд лагъай югъ - свае гваз хуъкведай бере гуьзетдай. Бугадади виридалайни ч1ехи гъунар гъа и ч1авуз къалурдай. Вуч тир и гъунар?

И гъунар ада садлагъай сефер ц1увад йис идалай вилик авунай. Бугададин къуншидал алай, адан вичин тай са руш тухузвай. Геренан мехъерар тир. А ч1авуз Бугада хуъруьхъ галаз гила хъиз акахъ - хкахънавачир. Свае яцарин арабадиз акъадарна, викин муклат1 гвай гадади "иш" лугъудайла

садазни Бугада и мукъарив акуначир. Виридаз гила акуна чъи, Бугада арабадин пДунудал акъахнава. Ада сусан чинай авадарнавай буьшме патахъна вич сусал вегъена, адаз агътин са плагъ гана хъи, белки гзаф дишэгълийриз чпин вири уьмуьрда ихътин плагъдин лезет акуначир. Гзафбур и плагъдихъ тамарзу тир. И плагъдин ванци рик1 юзур тавур у)шни паб амукънач. И плагъди гзафбурун пагъ ат1ана.

Геренан мукъва - къилияр къемеяр акъудна Бугададал г1ена. Амма сихилдин къуьзуьбурукай сада абур акъвазарна:

- Хибридан тай жедали? Мехъерик хибридан иви авадарна лагъай т1вар вут1да?

Бугада саламат амукъна. Амма ада гзаф къуьлни лап1ашар акъунай.

Хуър вири мягътел хъана амукънавай: яраб Бугадади ик1 вучиз авунат1а, лугъуз. Ч1авар фирдивай Бугададин и "къегъалвал" хуьтуьл са зарафатдиз, квасавилиз элкъвена. Бугададан япал кушкушиз, ам сусан арабадал ракъурдайбурни жагъана. Гъа ик1ни ам вичин и "къегъалвал" тикрариз вердиш хъана.

Тажуб хедайкар ам тир хъи, гъар сеферда мехъерин иесияр Бугададин виликпад къан патал алахъдай. Гъар сефердани Бугада, хибри Бугада а акъул кыле авайбурулай век1егъ жедай. На лугъудай, ам арабадин ц1унудал лув гана акъахзава. Бугададал вил алай жегъилриз ам садни ц1унудин винел лквадай. И кардиз Бугададин къегъалвилелай гзав, жуьреба г1анлейри алаз рехъ ахъайзавай, жегъилри хиле(152) гузнай. Гъар гык1 ят1ани, мехъерин и акунар вирида вил к1вак1 тавуна хуьдай. Чпи вирида чинеба ийизвай кар са ни ят1ани жвеба авун инсанриз къемедат тир. Мад садрани Бугадади сусаз пагъ хъганачир. Ам сусан гыле гъатай чка ч1ак1вана катдай.

Са йикъуз Бугада т1иш-п1уз алатна, вилерин ла цуз иви жъична яру яз кимел акъатна. Ам ихътин "кефина" фад-фад кедай. "Ваз вуч хъана?" - жузурбуруз ада жаваб ганач. Маса сар - кеспи авачир жегъилри Суьбедиз вил к1анч1на: Вуна кузуз кван!

Бугадади и хуъре дуствалзавай къвед-пуд касдикай садни Суьбе тир. Бугададин Суьбедихъ галаз дуствал цавай аватнавачир. Суьбе хуъруьн кайванидин гылин каш тир. Мелерик, мехъеррик, суварик биргенд хуъкъудайди, къафунар къажгъандай къехч1ин бадийриз акъуддайдини ам тир. Суьбеди гъамиша биргендикай ат1ай сифте к1ус Бугададив ■угудай. Гъавилияни Бугада Суьбедив гуър тир. Ада масад-

бурукай чуьнуьхдай ч1аларни Суьбедиз рахадай.

Гадайри вил кланч1 авурди Суьбе Бугададив агатна. Ада мили ванцив жузуна:

- Бугада, гьик1 я вун?

Бугадади адаз милиз килигна, жаваб ганач. Суьбеди мад жузуна:

- Ви пел гьина т1ак1унна. Вилин кланер вучиз вили хьанва?

- Зал жин гьалтнавай, - лагьана Бугадади.

- Мус? Гьина? - Суьбед жузуна.

- Къе экуьнахъ. - Бугадади Суьбедин жузунин са паюниз жаваб гана. Муькуь пай туна.

- И кьиса гьина хьана? - лагьана Суьбеди мад садра жузуна.

- Чи къапа.

- Им гьик1 хьайи кьиса я? Жинди ваз вучзавай хьи?

- Ада заз мез экьисзавай.

- Гьак1 акьвазнавай чкадал?

- Ун!

- Белки эвел вуна адаз са вуч ят1а авуна?

- За са зат1ни авунвачир.

- Белки вуна жувазни течиз къал-зат1 ацатнат1а ада?

- Зун хибри яни?

- Ваъ, Бугада. За "белки" лагьана, жуваз течиз...

- Ваъ. Ам гьич чи магьлединбурукай тушир.

- Гьик1 куь магьлединбурукай тушир. Куь магьледа, бегем мад жинар авани?

- И жин заз сад лагьай сефер тир акваз.

- Бес ваз ам жин хьун гьик1 чир хьана?

- Бес заз жин чидачни?

Суьбедиз акуна хьи, Бугададиз вич жиндихъ галаз кк1ай кьиса кьилелай к1вачел къван ахьайиз кланзавач. Суьбедиз вичин жузунар акьвазариз клан хьана. Жегьилриз лагьайт1а, Бугададин жиндихъ галаз кук1ун гзаф къемеда хьанвай. Гьавиляйни абуру Суьбедиз минетна:

- Вуна жузун акьвазармир.

- Квез аквазвачни, адай гьар са гаф хехинив ялна кланзавайди?

Жегьилри гьил къачунач:

- Чаз гьак1ани къабул я.

И гафарилай гуьгьуьниз Суьбеди вичин жузунар цуьгна:

- Я Бугада. Ваз къапа акурди жин ят1а гьик1 чир хьана?

Бугадади гзаф хияларна. Эхирдай ада лагьана:

- Адак япуганар галай.

- Япуганар галайбур жинар яни?

- Бес гьик1а? Итимди япуганар кутадани?

- Адал крчар алайни? - лагьана сада жузуна.

- Адан кикер къве чуьхвел тирни? - лагьана муькуьда.

- Абур заз акунач, - жаваб гана Бугадади. - Заз ам чир хьана хьин и жин чи магьлединбурукай туш. Садни ада заз мез экьисзавай.

- Ада мад вучзавай? - жузуна Суьбеди.

- Эвел мез экьисиз, ахпа цуьрерин кьулухъ к1ев жезвай.

¹ Бес вуна вучна?

- Кула винизна адан кьилел гьалсна.

- Бес ада вучна?

- Вилер экьисна заз килигзавай. Зани адахъ кьил гияйна... зани ада кьуьл эцияна... зани ам класна...

- Ахпа?

- Ахпани ам катна. Зунни адан гуьгьуьна.

- Ахпа?

- Акуна заз рекьел акьатна заз мад мез экьисзава.

- Бес ахпа ам вут1 хьана?

- А патай къвезвай каларихъ акахьна ч1афал фена.

Гаф инал атайла гадаяр вири хьуьрена. Виридан рик1яй феи фикир сада мецел гьана:

- Бугададал гьалтайди жин ваъ, кал я къван!

Бугададин кьилел ихьтин крар фад-фад дуьшуьп жедай. Вирида ибур адан хибри фагьумдин бегьер я лугьудай. И сефердани гьа ик1 хьана. Гадайри "Бугададиз аквазвай жинар калар къван!" лугьуз гьарайзавай. Идакай Бугададиз хьел атана.

- Ч1алахъ тушт1а, ша фин, килигин!

- Мад квез килигда, Жин маларик фенва ман!

- Ана мад ама, - лагьана Бугадади - ч1алахъ тушт1а ша, килигин.

- Ша килигин. - Нин ят1а сивяй и гафар акьатна.

- Ша килигин, - Муькуьбурни рази хьана.

Бугадади чкадилай агьва тахьанмаз абурун гьар садаз вичин вилерив килигна. И килигункай гадайрин рик1из са къайивал яна. Ахпа Бугада к1уьнк1е гьатна.

Гадайрин кефер ч1ур хьанвай. Абуру хибридавай са татугай кар гуьзетзавай. Са бязибурун рик1из ихьтин фикирарни къвезвай: "Белки адаз рик1ивайни жин аквазва жал? Мич1и къапя, садлагьана жинарнижеда гьа!" Гадаяр Бугададилайни вилик къапун рак1ар аьайна къенез гьахьна. Гьич къве камни вегьин тавунмаз, абуруз пурчай са ажайиб экв акуна. Ибур вилер тир. Кьапун пурчай абуруз ц1арц1ар гузвай къве вили

килигзавай. Пагы атлана амуьнавай гадайрин хамуниз цирк акъатна. Абуру гъарада кве вилни гъечедиз къачуна килигзавай. Аквас-аквас къапун экв пара хъана. Гадайриз жиндин крчар, тик акъвазнавай яргы япар, юзазвай чуру, сивин къваларай агъади хъагнавай кве кIир алай чин акуна.

Вири хамуна цегвер окъезвай хъыз хъанвай гадаяр кичIевилинни регъувелин арада амуьнавай. Гъарада фикирзавай: Белки зун ягъал ятIа? Велик муькуьбуруз аквасвач жал? Им акI лагъай чIал жезвай хъи, жин акурдакни Бугададин тIулдикай гала.

И чIавуз абурун ажувилел хъуьрезвайда хъыз жинди мез экъисна. Им бес тахъана цинДра хъыз вилик гвадарна.

Гадайривай эхиз хъхъанач. Абуру вири санал къапун ракларал фена. Раклара чуькуь - чуьквер хъана. Эхир вири акъатна ким галай патахъ зверна. Абуру садни кимел агак хъувурла чеб-чипел хтана.

...Муькуь нянихъ мад гадаяр кимел кIватI хъанвай чIавуз а патахъай Бугада атана. Ам акурла къапук фена хтайбурун нав чIур хъана. Гъар гъамиша са кьерехдал чараз жедай Бугада кве атана абурун вилик аквасна. Гадайриз килигна хъуьрена:

- Къапук жин галайди тушир, - лагъана. - Ам нДегъ тир. КъечIи хъанва лугъуз тиликдик гъал тавуна тунвай...

Гадайрай ван акъатнач. И кар абурун рикIе са сир хъыз амуьна. Яраб чун вири гъа икI ягъал хъана жал?

И къисадилай къулухъ - гадаяр Бугадайрин къапа жиндал гъалтна гагъатайдалай гуьгъуьниз, кимел Бугададин хатур са азим(15С) артух хъана.

И къиса хуьруьз чкГана, гадайрин сиве гъатна. Бугададихъ галаз абурун къапуз фейибуру чпин гунагъ хъуьтуьларун патал гзаф багънаяр гъайитIани, са шумуд йикъуз и гафар кимелай кими хъанач.

И ихтилатра гзаф затГар рикIел хтана, виридаз чир хъхъана.

...Вич Бугада вири хътин аял тир къван. Щуд йисуз акъатайла адан тIулди чIур жез къил кутуна. И дегишвал къуншиьризни чир хъайидалай гуьгъуьниз, бубади ам Гъуцар кIвализ - ТIипIтIисан патав гъана.

Бугададиз Гъуцар кIвализ гъахъыз кIан хъанач. Бубади ам ялиз-ялиз тухвана дараматдин ракларай кьене туна. Кьенез гъахъдамаз Бугададай гъарай акъатна. Ада ахътин къив чIугуна, акI чабалухна хъи, бубадивай ам къуна хуьз хъхъанач. Бугада Гъуцар кIвалаяй акъатна чпин кIвале къван катна.

Ада вичин гуьгъуьна кIвализ хтай бубадиз лагъана:

- Гъуцар кIвал мейитрив ацIанвай. Вирини ТIипIтIисан мейитар тир.

Идалай къулухъ Бугада мад садрани Рагъдин кIвализ - Гъуцар кIвализ хъфснач.

• ...Садра Бугададиз такур са затI акуна. Адаз акуна хъи, нисин чIавуз рекъелай са ни ятIа эверна. Бугада кIвалаяй акъатна. Ам аквадамазни иер са руша вичи-вич Бугададин винел вегъена:

- Шумуд варз тир зун ви дердини куз, Бугада!

Багададиз регъуь хъана. Гижи хъайидалай къулухъ им сад лагъай сефер тир Бугададиз регъуь жез. Рушаз регъуь тушир:

- Зи цIай тек са вавай элуьхъар жеда, Бугада!

Руша гъиликай къуна ам кIвализ чIугуна:

- Иниз ша! Иниз ша!

Руша Бугада галчурна кIвале туна:

- Бугада! Бугада! Фад хутур жуван пекер.

Бугададал пекер хутундай гъал алачир. Адаз л гъеленда вилик галайди вичин адст тирвал чIакIвас кIанзавай. Адаз чидайди чIичI гуь(154) тир.

Руша адаз пекер алудиз куьмек гана. Бугададиз кIанз-такIанз адал алай вири пекер алудна. Бугададик са гьерекат квачир. Им а кур руша вичини пекер алудна. Бугададин вилик икъван чIавалди такур са тан ахъа хъана. Бугададин тандани икъван чIавалди тахъай са аламат - дегишвал хъана. Бугададин рикIяйни икъван чIавалди тефей са мурад фена. Ада вичин рикIин мураддив агакъун патал гъилер виликна...

Гъа и чIавуз адан руьгъ хибривал алатна вичин тIулдиз хтана: Бугада хуьруьн кимел алай. Жемятди адаз килигзавай. Вилерикай карагзавай Бугада пекер хутуниз - хутуниз кIвалаяй кимел къван атанвайди я къван.

Бугададиз вичин гъалдикай рикIивайни регъуь хъана.

...Садра Бугададин рикIел вуч атанатГа, арандиз эвичIавай хипехъанрин гуьгъуьна гъатна фена. Кае вацIалай алатайла хипехъанар ягъийрин тилитдал гъалтна. Ягъийрикай чеб, чпин хипер хуьн патал абурухъ галаз тIигъда(155) гъахъуниз мажбур хъана. БалкIандал алай ягъийрикай сад Бугададин винел атана. Адаз гапурдив Бугада ягъаз кIан хъана. Бугада фад адан балкIандин ченедин кIаник экечIна. Вич алай балкIандин кьиле акъаз кичIела гапур акъвазрай ягъидиз садни им акуна хъи, вичин гапур авай гъил Бугададин гъилера гъатнава. Бугададин куьмекдиз жинар атанвай хътин тир. Ада ягъи ялна балкIандилай авудна. Зем

хъиз чиле акьур ягьидин лекь-туркун акахъай хътин тир. Ада гапур винизиз кланзавай хътин са гьерекат авуна. Им кьил къадай савда хъанач. Бугада ягьидин винел хъварц хъиз гьалтнавай. Ада ягьидин суну сарара къуна. Са герендила кивачел къарагъ хъийидайла Бугададин чин, туьд, кьил вири ивида авай.

Ам бегем кивачел къарагъ хъувун тавунамаз къулухъай атай са маса ягьиди адан юкъван тар ригедив яна. Бугада чинихъ ярх хъхъана.

Юкъван тар ханвай Бугада мярхарал(156) эцигна муькуь хер алайбурухъ галаз хуьруьз рахкурна. Ам са шумуд йикъ-алай вичел хтана. Хер гзаф деринбур кивалериз хутахнавачир. Абур Гьуцар кивализ авуднавай. Бугададин гьал гзаф члана тир. Вирида ам гъа къе рекьиде, пака рекьиде лугъуз-вай. И члавуз тахъай са кар хъана. Ам хъсан вилихъ элкьвена. Дуьз я, адавай чкадила яза жезвачир. Амма рахуяр чкадал хтанвай.

Са шумуд ють гъа ик1 алатна. Са йикъуз вичин патав фу-яд гваз атай суктадиз адан михъи ван атана:

- Чехи фекъи Тип1тисаз эвера!

Сухта ванцин иесидихъ экьвена. Ада Бугадади Чехи фекъи ТипМисаз эверун хиялдизни гьичир. Хуьре виридаз чидай хъи, Бугада Тип1тисакатда.

- Ви япара ван гьатнавач, рахазвайди зун я, - лагъана Бугадади, - Фекъидиз эвера, захъ адаз лугъудай гафар ава.

Сухта и чав(157) гваз ТГипМисан патав зверна. ТТип1тисни и чавдал мягътел хъана. Гъиле авай муькуь крарни акъвазарна Бугададин патав атана.

- Чехи Тип1тис, - лагъана Бугадади. - Зун вири уьмуьрда тек садра Гьуцар кивализ атай кас я. Гъа чГавузни зи вилерикай караг тавур ажайиб зат1ар хъанач. И сеферни вилер ахъай хъувурла жув Гьуцар кивале аваз акуна мадни кич1е хъанай... Тежер са кар хъанва. Заз эвелра аквадай зат1ар аквазмач, эвелра жери ванар къвезмач. Зун куьн вери хътин инсан хъхъанва. Вири хъиз жен, виридахъ галаз женни вич ч1ехи бахт я къван.

Бугададин вилериз шел атана:

- Завай инсандин уьмуьр ракъуриз хъанач, - лагъана ада, - завай инсандин уьмуьр ракъуриз хъанач!

Тип1тиса адаз рик1 - туркун гана:

- Гунагъ види туш, Бугада. Вал гьалтай руьгъ гъахътинди хъана.

- А руьгъ зи юкъва риге акьур гьеленда тандай акъатна

катна. Гила зи тандиз маса руьгъ атанва, - лагъана Бугадади, - Юкъ битав члавуз гижиди тир, юкъ хайидалай гуьгъуьниз акьул кьилиз хтана.

- Фикир ч1угвамир, - лагъана Тип1тиса, - вун сагъ хъана кивачел къарагъ хъийида.

- Чими гафар лугъузвай чукуна вун сагърай, ч1ехи фекъи! Зи гьал заз жуваз чизва. Зи ц1ийи руьгъни Рагъдин патав хъфиз гьазур хъанва. Заз жувазни гъа ик1 кланзава. Юкъ хана, т1аб хъиз агъва тежез уьмуьр авунлай рекьин хъсан я.

Тип1тисаз мад са вуч ят1а лугъуз клан хъана.

- И гафарикай вучда, Ч1ехи фекъи? - Бугадади адан гаф ат1ана, - Вуна захъ яб акала. За ваз хибривилин аламатар лугъуда. Авай-авайвал. Вуна хъсан яб акала, яни кхъихъ! Белки я ваз, яни валай гуьгъуьниз къвезвай су хтайриз и начагъвал сагъардай рехъ жагъиде жал.

- Ви рик1ел и арада, тара-тади члавуз и фикир гъинагъ атана?

- Жувал хтайдалай къулухъ зи бейнида са жузун ава* Инсандин тандиз гъахънавай хибри руьгъ садавайни чукур жедач жал?

- Вучиз жедач, - лагъана Тип1тиса, - инсандин фагъумдиз часпарар авайди туш. Чи фагъум са йикъуз гъанивни агакъди.

- Заз и кардиз хиле авун - куьмекун патал жуваз акурбур ваз рахаз кланзава.

- Сифте рахух кван, и яргъи йисара вуна тек гьик1 уьмуьрна?

- Зун тек тушир, ч1ехи фекъи. Зи патав гъамиша къве кас гвай.

Тип1тис тажуб хъана:

- Вужар тир абур?

- Абурукай сад дишегъли тир. Заз ам гьич садрани акунач. Адан ван лагъайтГа, залай садрани алатдачир, зи япарай садрани акъатдачир. И ван эвелра заз так1андай. Гуьгъуьнай зун адаз вердйш хъанвай. А ван заз мили хъанвай. А ван япара тахъайла зун гьарик1 жедай. На лугъун, са зат1 квахънава.

- Бес къвед ла гъа иди вуж тир?

- Муькуьд са итимдин хъен тир. Амни гъамиша зи патав гвай. Рагъ авай йикъузни, мич1и йифизна. И хъен садрани рахадачир, садрани квахъдачир. Гъамиша патав гваз жедай. Гъавилляй квез зун тек акурлани зун тек тушир. Иеси таквар ванцини, ван авачир хъенди залай садрани гьил къачузвачир. Вири са ахварилай къулухъ хъана, - лагъана Бугадади, - аял

ч1авуз акур са ахварилай кьулухъ.

- Гьихътин ахвар тир ам?

- Зун гьиниз ят1а физвай. Тул кьуна. Зун садлагъана са гьиниз ят1а аватна. Им фур тир. Инай экъеч1на зун. Кьведпуд каминлай мадни фуруз аватна. Гъа ик1а зун акъваз тавуна тулал фурализ аватиз акъатзавай. Рик1е кич1евал гъатна: Гъа гила аватди, гъа мад аватди лугъуз. Гъар йифиз и ахвар аквадай. Гъавиляйни кусун рик1ел атайла заз йилимдиз физвай хъиз жедай. Рик1 зурзадай. Кусун тавунани акъваз жедачир. Гъикъван ахвар хада. Ахвариз фейивални гъа акурди мад са сефер, ц1ийи кьилелай акван хъийидай. Бязи ч1авариз фураар акъван мукъув - мукъув жедай хъи, са фурай акъатдамазни гъа гьеленда мукуь фуруз ават х-ъи-йидай.

- Экуьнахъ къарагъайлани кьил т1ак1унна, фагъум галатна жедайни?

- Эвелра гъак1ни тир. Экуьнахъ дунья са маса рангида аквадай. Ч1авар алатундивай вилик акъатай кьуншидин аялар севрен шарагрис, таран хилер гъульгъриз ухшар къвез хъана. Гагъ жуваз абурукай катиз к1ан жедай, гагъни абурухъ галаз женгиниз акъатиз.

Вичин уьмуьр рик1ел хуькверкъван Бугададин вилерилай ст1алар къвезвай. Адан гьал акуна Т1ип1т1иса лагъана:

- Вуна жуван тандиз регъятвал ча. Чна ахпа мад гафар хъийида.

Ам месин патавай къарагъна к1валай акъатна.

Са арадлай Бугада секин хъана. Вичин дердиникай рахана лугъуз адаз са т1имил пуч1уни(158) тир. Адан кьили гила кьвердивай хъсан к1валахзавай. И фикирдини адаз пуч1увал гузвай. Бейнидин икъван ч1авалди мич1из амай пип1ерни экуьнив анДузвай. Гъа и ч1авуз адан япара ван гъатна. Ванци лагъана:

- Вуна зи тахсирдилай гьил кьачу. Гижри руьгъ ч1авинда ви тандай акъудун зи рик1ел хъанач. Им зи гунагъ я!

- Вун вуж я? - жузуна Бугадади.

- Зун Алпан я, - лагъана ванци. - Зун адалатдин гьуц Алпан я.

- Зун валай рази я, Ч1ехи Алпан!

- Ви кьвед лагъай уьмуьр масак1а жеда. Кьвед латъай сефер дуньядиз атайла за жува валай вил алуддач.

- Зун валай рази я, чехи Алпан!

Бугададин вилер ац1ана. Ам шехъна. Идалай кьулухъ адан рик1 михъи хъана. На лугъун, вири азабар адан чандай гъа гьеленда ч1угна акъудна къван. Ам вичин алатна фейи

уьмуьрдилай рази тир. Пакагъан йикъуз Т1ип1т1ис мад адан патав атана. Хибри руьгъерин кьилихар чирун патал Бугададин рахунар гзаф герек тир. Гижрибурукай и ч1авалди са касни гуьгъуьнлай сагъ хъхъана Т1ип1т1исаз чидачир. Бугададин къиса садлагъай ихътин кар тир. Гъавиляйни и дуьньюшдикай менфят кьачун герек тир. Гижрибуру ч1угазвайбур чир хъайила абурун гъавурда акъан регъят жедай. Авурда акъунвай дердиниз дава жагъурунни пуч1у тир.

- Вун гила гьик1 я? - жузуна Т1ип1т1иса. - Пилиди ваз ц1ийи дава ганани?

- Ун, - лагъана Бугадади, - давайри тан сагъарзаваТга, вахъ галаз ихтилатди зи руьгъдиз ц1ийи т1ем гузва.

- Ахпа вуч хъанай, Бугада? - Т1ип1т1иса жузуна. - Накъ зурал аламукъай къиса рахун хъия.

- Ахпа, йиферикай са йифиз фураар куьтягъ хъана. Мад фураар амуькнач. Гила за лув гуз кьил кутуна. Ахвариз фидамазни кьве гьил винизна цавуз акъахдай зун. К1валер, салар, инсанар, тарар, хипер, са гафиналди чилин винел алайбур вири гъина ят1а агъана, циферилайни к1аник амуькдай. За дуньядин винел чархар ядай. Вири зат1ариз виняй агъуз килигдай.

- А ч1авуз инсанар ваз гьик1 аквадай, Бугада?

- Эвел ч1авара абур гъар гъамиша ийидай крарал алахънавай. Йикъар алатирдавай чилин винел са яру мат1 экъеч1на. Ам ч1ехи хъана. Адакай яру рангидин са инсан хъана. Ахпа ада мукуь инсанар тергиз кьил кутуна.

- Ада ягъаз рекъизвайни?

- Ваъ. Ада вичин гьил са нел ят1а туьк1уьрзавай. Яру гьил нел туьквейт1а адакай гъа гьеленда яд квахъдай. Ам, на лугъун, п1ирадай. Ахпа векъин перзе хъиз хъана квахъдай. Инсан амуькдачир. Адан чкадал са хъен аламукъдай. Яру касди хъендал гьил вегъидай. Хъен гъвеч1и хъана адан капашдиз кьведай. Яруда хъен кьуна капашда шуткуьурдай. Ахпа вичин гьебеда твадай.

- Бес ахпа?

- Ахпа, яру кас маса са инсандин гуьгъуьна фидай. Адал п.ил туькуьурдай. Мадни эвелан къиса тикрар жедай.

- Бес ахпа?

- Зун ахварай аватдалди гъа ик1 фидай.

Т1ип1т1ис Бугададихъ яб акализ - акализ фикирди тухвана: И инсандин фагъумдин т1еминиз килига. Аку и т1ем квез лрж жезват1а?"

- Бес инсанриз яру кас аквадачирни. Инсанар адакай

катзавачирни?

- Ваь. Инсанри ам кьатлизвай хьтин тушир.
- Бес эхир гьик1 хьана?
- Ахпа... Кимел акъвазнавайла зи вилик галай кас садлагь-ана квахьдай. Адакай са хьен амукьдай. Инсандин хьен. Ахпа а хьендинни кТалуб дегиш жедай. Адакай жуьреба гьуьрчер жедай. Абур зи патав галтуг - гагьатдай. Гьурчери пДингав ядай. Зунни фагьум абурал алаз, абуруз килигиз амукьдай. Кьерехдай килигзавайбурузни гьик1 жедай хьи, за вил са гьиниз ят1а туькуьрна ана "куьлубурухь" экъвезва.
- "Куьлубур" рик1ивайни ваз аквазвайни? Тахьайт1а и гаф жемьтди вичелай туьк1уьрнавай са зат1 я?
- Абур заз акур зат1ар туш. Заз аквазвай зат1ар абурулайни ч1ана тир.
- Гьик1а?
- Гьик1а лугьун за ваз. Акъвазнавай чкадал садни аквадай хьи, чин-чинал алай инсанрин чинер акваз - акваз дегиш жезва. Абурал текъведай к1алуб жедачир. На лугьун, квасади ви вилик вичин кьилел алай турбаяр дегишарзавай.
- Сад алатиз, сад гьалс жедайни?
- Чинин са к1алуб цДиразвай мурк хьиз жими хьана авахьдай. Сад авахьиндавай адан к1аникай муькуьд акьатдай. Гагь инсандиз ухшарбур, гагьни ч1уранриз. Абурун арада гуьрбурни жедай, гуьр туширбурни.
- Бес ахпа?
- Ахьтин ч1ав жедай и дегиш жезвай чинрин арада заз жуван чинни аквадай.

Гиживилин дерт к1аналкъван чугунвай и касдин рахунал Т1ип1т1ис мягтел хьана амукьнавай. Кьвалахьай килигай-буру "гибрид я ман" лагьана алатзавай, чпелай яргьализ алахьзавай и инсанди аку садра вучар байихзават1а? И хиялрин к1алубрин, чешнейрин гзаф къван аку садра? Инсандин бейнидин и алакат т1ем дуьнья кьат1униз харж хьанайт1а, килиг садра гьихьтин крар кьилиз акьуддайт1а инсанри?

- Им вуч ят1а? И дуьньядин муькуь чин яни, тахьайт1а и дуьньядин гуьгь? Им ягьалвал яни, тахьайт1а дуьзвал? Низ чида хьи, им гьуцарин уюн туи. Белки и дуьньядиз чаз чидай сад ваь, са шумуд чин ава жал?

Т1ип1т1иса и жузунар вичи-вачиз ван алаз тикрарна. Ахпа Бугададиз килигна.

Бугадиди вичин килигунрив и жузунар Т1ип1т1исаз тикрар хьувуна. Садни и жузунриз жаваб гуз гьазур тушир.

Буна ви танда - кьиле, гьилера, к1вачера дегишвилср жен байихзавани? - жузуна Т1ип1т1иса.

- Ун, - лагьана Бугадади, - сад лагьана заз ак! жедай хьи, япар яргьи хьана чилай физва. Чил шиткиз-шиткиз физвай япар гала лугьуз жуваз регьуь жедай.

- Ахьтин япарин иеси жен рик1ивайни регьуь жедай кар я, - лагьана Т1ип1т1иса.

- Гагь-гагьни жуван к1вачер куьруь хьана аквадай заз. Тан чилелай фидай хьиз жедай.

Т1ип1т1ис чилел алай чич1идиз килигиз-килигиз:

- Фагьумдин уюнар аку! - лагьана, - Т1ебиатда авдчир зат1ар хиялдиз кьведа жал? Белки ви вилсрикай къакьан цавара, чаз течир дуьньяда, са гьина ят1а авай зат1арин шиклар карагзавайт1а? Белки са гьина ят1а ваз акурбур рик1ивайни ават1а? Белки ваз гьуцари муькуь инсанривай кьат1из тежер зат1ар, вичизни чин тейиз, аквадай алакат ганвайт1а?

Т1ип1т1иса и веревирд вичи-вичихь галаз шшзвай. Адаз и жузунриз Бугададивай жаваб к1анзавачир. И жузунар Т1ип1т1иса вичин фагьумдиз гузвай.

- Вун гьик1 хьана арандиз фнзвайбурун гуьгьуьна гьатнай? - жузуна Т1ип1т1иса.

- А кар тахьанмаз заз са ахвар акунай. Ваь, ам ахвар тушир. Вучиз лагьайт1а, а ахвар заз йикьуз-нисин береда, кимел акъвазнавайла акунай. Ам гзаф ч1ана ахвар тир.

- Ваз вуч акунай? - жузуна Т1ип1т1иса.

- Зи вилик т1игь физвай. Кьве касдин, яни кьве сихилдин ваь, са киф авай ягьийринни чибурун арада. Кьве патайни кьейибур гзаф авай. Хер алаз ярх хьанвайбуру гьуцариз дадзавай. Ийир-тийир хьанвай, я т1ал акъваз тийиз, я къена чан куьтягь тежезвайбуру сивер ахьайна гьарайзавай. Амма абурун саданни ван акьатзавачир. Абуру ван алачиз куьмек-диз эверзавай. Абуру минетзавай. Абуру дадзавай. Заз чир хьана хьи, дяве аранда физва.

- Вун гьавилай арандиз физвайни?

- Эхь. Юкъван тар ханвайбурукай сада гьил виликна заз минетзавай. Адаз завай куьмек к1анзавай. Адан гьал акуна зи рик! хьуьтуьл хьана. Завай акъвазиз хьхьанач.

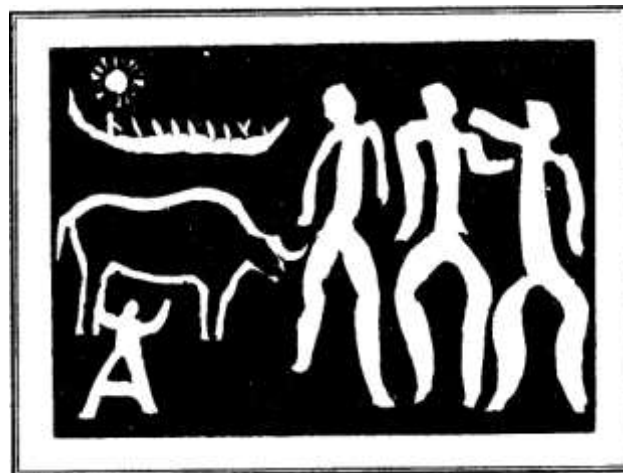
- Белки чи хипехьанрин ягьийрал гьалтункай ваз эвелдай хабар хьанвайт1а?

- Чидач. Амма зун дяведал рик1ивайни гьалтна.

- Вични, вуна а дяведа кьегьалвал къалурна. Са ягьидин эхирдиз экьеч1на.

- Адан сунудин дад гилани зи сиве амазма... Ттиптис са затлунал гзаф мяггтел хъанвай. Вичин уьмуьрда Рьуцар квал такунвай, клелун-кхьин течир, гъа-миша тек, инсанривай чараз экъвенвай и гижидан са фагъум ваъ, чирвилерни, къатлунни гзафбурулай векъи тир. "Им вуч кар я?" лагъана фикирна Ттиптиса. Белки инсандин чирвилерин дувулар, тумар эвелдай вичин бейнида аватла? Тахъайтга Бугададин фагъум, адан чирвилер вичиз тикрар-тикрар акунвайбурун кватлал я? Гъар гьикл ятлани абур чирвилер я. Бугададиз жуванбурни ягъяр чизва. Бугададиз ватан вуч лагъай члал ятла чизва. Бугададиз гьуцарикай хабар я. Бугададиз хайи чилни, дидедин члал чизва. Ина са вуч ятлани ава, фикирна Ттиптиса. Инсандин вичихъ галаз адан чирвилерин са къадарни дидеди хазва. Инсандин къатлунин вини къилни, агъа кланни адан бейнида эвелдай кхъенва. Къисметда авайдалай артух нез тежедай хьиз, бейнида кхъенвай часпардилайни кьерехдихъ акъатун мумкин туш. Гъавиляйни инсанар лап эвелдай са шумуд жуьредиз чара жезва. Чпин къатлунрин вини къил гьинал къван хъуниз килигна.

Пуд йикъуз галаз-галаз Ттиптисани Бугадади гафарна. Са экуьнахъ сухтади Ттиптис аъварай авудна хабар гана: - Бугададин руьгъ Рагъдин патав хъфена. ...Бугададин сурукай гуьмбет хъана. Анал танда гижидан руьгъ гъахънавайбурун тухуда. Парабуроз куьмекни жеда, лугьуда.

IX

Муьжуд лагъай нятихъ Мадагърин сыхилОун 'ilexiOун ТипТипит Гъуцар клвални вилик квай чарсудин патав ацукъна itlapac чукТумДив анагъариз са вуч ятла раезавай Иррис столдин къулухъ ацукъна гьилс къелем къачурвал Мадагърин сыхилдин члехида къил винизна адаз килигна Ахи патав гъай сухтайриз алатай йикъарикай са къиса рахана.

ЯГЪИЙРИХЪ ГАЛАЗ ДЯВЕ

Гъар экуьнахъ агъа патаз яр ягъуниз килигун Ттиптисан шет тир. Са экуьнахъ адаз яран винел чулава рехнеяр акуна. Луьнья акунвай къуьзуьда идан мана гъа гьеленда- къатлана: Чи винел ягъяр къевезва. Члехи Рагъди чаз им хабар гузва.

Югъ ахъа жез-тежез хуьрерин мукъув гвай къакъан пелерал цДаяр кана. "Ягъяр къевезва!" Хабар Алупан чилерал - вири Лезгистандиз чклана.

Къакъан пелерал кузвай цДаярин гумар цава авай циферив агакъзавай. Яргъарилай аквазвайди гум ятлани, виридан вилерикай дяведин цДаяр хкекъзавай.(159)

Къегъалар балкланар хкиз члафариз фена. Жегъилри чпин хьел-члемеруьклар, ригеяр, къемеяр гъазурна, гапурриз къилла гана.

Ягъийрихъ галаз дяве лезгийрин уьмуьрдин са пай тир. Абуруз такунвай клалубдин чинарни яракъар и мукъва уьлквейра амачир. Лезгийриз и яракъар вири чпин чилел атай

ягыйрин гилера акунвай. Лезгийри и гилер атланай, гамишани ягыйр чукурнай, чпин азадвал хвенай.

Лезгийр луклвиллин душманар тир. Члехи гьуц Рагди адалатдин гьуц Алпанан мецев абурув лап эвелдай"агакъарай тубаяр лезгийрин риклера амай: "Сад-садаз лукл жемир!" Гьа - виляйни лезгийри "Я азадвал, я рекьин!" лугьудай. Абуру рекьин хиве къадай, луклвал ваъ.

Ягыйрин тум масад тир. Абуру я чеб лукл жедай, яни чпиз масадбурукай лукл къадай. Абуруз азад чилел азад инсан хьиз-уьмуьр ийиз чидачир. Абуру я масаДан рузу т!уьна кландай, яни вичин рузу масадав нез гана. Я вич къамал акъахна кландай, яни вичи къамал къуна.

Ягыйр лехъибур тир. Абуру чпин къуватар гзаф акуна пехьи хьанвай. Маса уьлквейра авурбур лезгийрин чилелни тикрар авуник муд(160) кутунвай. Абуруз чидачир хьи, азад ксарин уьлкведин гьар са юкл чил пДуд ягьидиз сур жеда.

Лезгийрин тлем абурун гьахъ хьунив гвай. Чпин клвалер, папар-аялар, чпин цаварни чилер хуьзвай ксарин къегьалвал рикле чапхундилай къир(161) маса зат! авачир ягыйрин пехьивилиз гьалиб татана жсдачир.

Лезгийрин вири къуватар клват! жедалди ягыйри са гьикъван чилериз клур гана. Абуру Гьуцар клеле къачуз тахъайди, ам цларцла туна, хвена. Пакулрин нафт акъатзавай латариз цлай яна. Щехуьлринни Эквпатан убаяр, пунаяр чилиз ацахъарна. Стлал вацлун патав ягыйрин вилик пад атлуз клан хъайи къушундинни тлем-такъат-сан тГимил тир. Гьавиляйни абуруз мадни къулухъ члуг хъженлай маса чара акунач.

Ягыйр цегвер къван пара тир. Абуру цилцларин луж хьиз, вилик акъатай члафариз, никГериз къуьл гуз къезвай. Абуру фена алатай чилер пешер къумкъумади т!уьр къецлил туплар хьиз амай таран хилериз ухшар жезвай. Ана чан алай са зат!ни амукьдачир.

Хьуртарикай хкатдай члулав пепеяр хьтин ягыйри лезгийрин чилер таптагъна куьтягъзавай. Абуруз я къуьзуьбур чидачир, я жегьилбур. Абуруз я дишэгьлияр чидачир, я аялар. Абуруз я иербур чидачир, я стлурбур.(162) Ични к!ири, шурни ниси, гьалимани т!ач са-садавай чара тежедай, и аси луклар югъ-къандивай пехьи жезвай.

Лезгийрин шумунни са къегьал - гадани руш, итимни дишэгьли ягыйрихъ галаз акъунра къачур хирерикай рекъизвай. Гьар са лезгиди цлудан гардан ягъайтлани ягыйрин сан гьисабна куьтягъ жедакъван тушир. На лугьудай, гьар атлай къилин чкадал къвед экъеч! хьийизва.

Лезгийр къулухъ - суварихъ члуг хъжезвай. Чпин гьуцарин патав. Абурувай хиле кланз.

Лезгийрин къушунда адет тирвал гадайрихъ галаз рушарни авай. Алуклнавай пекерин ухшар виляй ягыйривай абуру садакай чара жедачир. Риге ахъайдайлани, гапурдив ягьидин гардан ягдайлайлани абуру гадайрилай къулухъ кумукьдачир.

Пехьи ягыйр Муьшкьюьрдин тамарилайни алатна суварихъ къезвай. Лезгийрин къегьалри гьар са члиб чил патал чан эцигайтлани сандин, тлемерин арада тафават гзаф авай. Ягыйрин са бязи тилитар къулухъ члуг жезвай лезгийрин арайризни гьахънавай.

"Луклвиле уьмуьр авунлай рекьин серее я!" Лезгийрин гьар са къуьзуьдани аялди, гададини руша, итэмдини дишэгьлиди фагьумда и гафар аваз женг тухузвай.

Лезгийрин са тилит эчлегьандин пелел ягыйрихъ галаз киклизвай. Тилитдик галай гадаяр вири ягыйри яна къена. Ирид руш амукьна. Ягыйр къуд патахъай цегвер хьиз къезвай. Кьулу-къулухъ члуг жезвай рушар са кламуз аватна. Пелер ягыйрив ацланвай. Абуру леш акур пехьерин ванер акъудзавай. Рушари гьуцариз дадна: "Члехи Рагъ! Члехи Алпан! Чун сагъ яз и ягыйрин гьиле твамир!" И гафар лугьуз-лугьуз чара атланвай рушарин вилерилай атай стларил чилай т!век акъудзавай. И чавуз абуруз ван атана:

- Квез гьар садаз хайи чилел къайи яд авай са лат жез кланзавани?

Рушари вирида санлай "Эхъ!" лагъана. И ван абурун сивяй акъатун-акъат тавун ягыйрин вилериз акваз-акваз тахъай са гар хъана. Гьар са руш къайи яд вилин накъвар хьиз михьи глатуз элкьвена. Гилани а кламуз ирид латун клам лугьузва. И тлигъ гьар агъзур йиса садра жезвай дявейрикай'тир. [нсанрин бахтуниз эхиз тежер дердер аватнавай. Ягыйр гьикъван пехьи ятлани чпин хайи чил хуьн патал лезгийри тежер крар ийизвай. Абуру цацар хъана ягыйрин виле сух жезвай. Абуру къванер хъана ягыйрин клвачерик галклизвай, гар хъана ягыйрин вилериз накъв вегъизвай.

Иррис Яргъи руша тухвайдалай къулухъ тек амай Лацар дяведин сифте йикъалай гьиле яракъ аваз ягыйрин вилик [акъатнавай рушарикай тир. Ада ахъаяй хьелери шумуд ягьидин вил акъуднавай, адан гапурди шумуд ягьидин суну атланвай, руфун паднавай. Йикъарикай са юкъуз Лацар са пехьрен луж (163) къван ягьидин вилик тек акъатна. Абуру члулав циф хьиз рушан винел къезвай. Лацарал къулухъ

катдай гьал аламачир, аман атланвай, къуд патахъ рехъ агал хъанвай. Къулухъ гьиниз катдай къван? Адалай къулухъ галай клама са шумуд сихилдин аялни къузуьд клев хъанвай. Лацара гьуцариз гьарайна:

- Я гьуцар, закай къвал ая! Гьич тахъай, клама клев хъанвайбур и ягьийрин гьиле гьат тийидайвал! Масакла заз ягьийрин рехъ атлудай аман амач.

Лацаракай лацу са къвал хъана. Садбуру рахада хь, яран йикъара ракъин сифте шарар акьур члавуз Лацар къваллиз кидигайбуруз атлигьдин акунар аквадалда.

Ихътин крар гзаф хъана. Заз а кур са тежер кар гилани риклелай алатзавач. Ягьияр хиве аял авай са дишэгьлидихъ галтгъзавай. Там яргьал алай, клев жен мумкин тушир. Къуд пад тул тир. Са тлимил зверайдалай къулухъ дишэгьлидин каш къуна. Ам акъвазна. Ягьийри ам къуд патахъай цларцла туна. Гьиле гапур ваь, гьич лашни авачир дишэгьли вучдатла чин тейиз аламай, Ягьияр къуд патай атана дишэгьлидив агакъиз са гапурдин яргьавал амаз акъвазна. Са цлуд ягьиди дишэгьли куларун патал гапурар цавузна.

Гьа гьеленда гьуцари тахъай са кар авуна: Дишэгьлидикай чумалдин тар хъана. Таран хилер хьелер хьиз ягьийрин вилериз гьахъна. Тажуб кар ам тир хьиди дишэгьлидин иви галай вилин накъварни яру чумалриз элкьвена.

И члавуз дяведин кимел куларунар къвердивай кГеви жезвай.

Лезгияр лезгияр хьиз киклизвай. Абурун гьар садан гапур ирид ягьидин риклиз сух хъана акъат хъувунвай. Мадни къуватар кфари тушир. Тулар, кламар ягьийрин мейитрив ацланватлани, абурун тилитрин гуьгь куьтягъ жезвачир.

Гьуцари цаварилай килигзавай. Гьахъданни нагьахъдан дяведа гуж нагьахъдан пата авай. Ягьийри лезгияр йикъандилай - йикъуз суварихъ чуькъуьзвай. Гьеле им бес тушир хьиз, пехъи късбилрикай садни Къвепеле шегьер галай патай лезгийрин винел къвезвай. Алпана Гьуцар суван куларалай, пеле гьил туна вири Лезгистандиз килигна. И чилин са пай ягьийри клур гана Ваякъандиз элкьуьрнавай. Алпанан рикли эхнач. Гьа гьеленда ахътин са цлай - лапан яна хьиди, Къвепеле шегьер галай патай къвезвай ягьияр чилиз ацахъна. •

Гьуьл галай патай къвезвай ягьийрин суварихъ кам яваш хъанватлани, гьеле акъвазнавачир. Гьар йикъуз шумуд лезгидин иви чилиз ацахъ жезвай, абурун руьгьер Рагьдин патав хъфизвай. Гьикъван сабур авайди ятлани мад Члехи гьуц Шарлацавай эх хъхъанач. Ам лезгийриз куьмек гун патал цаварилай чилел эвичлна. Вичин хва Шарвилидизни гьил-

на, (164) "ша, зи гуьгьуьна!"

Ам эвичлай чкадал пел чилиз хъфена клам хъана. Гилани лезгийри гьа чкадиз Шарлацан клам лугьузва.

Шарлацан гьиле Алпанан цлукай гатанвай тур авай. Ам и тур гваз ягьийрин чанда гьатна.

Гьа и члавуз Шарвилидин руьгьди вичел дяведин пекер алуькзавай. Ада:

- Зун гьазур я, Члехи Алпан! - лагьана гьарайна.

И гафар сиве амаз Шарвилидин лацу балкланни атана гьазур хъана. Шарвилидин руьгь балк-ландал акъахна.

Члехи Алпана Шарвилидин руьгьдивни вичин цлай - лапандин турарикай сад вугана:

- Клевиз яхъ! Ягьийрин тум хукуда! Лезгийриз аманэви хьухъ!

Гьуцари цаварилай килигзавай. Шарлацанни Шарвилидин руьгьдин турарикай хкатзавай цверсклри ягьийриз къарс гайкъван, абурун вилер буьркьуь авуркъван гьуцаризни хвешши жезвай. Амма абур - руфун члехи пепейриз ухшар къведай асклан ягьияр къена куьтягъ жезвачир. Абур парклар хьиз чилай экъечлзавай хътин тир. Гьар сефер Шарвилидин руьгьди гапур галтадайла ягьияр дергесди атлай вскъер хьиз маргьина гьатзавайтлани, чкадал цлийи тилит къвезвай.

Гьуц Шарлацанни къегьал Шарвилидин руьгьдин гьунар акуна авайдалайни векъи хъанвай лезгийри ягьияр куларварна аладарзавай. Амма къейибурун чкадал, на лугьун, къвед экъечл хьийизвай.

Гьа и члавуз Пидидиз ахвар акуна. Гьуцари адаз амал чирна. Гьа и йикъан нянихъ лезгийрин къашатлдив(165) Пилиди ракъурнавай чав агакъна: Ягьияр иблисдин рухваря я. Абурун гужни идал ала. Абурун акунар маса инсанриз ухшар атайтлани, риклер халис иблисдинбур я. И ягьияр куларварна куьтягъ жедайбур туш. И ягьияр кана куьтягъ жедайбур туш. Абурун чан алай чка жагьурна кларларун герек я. Рикли иблисдиз маса ганвай ягьийрин чан абурун шарвалдин(166) крчара ава. Ада вичин крчар къилел алай ракъун бармакдин кланик чуьнуьхнава.

Лезгийрин къашатл Римидив и чав агакъна. Ада лезгийрин члехи са тилит къегьалар къилел кватлна ягьийрин шарвалдин винел гьептесна. Чил цазвай туьрезди накъв са патахъ ярхариз вич вилик фидайвал, лезгийрини ягьийрин лешер са патахъ ярхари.} абурун шарвалдин патав чпиз рехъ ахъайна. Ягьийрин шарвал вичин тлеминал аклан чалахъ тир хьиди, лезгийрин къашатл Рими ада гьич виже къунач.(167)

Римидин ригедин зарбиной ам балкандилай чилал аватна. Лезгийрин къашатIа фад адан винел гвадарна. Къилиз са гъуд чимдамазни ягъйрин шарвалдин ракъун бармак къилелай алатна, патахъ гвадар хъана авахъна фена. Гъуд акъуна къил хибри хъанвай шарвал вичсл тахтанмаз къашатIди адан крчар къуна хъпи накъвадин чилий пенкъв акъуддай хъиз ялна; крчар акъатнач, пIанкъна хана.

Вич эвелдай гъа икI авун герек тир кIван. Гъа гъеленда ягъйрин чин чеб атай патахъ элкъвсна. Абур са-садалай алатиз катна. Пака юкъуз экуънлай няналди лезгийрин къушунди ягъяр чукурна. Лезгийрин къушундин вири тилитар - дъведин мярхар гвайбур, балкIанрал алайбур, садни яхбур чи чил ягъйрикай михъиз эгечIна.

Накъалди гъулягъвалзавай ягъйри къе гъикI минетдай? На лугъун, ибур накъалди и чилел накъв акъалдзавайбур тушир. На лугъун, ибур аял-къузуъд течир, руш-паб тсчир пехъер тушир къван!

Катдай чка жагъун тавур ягъйрин са бязибур гъулягъар хъана тамара, чамара(168) кIев хъана. ТуькIвенар эгъвена чилик фена. Къванерин, сантарин кIаник акахъна. А чIагалди лезгийрин чилел гъулягъар алачир. Гъулягърин тум чпин рикI иблисдиз маса ганвай ягъйрикай акатна. Гъавилий абур къени чун ягъяз гъазур я. Гъиле серфе гъатдамазни абуру чпин агъу чал ичIир тавуна акъваздач.

Ягъйрин са бязибур гъулягъ акур къиб хъиз къурана амукъдай. Гапурдин сив галукъдамаз гватдай, гъвечIи кIусар хъана квахъдай.

Садбуру минетдай: ярх хъана кIвачериз мез гудай. Чеб лезгийрин кIвачин кIаник руг жеда лугъудай. "Гъач" лагъана гъалдай лам жеда лугъудай. Гурарин кIане кицI жеда лугъудай. РикI хъуьтуьл лезгийри ихтинбур къенач, вилик кутуна гъа атай чкада къван чукурна.

Ягъйрин арада тек са рикI иблисдиз маса ганвай ваь, чеб элкъвена кIвачин тупIалай къилин чIарчIелди иблис хъанвайбурни авай. Абур эхир кашдалди пехъивилив кикIидай. Рекъидалди вичин чIулав нятдилай гъил къачудачир.

Ягъйрин гъафбур чпин хесетриз туькIей гурчериз элкъвена. ХуьрлуьнкIар хъайибурни хъана, муьнуьгъар хъайибурни. ШаркIвариз элкъвейбурни хъана, чIакъалриз элкъвейбурни.

Ягъйрин са пай никIе тIвек хъана, квахъна. Са пай гарул къачуна гъуьлерилайни а патаз акъудна. Са пай чилиз ацахъIна, амукънач. Са пай кана руьхъ хъана. Са пай пехъериз|

элкъвена чпикай къейибурун мейитрал ацукбна.

ТIигъ къейибур галачиз жедайди туш. Лезгийрин гъаф къегъалар къена. Абур Муьшсуьрдин талайра, СтIал вацIун патав, Бармак суван ченера, Пакулрин чилел - Гъуцар кIеледин патав кучукна.

Лезгийрин къушунди Шарван, Мукан макилрихъ(169) чин элкъвурна. Гъинал - гъанал аламай ягъйрин тилитар кукIариз-кукIариз къве йикъан рехъ фейидалай къулухъ къубудин патав ял ягъяз акъ,вазна. Ина чилий яд акъатзавай. И яд къубуда туна гъаф чилерал тухванвай. И цел вижевай оагълар, никIер, салар хъанвай. Къубудин къилел дшай са •уьр алай. Къушун хуьруьз гъахънач. Абуру хуьрелай къилел Двенвай суван ценцIик куьбе кутуна. Хуьруьнвиар къушундин куьбедал тIанурдин фуар, цпипIдикай къунвай чехирдин куьшуьяр гъаз атана. ЧIехи къашатI Римидин кшпитдалди цIиргъина цIаяр куькIуьрна, биргендар хъукъвана. Къушундин кайванидин эрчIи гъил Суьбе тир. Ада вичин алакъунар тIигъдин йикъарани субутнавай.

Лезгийрин къушунда авайбур накъанан уьзденар, сьуьрчехъанар, уьнехъанар, регъухъанар, кIарасдин ,стIарар, зарияр, чIугарар ва масабур тир. Абур вири дъведикай галатнавай. Лезгийриз чпин адет тир крар хъийиз Ланзавай. Амма ягъйрин тилитар Шарванни Мукан чилерал инал-анал кIев хъана амазмай. Гъавилий устIарри ёхи къванерал чпин рикIяй физвай затIарин шикилар угуна. Абуру яцарни миргер рикIел хкана, кIуфал ЧIехи «ъдин тимтал алай гимийрин, мехъеррин, мелерин шики-ир чIугна. КIанивилин сувар, Гудулдиз эверун хътин фекатар вилерикай карагарна.

Абурун шикилрай гъеле куьтягъ тахъанвай тъпъдин чинни аквазвай. Гъулягъ хъана тIуькIвез гъахъзавай, лезгийрин вилик мет яна аман кIанзавай ягъйарни и къванерин винел и чпин кIалубриз дигай цIДарариз элкъвенвай.

Пакагъан йикъуз къушун мад вичин рехъ фена. Са шумуд Iйикъалай КIуррин вацIал гъалтайла ЧIехи къашатI Римиди Iлагъана:

- Ягъйрихъ галаз тIигъ инал куьтягъ жезва. Эхиримжи [ягъйрин мейитар КIуррин вацIу тухвана. Алупандин - (Лезгистандин чил ягъйрикай михъи хъана. Идалай виликни ^гъамиша чал гапур гъаз атайбур гъа икI муьрд(170) авурди ячна. Идалай гъуьгъуннизни чи чилел чIулав нятдив атай-бурун эхир гъа икI жеда. ТIигъ куьтягъ хъана. ТIигъдин гъекъни, ругни, ивини вирида вацIал чуьхуьх! ЧIугур аза-

Итэмар къакъатна. Фекъиди яргъал акъвазнавай дишэгъ-лийриз, рушариз эверна:

- Патав агата. Идаз къве мили гафунив таъсир жедат Га аку. Лап ягъийрикай хъайитлани инсан и гьалда тунал гьуцар разиди туш.

Рушар агатна. Гьарда са гаф лагъана. Цавара руша* зурзавай гьил къуна:

- Я къей вах, вун вучиз и гьалда ава? Кичлс жемир. Чун! инсанар я.

Рушарикай сада адан накъвадай къацланвай чин ми хьна. Муькуьда гъана сивс са хун! яд цана. Тандик галай кичлсевилин зурзун хкатнатлани есир рушан чиниз инсандин клалуб хтана.

Ахпа адан вилерай шелдин стГалар акъатна. Вилин накъвар хьукъверилай агъуз, сивин патав гвай гелер къуна ава хьна.

- Ишемир, чун члуранар туш. Чна рушарик, папарик, аялрик ктаддач. Вун вучиз шехъзава?

Фекъи Шалбузан и гафарилай къулухъ есир руш мадни клевиз-угъуяр акатна шехъна. Рушаривай ам саклани секинар хъхъанач. И гьалдиз яргъалай килигзавай фекъиди:

- Кямир! - гьарайна, - шехърай! Гила адан руьгъ тандиз хтанва. Вич акъваздайди я.

Есир руша фекъи Шалбузан и гафарик вил зквна~яб акална. И члавуз адай шелдин ван акъатзамачир. Тан зурзамай Фекъидин плузарар гьерекатдикай акъваз авур гьеленда руг мадни гъа эвелра хъиз гьарай акъатна шехъна. Ада вичи* къилел клват! хъанвайбурун чинриз килигна. Адан вилер акурбуру вирида къатлана хьи, есирдин вилера шелдихъ галаэ са маса вуч байих ятлани ава. И гьеленда адан килигу* дидедин гьарайдин ван хъанвай пуд йикъан клелен килигуниг ухшар тир.

Руш гьилер чилик экисна клвачел къарагъна. Ада плузарин кланикай са вуч ятла лагъана. Виридаз ван хъа* и гафунин ъавурда садни акъунач. Абур чпин япарал ч!ала> тиртла есирдин гафаринни ъавурда акъадай. Лезгийри са-са-даз килигаа. Садлагъана япарив агакъай и гафар гзафбуру^ цаварилай атай - гьуцарин сивяй акъатай хъиз хъана. акахъун есир рушан сивяй акъатай пДийи гафари акъвазарна

- Я чан вахар! - И гафар лагъана ада къетненлай вичин чин накъвадикай ми хъзавай рушан гардан къуна.

На лугъун, ахъа цава цТайлапан яна. Рушариз акл хъана хьи, и руш ягъийрин гъиле гьатна] гьабур гваз атанвайбурукай я. Якъин чеб катдайла ам арту;

Лар хъиз гвадарна жеми, лугъуз фикирна рушари. И хиялдивни са руша жузуна:

- Я къей вах, вун гъи хуьрай, гъи убадай я? Инариз гьик! хъана акъатна? Ягъияр вун рекъел гвадарна хъфенани?

Рушан жавабди вири мягътеларна:

- За ягъийрин хпер хуьзвай стхадиз фу тухузвай. Рекъе куь ■адайри зун къуна инал хкана.

- Вуч хпер? Вуч стха? Ина хуьр авани? - жузуна са дишэгълиди?

- Ам кичлсевилия хибри хъанвайдаз ухшар я, - лагъана са масада.

- Зун хибри туш, за дуьз лугъузва! - гьарай акъатна рушай.

- Бес са ван вучиз акъуднач? Жув вучиз чирнач? - Цавара Бкузуна. И жузуниз руша жаваб таганмаз фекъи Шалбузни

лехи къашатл Рими рушав агатна. Абуруз

рушан эхир гафарин ван атанвай.

- Я руш, вуч хуьр, ина лезгийрин хуьр авани? - Жузуна шиди.

- Эхъ. А тулал. - Руша чпин хуьр галай патахъ гьил ■Гуьрна

- Вири балкланрал акъаха! - кишит гана Римиди. - Чун Цуьруьз физва.

Рушан рикле мад кичл гьатна. Адан чиниз азаб члугзавай ардин клалуб хтана. Адан и гьал акур Шалбуза мили ванцел кузуна:

- Вучиз ви гьал пелеш хъана? Ваз чун куь хуьруьз фена кланзавачни?

Руша кичлез-кичлез:

- Ана ягъияр ава! - лагъана. Адан хуьруьхъ туьклуьрнавай бил гъа иклни цава амукъна.

- Абур чакай катнавайбур я, - лагъана фекъи Шалбуза, - ли балкланрин клвачерин ван къведамаз куь хуьрс са ягъини

лукъдач, вири катда. Руша сухтадиз тажубдив килигна: ! - Абур катда жал?... Абур иви хъвадай залуяр я. Абур жинер

Абур къуьрен рикл авай аждагъанар я. Чи балкланрин ачерин ван женни ана гьатдай къалабулух, гила ваз **т.**

1 Руш ч!алахъ хъанач: - Ибур квекай катай ягъияр туш. И ягъияр гьикъван чав я хуьре аваз? Лап сур ч!аварилай. Абур дегъ девирдилай куь хуьре авай ч!ал ваз гъинай

чида, я руш? - жузуна фекыгди.

- Бадеди лагъана. Виш иисаз мукъва я абуру чи хуър, ч урурушар гъилиз къачуна. Чакай лук1 авуна.

Фекы Шалбуз вичиз ван хъайи гафарал ч1алахъ тушир:

- Лезгийрикай лук1 авуна? Гъахътин кар жедани? Бес лезгийрин рик1ел ч1ехи гъуц Алпанан ирид туба аламачни?
- Алама, - лагъана руша, - Къузьуьбуру гъуцариз даддайла "Сад-садаз лук1 жемир" лагъай гафар фад-фад тикрарда. Амма абур тубавиле амач. Гъак1ан гафариз элкъвенва.

Шалбузан чанди ц1ай къуна. Адан чин ч1ур хъана. Адаз садлагъай сефер тир хъи, икъван залан гафар ван жезвай. Лук1 хъунлай рекъин хъсан я лугъузвай лезгийрикай лук1ар жен акъулдиз текъвер са зат1 тир.

Балк1анар къвал-къвала физвай. Есир рушан са къвал^.. Шалбуз, муькуь патал Цуьквер алай. Рушан гафари Цуь керан рик1из гзаф тади ганвай. Ада:

- Я къей вах, бес вал ихътин ц1уру пекер вучиз ала? - жузуна.

- Лук1рал гъихътин пекер жеда? - есирди Цуькверан чиниз килигна.

И гафар ван хъайи виридан чинар амайдайни ч1ур хъана. Римиди гъарай гана:

- Вирида камар йигинра. Вилик квай хуьре ягъияр ама лугъузва. Гапурар мадни кардик кутун герск къведай хътинди я.

Балк1анар яргъа фена. Са арадила кич1ари къадай вавср мукъувай атана, ахпани хуьруьн гумар акуна. К1валер аквадаивал тушир.

- Гумар акъатзава, бес хуьр гъинва? И гумар чиликай хкатзавани? - Римидиз гзаф тажуб хъанвай.

- Гъи вилик галайди хуьр я ман, - жаваб гана руша.

Инаг яргъалай вац1ун хайдиз(176) ухшар къведай. Гъинал - гъанал къванжин хараяр алай. Лил к1ват1 хъанвай чкайрал къацу хъана векъ акъатнавай. Са бязи чкайрални къванжикайни чепедикай аялри расдай цлариз ухшар зат1ар эцигнавай хътин тир. Мукъув агатиндивай чиликай са юк1 женни, зур юк1 женни виниз хъанвай накъвад къавар абурувай къат1из хъана.

...Эгер са бязи тавунрай гум акъатзавачиртГа, инаг сур ч1аварин харапа я лугъуз жедай. Гумарилай къат1и жедай хъи, ина инсанри куьбе кутунва.

Къеняй гум акъатзавай къванжин харайрин арада авай чил к1вачик лигим хъана саларикай чара жезвай. Амма рехъ гъим

168

(, ким гъинал ала, лагъана чирун четин тир. Виридалайни лжуб кар ам тир хъи, хуьре авайбур амаш хъанвай. Санани 1 инсанни аквазвачир.

- Ибур вут1 хъанатГа?

Римидин жузуниз руша жаваб ганач. Кисна акъвазна. шиди жегъилриз гъилна:

- Балк1анрилай эвич1а! Зумулриз гъахъа. Килига кван и емьт гъиниз катнат1а?

Чилик эвич1авай зумулра экъвена хтай жегъилривайни и жузуниз жаваб гуз хъанач. Къегъалрикай сада хтана Римидиз лагъана:

- Са бязи зумулрин къуларани ц1ай ава. Къуларал мижедиз ухшар са вуч ят1а къене аваз къажгъанарни ала. -Иесияр чеб авач. Абур са гъеленда чилиз ацахъай хътинди я.

Рими рушахъ элкъвена:

- Им вуч сир я? Куь хуьруьнвиар гъиниз катнават1а?

Вилер чила туна акъвазнавай руша къил цавузна, къив гудай ванцел гъарайна:

- Я жемят! Ибур ягъияр туш! Ибур чибур я! Ибур лезгияр я! ЭкъечГа зумулрай!

Рушан ван акъатайла вири лип1 хъана. Виридан вилер ■мулрин т1еквенрал алай. Са къадар алатна. Тек са касни шикай хкатнач. Руша мад гъарайна. Руша минетна. Руша 1ехи Рагъдал къин гана. Хийир хъанач. И хуьруьн к1валер сурариз ухшар тир. И зумулар, на ,тъун, сурар тир, к1валер ваь. Сурари ванциз ван тагудай »из, и к1валерайни са ванни акъатзавачир. Римиди рушавай мад жузуна:

- Им вуч кар я? Садлагъана вуна тапарар рахана жеди?

- Ваь, - лагъана руша, - жемят чилин к1аник к1ев хъанва. Зур зи гафарал ч1алахъ жезвач. Абуруз за тапарар рахазвай .из жезва.

- Вучиз? - жузуна фекы Шалбуза, инсанри чпин иман ^ыкъван квадарнавани?

- Абуруз гзаф тапарар ван хъанва, - жаваб гана руша, - Абур гзаф алцурарнава. Абуруз гъар йикъуз таб ван хъанва, алцурар акунва. Ягъийри чи къилел гъизвайди квез аку- ,найт1а?..

Рушан вилер мад ац1ана, ван къевекъвена. Фекъиди ам секинарна:

- Ч1ана йикъар куьтягъ хъанва. Гила секин хъухъ. Вуна ви хуьруьнвиар зумулрай акъуддай са рехъ лагъ.

- За вуч лугъун? - руша къуьнер ч1угуна.

Римиди виридаз "Балк1анрилай эвич1а!" - лагъана. Лезгийр хуьруьн юквал алай ч1ехи тарарик ацукъна. Хуьре авайди гъа и пуд тар тир.

- Са герен ацукъин, - лагъана Римиди, - акван хуьруьнвияр чеч чпин к1енивилев экъеч1дат1а?

Шалбуза рушавай жузуна:

- Вавай куь к1вализ хъфена, ви буба - диде, вах-стха акъуд жедачни?

- За килигин, - лагъана руш хъфена. Тарарилай къудкъад-виш кам яргал алай зумулдин т1еквендиз гъахъ хъвуна. Са гьелендилай элкъвена хтана.

- Вири сагъ я, - лагъана руша, - амма кич1ела садавайни ван акъуд жезвач. Абур зални ч1алахъ туш.

- Вучиз? - Сухтади жузуна.

- Ихътин крар эвелрани хъана. Чи хуьруьнвийрикай са бязибуру ягъийрин к1вачер чухъудай сенят чирна. Абур ягъийрихъ галаз акахъна - хкахъна. Чун алцуариз абуруз куьмек гана. Гъавилайни хуьруьнвияр гила захъни ч1алахъ туш. Вирида ак1 къат1изва хъи, зав и гафар са ни ят1а мажбулна рахаз гузва.

Фекъини, Римини, муькуьбурни и хуьруьнвийрин къилел атанвай кардин ъавурда гила-гила акъвазвай. Лезгийрин вири чилерал эхиримжи виш йиса ч1ехи дегишвилер фидайла, ина уьмуьр т1акъанва къван. Гъавилайни, дуьньяда кич1евилелай гъейри маса байихар авайди рик1елай алатнавай инсанрин фагъум къулу-къулухъ элкъвенавай. Тахъайт1а им жедай кар тушир.

- Чина вучин? - Римиди Шалбузас килигна. Ахпани и жузувдиз жаваб гуз к1анзавай маса кас ават1а акваз жегъ-илрай вил акъадарна. Садайнни ван акъатнач. Гъалар ик1 акурла, Римидиз вичиз зумулдиз гъахъна, анин къенез килигиз к1ан хъана:

- И гьеленда абур зумулдай за акъудда, - лагъана ам муькуьв гвай т1еквендал-фена.

- За кез къалурун, - лагъана, руш вилик акатна, - Тахъайт1а кез къене авай т1еквенар жагъидач.

Абур муькуьв гвай зумулдиз гъахъна. Инаг пунадин са ц1ип1 къван авай. Я чила, я цлара ахътин са т1еквен такур Рими мягътел хъана амукъна. Са Рими ваь, рушни гзаф экъвена. Эхирдай мадни рушаз жагъана. Т1еквендин винел пад к1евнавай тегъер акурла, Римини, муькуьбурни мягътел хъана. И хуьруьнвияр са и кардал гзаф вилик фенвай.

Винел алайбур алатдамаз т1еквендин сив ахъа хъана. Инай

инсандивай гъахъ жедла лагъана акъулдиз гъин четин тир.

- Инай инсан гъакъдани? - Римиди вичин рик1яй фейиди мецел гъана. И гафар лугъуз - лугъуз патав акъвазнавай рушаз килигна: ц1уд- ц1икъвед йисара авай аялдиз ухшар и руша вичин ц1Темужуьд йис я лугъузвачи? Кич1евили ибурун к1ар.\б<фни ц1Турнавай хъинди я. Тек сгг кич1евал яни? Руф\кл ф\ пГндад бегъем пек тахъай аялдикай вуч жедла? Иеси авачир ник1и бегъер т1имил гун са патахъ, тумни галаз хкатдачни?

- И к1валин иесидин т1вар вуж я? - Римиди рушавай жузуна.

- Чи хуьре садални т1варар аламай туш, - лагъана руша. - Виридаз лак1абрикай т1варар хъанвайди я.

- Гъак1 жедани? - Рими мягмТел хъана амукъна.

- Вучиз жедач? И к1валин иесидин т1вар Шалам я.

Рими агъуз, хъана. Сив т1еквендиз муьква къуна гъарайна:

- Я Шалам! Я стха! Чун куьбур я! Чун лезгийр я! Чна кез йисаралди азаб гайи ягъийрин эхирдиз экъеч1нава. И муьква чилара ягъийрин гелни амач. Чакай кич1е жемир, Экъеч1а т1еквендай! Экъеч1а чан стха!

Т1еквендай ван акъатнач. Ч1ав алатзавай. Т1еквенра авай-бур къенвай хътин тир. Рими зумулдай чилин винел экъеч1 хъвуна:

- Вучда чна? - Римидин и жузуниз Суьбеди жаваб гана:

- Щайна к1анда! Т1еквенриз гум гана к1анда. А ч1авуз вири акъатда. Маса чара авач. И хуьруьнвияр минетунриз ваь, т1еминиз муьт1уьгъур я.

Суьбедин гаф виридан акъулдик акатна. Римиди эмир гана:

- Вири к1валера чилик физвай т1еквенар жагъурна винел ц1айна к1анзава. Гумади бамиш тавурт1а и хуьруьнвияр т1еквенрай акъатдач.

Шанилар самар, нагъвар жагъуриз гелкъвена.(177) Са арадилай зумулрай гумар акъатна. Са гьеленни алатдамаз инлай - анлай чил юзуна. Хиялдиз текъвер чкайрилай чилин винел аялар, дишогълияр акъатиз къил кутуна. Абурун гуь-гуьунани итэмар акъатна. Чинал мейитдин нав алай и инса-|Иар кускафтарриз ухшар тир. И фикирди Шалбузан рик1сл и хуьруьн т1вар жузун гъана.

- Куь хуьруьн т1вар вуч я? - жузуна ада рушавай.

- Хуьруьн асул т1вар саданни рик1сл аламач, - лагъана руша, - Чи инсанрал хъиз, чи хуьрелни лак1аб ала. Вирида |Иниз Ваякъан лугъузва.

- Ваякъан? - Шалбуз хкадар хъана. Римидини, муькуь-

ийидай затГарихъ экъвена. Гила ада фагъумна хьи, вилик мет янавайбурун чХехи пай яб авачир, тиш алачир, вил акъатнавай, чене какурбур я.

- Мадаран хва Адар зи патав ша, вилик акъата! - лагъана Шалбуза.

Адар пара муьтГуьгвилелди чкадилаи къарагъна атана.

- Мадарин хва Адар! Ви будади гъи Гъуцар квалс фекъивал ийизвай.

- Гъуцар квалин чкадал гила чун акъвазнава. - Жаваб гана Адара. Къанни цТуд йисалай гзаф я Гъуцар квал цГуьрна.

- Вучиз цГуьрна? Гъуцар квал герек амачирни?

- Зи буба ягъпйри ягъана къейидилай къулухъ мад чун Гъуцар квализ тунач. Къвердивай дарамат цВена. Эхир са юкъуз ягъпйри анаг чукГурна. Гъуцар квалин цларик галай чХехи къванерни мярхарал эцигна хутахна.

- Гъиниз?

- Чидач. Са гъиниз ятА.

И жавабрилай къулухъ Адара чанда мад куьчГуьн гъатна:

- И гафар квез за лагъайди я, лугъумир, квез минет хурай!

- Виз никай кичЕзва? - жузуна Римиди.

Адараи ван акъатнач. Жемятдин рикГяй куьчГуьн акъудун патал Шалбуза лагъана:

- Я инсанар! Я лезгийр! Яб акала, виридаз чир хурай! Ягъпйр амач. Чна ягъпйрин эхирдиз экъечІна. Куьн вири лезгийр хъиз азад инсанар я. Са шумуд сихил виликни куьн азад тир. А чГавузни лезгийри ягъпйр гатана чи чилерилай чукурайди я. Чаз гилани ак! чидай хьи, инал са хуьрни, убани аламач. Инаг кас авачир хъпи шимер я. ГъикІ хъана хьи, куьн и яргъи йисара виридакай хкатна, ягъпйрин гъиле амукъна? И кар за вай жуван къиле гъакъарна, куьтгъгъ жезвач.

- За тЕквенда кЕвнавай бубадин улубда а къисаяр вири кхъенва, - лагъана Мадаран хва Адара. - За ваз а улуб гъида...

И ихтиллатдик эвелдай эхирдакъван яб акалнавай Римиди лагъана:

= Къе чаз чи стхаяр цГийикІа жагъун хъувунва. Гъавилий чна къенин югъ суварар хъиз алудна кІанзава. Амай гафар ахпа жеда.

И гафарилай къулухъ Чехи къашатІди вилерив Суьбе жагъурна:

- Суьбе, вуна са цГай куькГуьра. Муькуьбуру гъарда вичин кар къиле тухурай. И инсанриз виш йис я сувар такуна. Чехи фекъи Шалбуза и инсанар цГийичуьквелай чХехи Рагъдин

рекъиз къабул хъувурай...

Тгуьнар, хъунар чГавуз виш йисан чарабур цГийиз гуьр хъхъана. Ваякъанвийрин дердер ахъа хъана. Римидизни Шалбузаз аквазвай хьи, и инсанрин хирер са вацра, са йисуз сагъ жедай гапурдин хирер туш. И инсанрин руьгъерал хер хъанвай. Абурун рикГерин са пай амачир. Фекъидин рикГел цГуру са лирли хтана. Ада лирлидин гафар рикГел хкир къван. Квасади виридаз ван жедайвал лагъана:

Твар квадарна, лакІаб къуна,

Руьгъ гагъатна зур ама заз.

Хуьр Ваякъан, жув кускафтар,

РикІ амачир хур ава заз.

Шалбуза Квасадиз вичин патав эверна. Квасади инсанвал хвенвай, адак лезгивилин зереяр кумай. Винелай гзаф затГар фейитГани, тан гуьргъуьр хъйитГани, и векъ гъеле вичин дувулдик галкІанмай. Дуьз я, адавай цГийи цуьруьцар вегъиз жезвачир. Ада идалай гуьгъуьнизни пеш ахъаюнал, кГурукІ авунал умуд тГимил тир. Амма ам вичин дувулдик галкІанмай. Адакай тамам хкатнавачир.

...Нянихъ Рими, Шалбуз, Кваса санал ацакъна алатна фейи чГаварикай ихтилатарна. И чГавуз квасадин сивяй са ихътин гаф акъатна:

- Ягъпйрин гъиле чунни къунши хуьр амукъна.

- Бес муькуь хуьруьн, хуьруьнвийрин къилел вуч атана? - жузуна Римиди.

- Гъабурни эвел чи гъалда авай, - лагъана квасади, - Гуьгъуьнлай абуру ягъпйрин чГал къабулна. Ягъпйрни абур акахъна. Гила абурукайни ягъпйр хъанва.

...Экуьнахъ къушун къунши хуьруьз фин патал гъазур тир. Нисиниз тГимил амаз абур хуьр аквадай чкадал агакъна. Садлагъана абурун вилик цГиргъина гъатнавай гуьлягърин са тилит акъатна.

Ваь. Сифте Шахбузазни Римидиз инсанрин тилит акунай. Лезгийр акурла абуру гуьлягъри хъиз мез акъудна. Ахпа акваз-акваз чебни гуьлягъриз элкъвена. Лезгийри абур гапурдай акъудна. Сагъ амукъайбур тЕквенра гъахъ хъувуна.

Хуьруьв агакъиз - агакъ тейиз къушундин вилик пад мадни атГана. Вилик пад атГанвайбурук инсанарни галай, гуь-Г' лягъарни. Ихътин къушун лезгийрал гъалтиз сад лагъай сефер тир.

Гзаф залан дяве хъана. Лезгийри ягъпйр кукГарна. Гуьлягъар кГар-кГарна. И чГавуз са къуьзуьд вилик акъатна мет яна. Адаз лезги чГалал аман кІан хъана.

Римиди "тIигъ акъвазра", лагъана кишит авуна. Вичин гафар эхирдакъван лугъун къуъзуъдавай тIалабна.

Къуъзуъда чпин къиса ахъайна: Ягъийри лезгийрин руъгъ рекъин латал тавур кар хъанач. Чпиз кIандайвал тахъайла чаз "азадвал" гана. Хуъруън чIехид чакай эцигна, амма са шартIуналди: куън куъ чIалал мад рахан хъийидач! Чаз Гъуцарин тIварар къан, суварар къиле тухун къадагъа авуна. Гъуцар кIвал цIуърна, цIуру улубар кана. Иисар алатундивай цIийи микири чпин чIалаз яб хганач. Гъамиша чинеба, кичIез - кичIез раханадди чIал хуъз жедани? Гиланбуруз чи чIал мад чизмач. Зун и хуъре лезги чIал чизмай тек са кас я.

- Квез за са чIални лугъун, - лагъана къуъзуъда, - РикIера шайтIан хъиз гъахънавай кичIевал, тахъанайтIа чун икIа къулу - къулухъ фидачир.

И хуъре амукъай са юкъуз Римини Шалбузни са фикирдал атана: Ибурукай лезгийр хъжедач. Гъа нянихъ и хуъре амай са лезги - къуъздни къена. Къушун элкъвена садлагъай хуъруъз хтана...

Алатай йикъара хуър гзаф дегиш хъанвай. Хуъре лезгийрин хесетар гъат хъийизвай. Амма виш йисан кинIевили вичин кар авунвай. Лезгийрикай амайди вуч тир? Лувар атIанвай фагъум, гъвечIи хъана са гъина ятIа кIев хъанвай, иесидиз анжах кичIевили гуж гайила амайчIал чир жезвай рикI, иервилерихъ ваъ, къуд пата ягъидихъ экъвезвай вилер, чIана гъараяр, къайи гафар, экъуъгъунар ван жеркъван яргъи хъана кватнавай япар, ягъийрин вилик агъуз жеркъван какуннавай юкъ, къам...

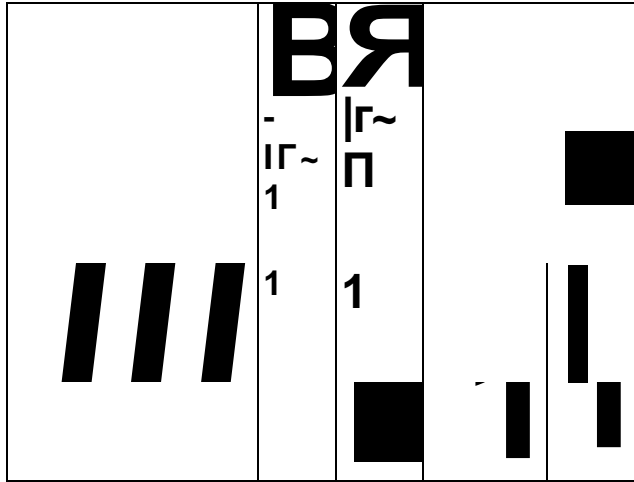
Шалбуза Римидиз лагъана:

- И хуъруънвийрикай лезгийр хъжен патал яргъи йисар герек я. Гида къепIера авайбурукайни халис лезгийр четин хъжеда. Чи муд тум идалай гуъгъуъниз цазвайбурал ала. Гъабурукай лезгийр хъжеда, эгер лезгийрин тербия акуртIа...

1

176

Клуьд лагъай нян мукъви жердивай Иррисаи руьгъдик кълабулук акатзавай. Им квекаи ятІа? Иррисавай вичин рикІик галаи и жузундиз жаваб жагъуриз хъанач. Адетдиз элкъвенвайвал хурушум агатайла Иррис вичин руьгъди лугъурбур кхъиш питал ацукъна. И чІивуз ада байихна хъи, вичин папше са вуужар ятІа чсб-чниз рахазва. Иррисаз абур аквазвачир, ванар къвезвай. Ада кштІана хъи. ибур руьгъер я. Гила адан вичин руьгъиш секин хъанвай.

- Иррис, чан хва! - руьгъерикай сада адаз эвер гана, - За ей рикІел къве аеъзур йис идалай вилик ТипІиррнн Гъуцар кІвале кыле фейи руьгъериз эвердай нян хкида. Яб акала! Килига! Кхъихъ!

РУЬГЪЕРИЗ ЭВЕРДАЙ НЯН

Йисар алатиркъван са адетар хкатиз, муькуь адетар акатзавай. Эвелдай жемят кІватІ хъана гъуцариз даддай нянрикай сад къвердивай вичин кІалуб дегишна акъулрин акъажунриз элкъвенвай, гзаф чІехи, гзаф мана квай са мярекат хъанвай.

И мярекат гъамиша хъуьтІуьз кыле фидай. Саларин, тамарин, чІафарин вири крар алатайдалай къулухъ секин чІавуз Лезгистандин ТипІир шегъердин Гъуцар кІвале халкъдин вири каркам ксар - фекъияр, зарияр, микитисар, философар кІватІ жедай. ТипІир Алупан шарвалангдин - Лезгистандин кылин шегъер тушир. Инаг акъванни чІехи шегъерни тушир. Идаз килиг тавуна, эвелдай адет гъа ихътинди хъанвай. Вучиз виридакай ТипІир хикягънатІа лугъун

Четин тир. Амма и шегьердиз са шумуд вичыз дигаи кьетленвилер авай.

Типирар я асул аран тушир, яни асул сув. Иниз суварилай кьарагъзавай шагьварни агакьзавай, арандин чимивални. И йегьерда я гатуз гзаф чими жедачир, яни хьуьтлуьз инаг чехи кьаяри кьадачир.

Типира вири Лезгистандиз машгьур тир Гьуцар квалерикай сад авай. И Гьуцар квал акунаризни, жемьтдин йман гьинизни килигайла виридалайни чехибурукай сад тир. И дараматдиз ухшар Рагьдин квалсрикай сад Кьвепелс Шегьерда, садни Мисирда ава лугьудай. И дараматрин тварарни сад тир: Рагьдин квал.

И дараматдин вилик чина вини кьилни агьа клан санал йилив кьаз тежедай кьакьан уьстуьнар авай. Абурун сан Кьанни цуд тир. Лугьунрай, и уьстуьнар лезгийрин са йиса авай варцарин сандиз тешигь тир кьван. Фекьийрин сивера са-ихьтин махни амай хьи, сифте чавара дараматдиз гьар ацран йикьара гьа вацран твар алай уьстуьндин патавай «тана кьенез гьахьун тлалабдай кьван. Чавар алатай кьван ч адет хкатнатлани, уьстуьнрал варцарин тварар аламукь-Чавай. Гилани гзаф дидс - бубайри чпин дунья цийиз Кьатлизвай аялрив и уьстуьнар гьисабиз, абурун тварар кьаз

Масадбуру икни лугьудай хьи, уьстуьнрин сан кьанни Цусад - Алупан чехи квале уьмуьрзавай кьебилрин сандиз Дигаи тир кьван.

Гуьгунлай ни ятла са уьстуьн хкуднай кьван.

И уьстуьнрин араяр кфари я лугьудай. Тек са чкада 1 - Чехи варарин чин-чинал алай кьве уьстуьндин ара муьк\ "Урулай кьве сеферда гзаф тирди яргалайни аквазвай. С^ - "УРУ лугьузвайвал, инаг чехи варарин чин тир вилай ах я тунвай. Масаклани лугьудай: Лап эвелдай инални са уьст; 1 9лай кьван. Кьанни цусад лагьай уьстуьн. Ахпа са * себеддай ятла ам цуьрна.

Гьуцар квалин чехи варарин тариф кьунши халкьар\ "ийдай. Кьвал-кьвала авай ирид фил санал физ жсдай хь Бяркьуь варарин вилик инсанар лап гьвечиз аквадай. варарин кьакьанвал кьанни вад юкI тир. Гьуцар суван аерай хканвай лацу кьванерикай эцигнавай и дарамат Дан варари гзаф иервал гузвай. Ларай гьанвай мегь., ,ч тарасрикай раснавай и варар шумунни са устлардин гьилин гьунар тир. Кьве хилен варар акьалнавай члавуз адан винел ай Чехи Рагьдин шикил битав аквадай.

Варарай гьахьамазни ким хьтин гегьенш, чила чехи чарсуяр авай тавдин квализ аватдай. Тавдин квале ракларихъ галаз чин-чина Чехи Рагьдин мрамардикай раснавай тимтал алай. Адан эрчи патахьни чапла патахь муькуь гьуцарин тимталар эцигнавай. Кьуд пиплен тавдин)рчи патайни, чапла патай циргьина даklar авай.

И тавдин квалей шумунни са квализ раklarар ахьа жезвай, и квалерин гьар садаз вичин твар авай. Типигисан квал, Пилидии квал, Руьгериз эвердай квал, цуру - цийи улубар хуьдай квал, сухтайрин квалер, цун квал, хванайрин квал...

Кье руьгериз эвердай квалин раklar ахьа тир. Кье, ана лезгийрин фекьияр, микитисар, зарияр, философар кватI жьдай. Эвелдай руьгериз эверунихъ галаз галклай и кар, пила илимдин мярекатдиз элкьвенвай.

Кье Гьуцар квализ атанвайбурун гзаф паюни грекрин шегьера клелнавай. Садбуруни лезгийрин чпин микитисривай таре кьачунвай.

Квализ цийиз гьахьай гьар сада эвел гьуцариз даддай, ахпа ихтилатдик акахьдай.

Типигис квалин иеси хьиз кьиле ацукьнавай. Кьвепеле шегьердай атанвай микитисди вичин Мисирдизни Грециядиз эхиримжи фин - хтункай гаф куднавай:

- Руьгьдин секинвилай рахазвайбур грекрин арада тимил ама. Пирронан (178) сухтаяр акьванни вилик кумач. Гиланбуру адан гафарал хуьрер ийизва. Пирронан гафарал члалахъ жедай члавни туш: "Инсандиз вири сад я: дуьздини, тапарарни! Байихрини акьулди хьиз чун ара датлана ал-цуруарзава! Гьавилай дунья кьатун патал фикир авунни герек туш! Гьар затун гьакьинда жуван реи хьунлай тахун лап хьеан я. Са затлунални члалахъ женни герек туш! ИкI хьайитла инсандин руьгь бегьем секин жезва. Инсандин руьгь каркамвилин секинвилев ацлузва." Ибур кьенин йикьан гафар туширди гьар са лезгидиз чизва.

- Бес гила грекрин микитиерин фагьумар, руьгер, акьул квел алахьнава? - сухтайрикай сада жузуна.

- Гиланбуруни эвелра хьиз инсанриз бахт гудай рекьерихъ экьезва. Абуру лугьузва хьи, инсан бахт авайди жен патал каркам хьана кланда. Инсандиз акьул хьун адаз бахт хьун лагьай члал я. Квез кьемеда атайлани за са затI лугьун хьи, регь патан уьлквейрин фекьийринни грекрин философрин к фагьумар са ракьиз кьезвай хьтинди я. Инсанриз камал гун,]вични са рахадайла ваь, уьмуьр каркамда хьиз ракьурун

абурун виридан мураддиз элкьвенва. Абуру эвер гузвайди са рехъ я: Чилин винел цийи инсан - каркам инсан тербия авун! Типиррин Рьуцар квалин сухтайрикай сада жузуна:

- Идан хьсанвал вуч я, чланавал вуч, играми микитис?

- Хьсанвал гафарин хьсанвал я. Мураддин хьсанвал я. Инсандин тлул хьсанарун патал чугазвай жафадизни, лугъ узвай гафаризни гзаф мае ава. Каркамвал чехи агалкьун л. Амни лугьун хьи, абуру муькуь патахъ килигзавач. Абуруз муькуь пад аквазвач. Экуьдалайни мичИдалай, уьцудалайни - верцидалай гьил кьачуна дуьнядикай чаг а хьанвай инсандин мад камал кьез герек я?

Сухта разиз амуькна. И

члавуз сада жузуна:

- Куьн камалдикай гзаф рахана. Бес и камалдин чка гьинаг я, играми микитис?

- Камал макан авачир, тупуз чир тежер затI я! Муьк^ ь патайни адан макан вири дуьнья я. Вири дуьнья камалдм* . , физва?

- АкI ятIа ам гьич авай затI туш. - Сухтади микитидцлI жаваб кьабулнач.

Сухтадин и гафар ТипIтIисаз кIени хьанач:

- Гила вуна лагькван, вавай хьайитIа, гар гвина кьаткнзва? Адан макан гьинаг я? - жузуна чехи фекьидп сухтадивай.

- Чидач.

- АкI хьайила гарни аваш лагьай чIал яни?

Сухта лип! хьана, яб акалзавайбур хьуьруьна.

Грециядай хтанвай микитисди:

- Яб акалай, ван хьайи гафар - чIалар са патахъ, - лагьана, - ана кьатIай са карни квев агакьариз кIанзава заз. Грекри чпин зариярни, микитисарни гьилерал хуьзва. Грскрин са заридини, микитисдини чибуру хьиз векъ ядач, цан цадач. Абуру чпин крар ийида. Абуру шарвалдин вил алаз жеда.

И мярекатдиз Кьвепеле шегьсрдай Чехи кьашатI Римини, муькуь кьашатIарни атанвай. Абуру фекьийриз, микитиериз чпин играм кьалурна, хатурна са пипIе ацукьна яб акалзавай. Гаф шарвалрал атайла Римини рахана:

- Шарвалдин вил алайдан гьал гьикI жедатIа? Инсандин фагьумди хьсан кьатIун патал адан рикI азад хьана кIандачни? Фагьумди лув гун патал инсандин руьгъ азад хьана кIандачни? Завай хьайитIа микитисни, илимни вичин луварик кутуна Гьуцар кIвалелай хьсан хуьз жедай са маса иеси жагьурун четин я.

ТипIтIиса Римидин гафариз кьуват гана:

- Вун гьахъ я, - лагьана, - Чи Гьуцар кIвалер чи халкьдин са руьгьериц ваь, гьамни фагьумдин, камалдин, илимдин маканар я. Йиса са шумудра кьез алатзавай ягьийрин чулави ягьай чинар тахьайтIа, чи гзаф мурадри цуькда.

- Вуна дуьз лугьузва, чехи фекьи, - лагьана Римиди, - Цанар цан, гьуьрчсз фин хьиз ягьийрихъ галаз дяве авунни ш кутягъ тежер са кар хьанва. Чна гьар йисуз вегьизвай умуния зураникай менфеят кьачузвач. НпкIериз ягьийрин лкIанри кIур гузва. И никIера тумуни цир ийизвач, дувул гьизвач, цуьк ахьайзавач, бегьер гузвач. Чна азадвилехъ урулай гьил кьачузва. Чна Алпанан тубаяр кьиле тухузва. ун лукI жезвач.

- Чун садрани лукI жедач, - лагьана ТипIтIиса, - Чун лукI айи йикьуз руьгьер чи танрай акьатна цаварал хьфида. Чна I лезгивал квадарда. Чакай кускафтарар жеда. Лезгидин ньгъ азадвал галачиз рекьидай руьгъ я. Лезгидин руьгьдин вар азадвал я. Азадвилев гекьиг жедай, азадвилев алцум едай, азадвилев кьведай маса тек еа затIни заз чидач. задвал хвей кьван чун Рагьдин рухваяр я. Азадвал ква- Iрунни чи лезгивални гьилляй фида.

- Абуру масакIа фикирзава, - лагьана Грециядай хтанвай икитисди, - Шарвал галачир уьмуьр, шарвал авачир арваланг абурун фагьумдизни кьезвач. Шарвалри чеб Iуцарин микилдикай яз кьазва. Гьар са шарвал вични са гьуц я лугьуз имилдин кьиле твазва. Чна гьар са лезги са шарвал я лугьузвай члавуз абурун и гафарини чахъ галаз кьазвач.

- И фикирди чахъ галаз кьадач, - тесдикьна чехи фскьи ТипIтIиса.

- Дуьз я, ана чна хьиз фагьумзавайбурни ава. Садбуру чирзава хьи, гьуцар эвел инсанар хьана. Инсанри чпикай тир са бязи чехи ксар, чпиз кьалурай кьуллугьриз, чпиз авур хьсанвилериз килигна гьуцарин циргьиниз акьудна.

- Абурун шарвалангдай зун хтайдалай инихъ гзаф йисар фенва, - лагьана ТипIтIиса, - Гьавилляй рикIел хкин хьсан жеда. Лагь кван, играми микитис, гилани абуру гьуцариз гьа эвелан хьиз дадзавани?

- Зун Зевсан кIвале хьана. Аниз атанвайбуру икI дадзавай: "Я Заве! Инсанриз вири берекатар, тямар гузвай Зевс! Чулав циферинни, цайлапанрин гьуц! Инсанар мичИвиликай ху- куда! Абурун руьгьерни мичИвилилин гунагьрин гьилляй вахчу! Абуруз камалдин гурарай винелди акьахдай гьунар ча! Жу- ван камалдикай инсанризни пай ча!"

- И гафар виридан сивяй акъятич. Гзафбуруз фагъумдин деринвилериз эвичинлай, байихрив къатли жезвай затларал бесарун гъахъ аквазва.

г Гъаки я, члехи фекъи. ГрекрикиИ гъар жуьредин инсанар гала. Садбуру я камалдик, яни яргъал алай гъуцарик далу кутазвач. Абуру ики лугъузва: "Гъуцар яргъара ава. Абуруз япарни авай хътинди туш чи ванер жедайвал. Абуруз вилерни авай хътинди туш чи гъал аквадайвал. Шарвал лагъайтла, ам чаз вилив аквазва, адаз чи ванни жезва. Чи гъуцни шарвал я, шарвални шарвал я".

- Бес чпин шарвал дяведа, я тахъайтла са ни ятла яна къейила абуру вуч рахада. "Гъуцарни рекъидани?" лагъай жузун абурун рикел къведачни? - Жузуна сухтайрикай сада.

- Къведа. Вични фад-фад. А члавуз лугъуда хъи, са гъи ятла гунагъидин иеси тир вилай шарвалдин тандик квай гъуцвилин гъунар акъатна хъфена. Къейиди вири хътин инсан я, гъуц туш.

- Чун абурулай дуьз рекъе ава! - лагъана Типитиса, - инсандин фагъум гзаф фикирарна лугъуз ваь, гъуцари ганвай руьгъдин экуьнал вилик физва. Бейни экуьнив ацурдай гъа ихътин гъеленри чи фагъум уяхарзава.

- Инсандин фагъумдик аси жедайни, гъалатли ийидайни, дуьз рекъиз хуькведайни хесетар гала, - лагъана Пилиди, - амма гъуцарихъ галаз гъуьжетар жедач. Абурун рехъ сад я, дуьз я, гъахъ я!

Пилиди гафар куьтягъна гъилер винизна. Гъуцариз са сив дадна:

- Я Члехи Рагъ! Чи акъулдик, чи фагъумдик акахъа! Чи вири уьмуьрда чи фагъумдик кумукъа, чи риклин вири мурадар кыле твах! Вун чун я! Чун вун я! Ахътин фагъум, ахътин рикли ча хъи, чавайни Парлацавайни Арчанавай хъиз шсанвилин, камалдин вини къилиз акъатиз хъурай!

Вири Пилиди дадна куьтягъдалди кисна. Ахпа Члехи фикъи "Ипитиса Грециядай хтанвай микитисдивай жузуна:

- Грекрин фагъумда гъихътин цийивилер аватла чаз лагъ. радиз маса гафар аватна ви ихтилат зуракли амукъна.

- Цийивилер гзаф ава, - жаваб гана Грециядай хтанвайд/, Философрин расалра гзаф затларикай ихтилатар физва.

>илософрин кыл кукларзавай жузунрикай сад руьгъдин тлу агъурунихъ галаз галклай я. Инсандин руьгъ квекай я? И узун гзафбурун кыле экъезва. Гзафбуру идаз жаваб игъурзава. Садбуру лугъузва хъи, руьгъ авай затли туоли уькуьбуру руьгъни акъул садарзава. Пуддагъайбуру

руьгъни инсан хъиз дуьньядал атана хъфидай са затли я лугъуз уьуьжетзава. Садбурун лугъунрай ики акъатзава хъи, руьгъ Индикай, успидикай чара, махсуси, гзаф куьлуь клусарикай акъленвайди я.

- Акли дуьз жедач, - лагъана Типитиса, - руьгъ затли туш, >атлуникайни туш, къвердавай тамам хъанвай, бегъем хъан-»й, къилиз акъатнавай фагъум я. И фагъум чна гуьуьнлай, фда жува кватлазавай фагъумдилаи илагъи яз, инсандиз

Иан тумунин са силих хъиз эвелдай гъуцари гузва.

Муьшкьурдай атанвай са фекъидиз вичин чирвилер къа-луриз клан хъана:

- Завай хъайитла акли туш!

- Бес гъикли я? - жузуна Типитиса.

- Гъеле завай къатлиз хъанвач. Идаз килиг тавуна а куьне игъивални туш.

- Гуьуьжет мийир, - лагъана Типитиса.

- Гуьуьжетун вуч лагъай члал я, члехи фекъ? - жузуна сада.

- Гуьуьжетун масадан фикирдиз "ваь, туш" лугъуз, вичи а кирдин чка къадай са затли вилик эцик тавун я.

И гафарал вири рази хъана. Типитиса рикливайни члехи къи - микитис тир. Адаз философия, гъисаб, астрономия, яясат, риторика, лукъманвал, логика, дяведин сснят, уьуьруьхъанвални чидай. Фекъийриз чидай хъи, Типитисан /ыгъ гъар сеферда, гъар цлийи уьмуьрда фагъумдин маднн цши кларарал акъазавай руьгъ тир. Квалеле ацукънавай- (лурукай сада - Къвепеле шегъердин Гъуцар квалелин фекъиди Ба фекъидин хтулди и фикир мецел гъана:

- Члехи фекъи, Буддадиз гъуц лугъузвайбуруз вун акуштла, абуру вун садлагъай уьмуьрда гъуц хъанвайди я з, гъуцарин циргъиниз кхъидай.

- Вичин алакьунрив, чирвилерив инсанриз куьмекзавай, бурун гъиликай къазвайбур эхирдай вини къилиз акъатда. [нсани абуруз гъуцариз хъиз играмда, абурун сурарал акъмбетар эцигда, - лагъана Пилиди.

Накъанан инсанрин чирвилер гъа ихътин ксарин фагъум-алаз къенин йикъуз, къенин инсанрив атана агакънава.

[гъенин фагъумни мукъуф пакаман микилрив, мидиврив Икбарзавайбуруни гъа ихътин ксар тушни?! - Римидивайни гафар лугъун тавуна акъвазиз хъанач. Чка-чкадилаи ванай и гафарин вилик пад Тштылиса вичи куна. Ада ихтилатдин хвал дегишарна.

- Гапурдин хер хъана сузадал алай къегъалдиз, ша чун Ирал къуранвай чухлумлар кватлиз фин лугъудай чка

тушир хъиз, руьгьерихъ галаз рахадай нянихъ инсандш, фагъум тарифар авунни гъакъван чкадал аватзавач. Вирида кисай ч'авуз Пип'Ит'Иса вичин гаф бсгъемарна:

- Югъ хурушум жезва. Хванахаяр, зарияр, микитисар, фскъияр, сихилрин ч'ехибур Гъуцар к'валс амуькрай. Амай-бур чпин к'валериз хъвач. Руьгьериз эверуниз гъазурвал аку! Са герендилай руьгьерихъ галаз рахадай ч'ав агакъзава.

Гзафбур Гъуцар к'валай акъатна хъфена. Фекъийри, къуь-зубру руьгьерихъ галаз рахунлай вилик чпин гъил, чин чуьхвена. Ахра вири хтана руьгьериз эвергудай к'вале ацукъ-на. Пилиди гъана гъардаз са гъвечли циб туьтуь гана. Ахпа ада гъуцари'з дадна.

Руьгьериз эвердай нянихъ дараматда шемер кудачир. Къвердивай мич'ивили фекъиярни, микитисарни, къуьзубурни, хванахаярни арада тафават тугуна т'уьна. Гъардаз вичин патав гвайди хъен хъиз аквадай ч'авуз Гъуцар к'валин лацу къав, лацу цлар ч'улавни лацуд акахъай, ч'улавни лацу цифери ара- дат'ана са-садахъ галаз женг ч'угазвай цавуз ухшар хъана. Инсанар и ажайибвилел мягътел хъана амуьк-на.

Мич'и к'вале ацукънавай ксари лацу-ч'улав цавуз килиг-завай. Абуру цавар рахан гуьзетзавай. На лугъун, дарамат амачир, къав амачир, и дуьньяда абур гъар сад тек тир, къураба тир. Гъар сад лацу-ч'улав цаварин к'ланик ацукъна, анай къведай ванарихъ яб акалзавай. Абур руьгьерин ванарихъ тамарзу тир: къарихбур цихъ, лук'лар азадвилехъ тамарзу хъиз.

Яраб руьгьер вучиз геж рахазват'а? Яраб чал гунагъ алажал? Чун гъихътин гунагърин иеси ят'а? Яраб ч'ехи бубайрин руьгьери заз вуч лугъудат'а? Руьгьерин ван гъа гила къведи, мад къведи, лугъуз япар цаварал алайбурун бейнийрай ихътин жузунар физвай.

Цавари рахаз къил кутуна. Цавариз инсанрив агакъарна к'андай гафар авай. Инсанриз цаварилай ван хъана к'андай гафар авай.

Римидихъ галаз Ваякъандай хтанвай Адарни вичин микилдин ч'ехид хъиз и к'вале авай. Адаз лацу-ч'улав циферин арадай вичин буба Мадаран ван атана:

- Адар, чан хва! Ви рик'Ияй лук'Вилин т'ал акъатзаваяя? Ваз азадвилин лезет ахкунвани?

Ахоани Адараз яргъи чуру галай, акъулдив ац'анвай вилсрив вилик квайдан рик'Из килигзавай къуьзуьд - вичин Буба акуна. Ада атана Адаран къилелай гъил элкьурна:

- Чан хва, гъар са лезги инсандин к'алубда гъатнавай азадвал я. Микилар алатундивай к'алубар дегиш хъайит'лани чун, чи т'ул, чи ч'арах, сифтевал амуькда. Гъуцари чун азад яз гъик'ленва. Чи уьмуьр азадвал ават'а инсандиз лайих уьмуьр я, тахъайт'а ваь. Чун къейидалай къулухъ тан накъ-вадик акахъайт'лани, руьгъди цаварал хъфена, гъуцарин патав вичи-вич цийарда. Ахпа мад чилел эвич'ада. Руьгъ гъар сефер цийиз чилел атайла эвеландалай каркам жеда, ~фагъумдин гурара мадни къакъан к'арц'ел ацукъда.

- Буба, гила зун вири хътин инсан я! - гъарай акъатна Адарай.

- Акъазва заз. Вун вири хътин ваь, гзафбурулай бахт авай инсан я. Вун Пип'Ит'Исанни Пилидии патав гва. А ксарин хъи, абуруз гъуцарихъ галаз рахадай ихтияр ава. И ихтияр Пип'Ит'Иса вичи ч'угур жафадив къачунат'а, Пилидиз гъуцари чпи гана. Жегъил ч'авуз к'ланивилин сувариз Гъуцар суван кук'ал акъахай Пили гъанал ахвариз фена. Им гзаф яргъи-са шумуд йикъан ахвар тир. Ам ахварай са маса кас яз аватна. Дуьз я, ада вичин к'ланиди квадарна, адан чкадал пиливал гъарайна. Ахварай аватайла ада вичи лагъанай: "Заз гзаф ахварар акуна. Зун гъуцарихъ галаз рахана. Абуру заз алатна феи къисаярни аквадай гъунар гана. И гъунардилай инсанриз хийир гудайвал менфеят къачу, лагъана". Пили Гъуцар сувалай ович'на хуьруьз хтана. Ам къенин йикъалдини Гъуцар к'вале ама. И кар зазни чилел чидачир чан хва.

- Зун гъавурда акъуна, буба, - лагъана Мадара, - заз чир хъана.

- Чир хъун т'имил я, - бубади Адаран вилериз килигна, - Пилиди хъиз, Пип'Ит'Иса хъиз жуван халкъдиз къуллугъна к'анда.

- Зун гъавурда гъатна, вун гъахъ я, буба! - лагъана Адара.

...Куьзуьд гъиниз ят'а хъфена. Адар мич'и тавдин к'вале, на лугъун, ахварай аватна. ***

- Бирен!

Дишэгълидин ван Пилидии вири жак'лумрай фена, раке ак'ана амуькна. Рик'ин т'ал ох тежер т'емдив къилиз яма. Ик' амуькинлай, и т'ал ч'угунлай рекъин хъеан я, лагъзна гъарайиз к'андайла дишэгълидин ван мад садра акъатна. Пилидии япарай гъахъна мад рик'Из яна. Гила адал гъарай хъийидай аман аламачир. Пили амачир. Адан чкадал тахарни галаз рзана пад-пад хъанвай уьздендин гъилиз ухшар са рик' аламай. Ваь, им рик'Ини тушир. Им т'ал тир, т'ал!

- Бирен!

Пили къена. Пални квахъна. Адан танни, руьгъни акъвазнавай. Гьерекат кумачир тандиз тек са байих амай: ван хъун.

- Ваз зи ван жезвани, Бирен?

Дуьньядин винел, вич, Пилидилай язух, Пилидилай гьвечи, Пилидилай тифрикъ маса са затни алайди туш къван. ИкI тирди ванцин иссидизни чир хъана. Адан ванцик миливал акахъна. Адан ванцин миливили Пилидии тифрикъ перзедиз элкъвенвай тандал са цIверекI вегъена. И цIверекIдикай акатай цIу адан тан гугу такъаз, гум акъат тейиз чIухна куьтягъна.

- Бирен!

Пилидайни ван акъатда къван. Ада дишэгълидин тIвар къуна гъарайна. И тIвар къурди Пили вич тир. Ван лагъайтIа, Пилидинди тушир, чараданди тир. И ванцикай Пилидиз вичизни керих хъана. Адан вири жакIумрай зыз акъахна. Ада гила вичиз тан амайчIал, вичел чан аламай чIал къатана. Амни къатIана хъи, вичин байихрини фагъумди са-сад къазвач. Виридаз битав кас хъиз чидай Пилидии къене байихарни фагъум чара хъана, къве хел хъана акъвазнавай.

Гъа и чIавуз Пилидии рикIиз тIал ягъун хъувуна. РикI тIазвай. Адан рикIиз а ванцихъ мад садра яб акализ кIанзавай.

- Бирен! Вун гъи дуьньяда ава?

- Зун? Гъа вун авай дуьньяда. Зи кIаниди! - Пилидии рикIел и ванцин иеси вуж ятIа гила хтана.

- Бес вучиз ви руьгъни, ви мезни липI хъанва?

- ЯхцIур йис я заз ви ван тахъана. Яхцур йис вилик... а чIавуз зи къад, ви цIеруьд йис тир... Чун чара хъайи йикъуз...

Пили, на лугъун, вич - вичихъ галаз рахазвай. Пилидии вилерилай авахъзавай лацу марфад стIалар хътин накъвари адан чинай агъуз хвалнавай.

- Бирен! Вун шехъзавани? Шехъмир! Рьуцарин, руьгъерин, инсанрин дуьньяда къве жегъил цуьруьц са-садахъ галкIанач лугъуз шехъдани? И вири йисара зи вил вал алай. Заз чизва вуна инсанриз гьикI рикIяй къуллугъ авунватIа?

- Вун зи рикIел зун Гъуцар сувал ахвари тухвайдалай къулухъ садлагъай сефер я хуьквезва. Ваз чидани... вун ъавурда акъазвани... Зи рикIяй, на лугъун, са ни ятIа, чукIулдив атай хъиз атIана вун акъуднавай... На лугъун, садлагъана, са ни ятIа вун зи рикIяй атIана гвадарнавай. Гъа геленда - атIудайла заз тIар хъанай. Ахпа мад вун зи рикIел хтаначир.

- Чаз хъайиди маса гуж я, Бирен! Им дестен я, эх тежер керемат я! Ваз регъят тир. Вучиз лагъайтIа, ви рикIел зун аламачир. Ваз чидани за вуч чIугунатIа? Ви рикIиз гила ягъай тIал зи рикIяй акъат тейиз яхцIур йис я.

- Масадбурун алатна феи вири крар аквазвай вилериз вун такваз хъана! Тебиатдин къуьруьк(179) аку! Вун чIалахъ жеч, Гъуцар суван кукIвал зи бейнидиз садлагъана экв атайдалай вилик алатна феи къад йис къс тахъана зи рикIел хтаначир. Заз жуван тIварни чиз амачир, вун чIалахъ яни? Гъавилай къени вирида заз Пили лугъузва. Гила зи рикIел вири хтана.

- Вуч хтана ви рикIел?

- Вун хтана, зи кIаниди! Ви рикIел аламани? Чун суван синел акъвазна экIизвай ракъин эхир цIарариз килигзавай. Гъа и чIавуз садлагъана, дуьньяди яни, за жува яни къилихъ-бацарна. Садлагъана, вири дегиш хъана. Зи вилериз ваъ, къилин къениз ракъин экв аватна. Бейнидин вири пиплер экуь хъана. И кар квез ухшар тиртIа чидани ваз? На лугъун, къулан йифиз, садлагъана, цав лацу хъана. Зи вилпк икъван чIавалди кIеви тир са ракIар ахъа хъана. Зи вилериз тек са чилин винел алай, гъамиша аквазвай ваъ, садазни, садазни такур затIар акуна. Абур и чIавалди вил илисна килигайтIани таквадайбур тир. Заз гъа гьеленда вири дуьнья заз гайи хъиз хъана. А чIавуз зи рикIелни атанач хъи, и гьелендилай виликан уьмуьр зи рикIелай алатнава.

- Вун виридаз герек тир. Вуна алатай йисар гъакI ракъанач. Инсанриз къуллугъна. ЧIехи Рагъдиз къуллугъна.

- Зи вун квадарна. За дишэгълидин иервеликай яхцIур йисуз хукудна кIанзавай лезет квадарна.

- Бирен!

- Гъай!

- Зун ви патав къвезва, Бирен!

- Фад ша, фад ша, зи кIаниди!

И гафар сиве амаз Пилидии вилик цIеруьд яшар авай руш IэвичIна. Хъуьтуьн цIиг ятIани рушал кIанивалин сувариз - I яхцIур йис идалай вилик алай гатфарин пекер алай. Ада [Пилидии вилик метIер яна. Пилидии чIар-чIар гум акъатза-]вай танди гъа и гьеленда гурпна гугу къуна. Адаз вичин цIай галай гьилерив рушан тан къуна вичел чугаз, ам вичик Iакадариз кIан хъана. И мураддив ада гьилер виликна. Пили-дин гьилера... руш ваъ, са къужах мичIивал гъатна... ***

Римидиз акваз-акваз кIвалин мичIивал санал кIватI хъана

таран кIеркIетIдиз ухшар са затIуниз элкъвена. Аламат кар ам тир хьи, санал кIватI хъайи мичIивили вичин нав дегишарна. Ам лацу хъана. И чIавуз Римидиз лацу кIеркIетIдин патав чулав са тIвални акуна. Чехи сердер мяггтел хъана амукъна. Ада фагъумдив килигайла вичин вилик ксанвай са аял алаз акуна. Чулав тIвал аялдив агатна. Адакай гъулягъ хъана. Гъулягъди аял ягъан патал кьил винизнат~Адан къве чуьхел мез сивяй акъатиз къенез хъфизвай. Им акурла Римидин рикI чкадилай юзана. Римидиз са вуч ятIа ийиз кIан хъана. Танди гьерекатнач. Ам кьурана амукъна.

Гъа и чIавуз, тIебиатдихъ галаз женгина лигим хъанвай сг гъили гъулягъдин туьд кьуна. Гъулягъдин къачихъ акъатнавай мез мад къенез хъфенач. Римиди гъилин ие» жагъурна. Ам акурла вични мяггтел хъана амукъна. А гъш< Римидин руьгъдин гъил тир. И хвешивилин къенени Чехи къашатI руьгъерин дуьньядикай чара хъана... ***)

- Вун вуж я? - лагъудай ван атана.

- Зун фекьи я. Бес вун вуж я? - Грециядай хтанвай микити-къудгъун хъана. (180) Цава цIайлапан яна. И гугрум-пахърахъни, и вилер кIармашдай эквни микитисдилай гъейри и кIвале авай масадбуруз я ван хъанач, я акунач.

- Вун Алпанан руьгъ яни? - жузуна фекьиди.

- Зун Зевс я! Зун Алпанан стха я! Зун грекрин гъуц я.

Фекьидин рикIе гъеле гъихътинди ятIа вичивайни къатIи тахъанвай са байих экъвена. Адаз вич сел атанвай суван вацIун винелай вегъенвай шуькуь кIарасдилай алатзавай хъыз хъана.

- За яб акалзава, лагъ жуван гафар! - лагъана фекьиди.

- Зун ваз цIийи чирвилер гуз атанва, - гъарайна Зевса, - хъсан яб акала. Эвелни - эвел авайди садани хун тавунвай, садалайни тахъанвай, часпар, рекъин течирди тир; Ам я экв тушир, я мичI, я кьуруди тушир, я ламуди, я чимиди тушир, я къайиди. Ам ибур вири санал тир. Ам гъамиша авайди, садди, кIалуб авачирди тир. Йикъарилай са йикъуз ада, сан течир къван чIавара вичин къене хвенвай какадиз ухшар жедай са затI хана. И какадиз ухшардан хъиредай сварар атана, здан къеняй затI, фагъум, гьерекат акъатна. Ибурукай навни чил рас хъана. Цаву ирид хва хана, чили ирид руш. И ирид СIХЛди ирид вах чпиз къачуна. Абуруз сан - гъисаб авачир къван аялар хъана. И аялрикайни чилин винелпал ацIай инсанар дуьньядал атана.

- Чехи Зевс, - лагъана фекьиди, - вун Алпанан стха ятIани,

Ж

грекарни чун чара рекъерив дуьньядиз атанва. Чун гъуцари данвай силихрикай экъечIнава. Чи руьгъни а силихдин муькуь паюникай я. Куьнс рахай къисадикай са затI къатIиз хъанач. Бес грекрин руьгъер гъинай атанва?

- Руьгъер цавун рухайри чпихъ галаз гъана, - жаваб гана Зевсди.

- Гила зун чIалахъ я хьи, вунни Алпан рикIивайни стхаяр я. Чи дуьньяйриз гзаф ухшарвал ава.

- Гзаф чаравални ава, - лагъана Зевса, - Зидни Алпанан арада авай тIулдин чаравал грекринни, лезгайрин арадани ава. Вични чи дуьньяйрин са маса къетIен чаравални ваз чир хъухъ! Чна гъуцарикай инсанар туькIуьрзаватIа, куьне инса нар гъуцариз элкъуьрун патал тербия гузва. Квез инеанрик гъуцвал кутаз кIанзава.

- Чехи Зевс, им дуьньядин иервал артухарун патал я. ИкI тахъайтIа, инсанрин фагъум къвердавай виниз акъатдани?

- Идаз муькуь чинни ава. Куьне рекъин патал дуьньядал атанвайбуруз рекъиникай катиз эвер гузва. Им дуьньядин виридалайни кьилин къанундиз акси я. Дуьньядин винел ара датIана дегишвилер фин тавуртIа, инаг яд акъвазнавай уьлендиз элкъведа.

- Чна гъамани фагъумзава. Идаз килиг тавуна...

- Ваз гаф авай хътинди я. Чугарвалмир, лагъ!

- Чехи Зевс! Ваз тIипIтIисан ван татана жеч. Ада лагъанвай, лезгийрин муькуь фекъийрин гзафбуруни къабулнавай ихътин са фагъумни ава чахъ. Жечни чирвилер къвердивай артух жезвай инсанар чпин фагъумдин лап вини кьилиз акъудна. И инсанар гъикъван къведлагъай дуьньядин четинвилери кIармашрай? Чаз садлагъайни къведлагъай дуьньяяр акадар тавуртIани, гъич тахъайтIа са-садахъ галаз галкIурдай мурад ава.

- Ам рикIелай алуда. Бес Алпаназ идикай хабар тушни? Ада вучиз ихътин асивилериз рехъ гузва?

- Алпаназ вири чизва, - лагъана, - микитисди, - Чаз фагъумдин азадвал ада вичи ганва. Гъавиляйни, чун "та^ руьгъдин сар я" лугъузвай грекрехъ галаз рази туш. Чма да муьмзава хьи, ибур сада муькуьд бегъсмарзавай къве а-ихдикай тир виляй, са-садан паяр я. Сад муькуьд галач^ кьунни герек туш. И чIавуз дуьнья Бугадайрин гъиле гъатд

'- Алпана квехъ галаз гзаф рикIин кьуьтуьлвалзава. пагъана Зевса. - Зун адахъ галаз рахада...

...Рагъдин кIвалин мичIивилив ацIанвай руьгъсериз эвер, ^Iвализ кIватI хъанвайбур дуьшуьшрив ацай руьгъерин ду<

нъядай чи дуньядиз хтана.

- Шемер куькуьра, - гъарай гана ТИпИтИса, - тахъайтIа чун чи дуньядив агакь хъийидайдаз ухшар туш.

Рубьериз эвердай нянлай кьулухъ къвезвай йиф чИичIун адет тир. И адетдиз аялар, кьуьзуьбур, начагъар, руфуна яни гъиле фриштаг аял авайбур-дишэгълияр муьтIуьгь ту-шир.

Вирида эвелдай гъазурвал аквадай. Къафунар чирадай, чИиргъин гъазурдай. Гъарада гафар вичихъ галаз къадай дуст, сатIул(181) жагъурдай.

...Фекъияр, сухтаяр Гъуцар кIвализ кIватI хъанвай. Гъамиша секинвиллин кIватI хъиз аквадай Пили и сеферда теспача тир. Адан гъал акуна ТИпИтИсавай акъвазиз хъанач:

- Вуч хъанва, вун юзурзавайда вуч я?

Пилиди вичиз акур къиса рахана. Ахпа чара атIанвай вилерив ТИпИтИсаз килигна: "За вучиь, ТИпИтИс?" ТИпИтИсаз и ихтилат зарафатдал вегъиз кIан хъана.

- Йиф яргъи я. За квез эвел Милетви Фалеса лам алцуар авур къиса ахъайда. Ахпани чаз хъайи ванерал, акур затIарал хуькведа чун.

- Зун къисайрихъ яб акалдай гъалда авач, Чехи фекъи, - лагъана Пилиди. ТИпИтИсаз арадиз маса гаф вегъиз кIан хъана:

- Вуна чIугазвайди жуван азаб я. Бес ваз жув алцуар ийиз кIанзавайни? - лагъана ТИпИтИса хъуьрез-хъуьрез.

Пилидал ван аламачир. Гзафбуруз им ТИпИтИсан гафарал развиллин лишан хъиз хъана. Римиди жузуна:

- Чехи фекъи. Милетви Фалеса лам алцуар авур къиса гъикI хъанайтIа лагъ, чазни чир хъурай.

ТИпИтИса Пилидиз килигна, рахана:

- Садра винел къелен пар алаз хуькведай чIавуз вацIун а патаз акъатун герек хъана. ВацIун юкъвал агакъдамазни ламран кIвач цIуьдгъуьнна, ам циз алабар хъана амукъна. Цик акатай къел цIурана, адан гзаф пай яд хъана цихъ галаз авахъна фена. КIвачел къарагъай ламраз гзаф къезил атана. Ам йигин - йигин хуьруьз хтана.

Идалай кьулухъ гъар сеферда пар алай ламран рехъ вацIай гъатайла ам гъа гъеленда циз ярхар жез хъана. ЦIурадай затIар цIуруна авахъдай, хадай затIар хана цел алаз фидай, гъамишани ламриз къезил жедай.

Ламрак хесет акатнавай. ВацI гьалтдамазни вичивич ярхар тавуна акъваз хъжезмачир. Адакай и хесет садни

къейила хкатда лугъудай вирида. Ламракай ламвал хукуд жедай затI туш, лугъудай са бязибуру.

Милетви Фалеса икI фикирзавачир. Ада иесидин развилелди ламрал памбагдин пар эцигна вилик кутуна вацI галай патахъ гъална. Лам вацIал агакъдамазни адет тирвал циз ярх хъана. И сеферда ам гужунив къарагъ хъувуна. Вучиз лагъайтIа, памбагди яд чIугунвай. Ам авайдалайни залан хъанвай.

И кардилай кьулухъ и лам мад садрани вацIал ярхар хъхъанач лугъуз шагъидри къин къадай.

И къисади яб акалзавайбуруз лезет гана. Пилидилай къир. Адавай сакIани вичин сабур кIватIиз, рубьгдихъ галаз мез жагъуриз жезвачир.

Вирида Пилидиз килигна. Пилиди са агъ чIугуна:

- Ваъ, Чехи фекъи, - лагъана. - И тIал а тIалдикай туш. Заз вучдатIа чизмач. Зун я мейит хъана мейит туш, яни зал чан аламач.

- Абур вуч гафар я, Пили! Дуньядин вири дердер чIав фиркъван рикIелай алатдайбур я. Садлагъай югъ азаб ятIа, къведлагъай югъ хажалат, пудлагъай югъ регъуьвал, къуд лагъай югъ "хъана, алатна" жеда.

- Зун виридалай гъил къачуна яхцIур йис идалай виликан а иер дуньядиз хъфиз гъазур я, - лагъана Пилиди.

- Низ кIандач къван? - ТИпИтИса мад зарафатдал вегъена.

- АкI ваъ, Чехи фекъи.

ТИпИтИсан ван дегиш хъана:

- Бес ваз гъикI хъанвай? Виридалайни чIехи сир ам я хъи, дуньядин къилни кIан инсандиз чидай хъиз жедай чIавуз, ам са кьулу затIун вилик ажуз хъана амукъда. РикIин гъин ятIа пипе кIев хъана амай са гафин, бейнидин гъи биришдай ятIа акъатай са суретдин, фагъумдин экуьнин са цIарцIун парцикай хкат жедач. Инсан са яру пузаррин вилик мет ягъаз аур жеда. Са уьмуьрда кIватIнавай акъул са мили хъвердиз урбанд гунлай элкъведач.

Или винелай секин хъанвайдаз ухшар тир. Къеняй ада вуч /газватIа садазни чидачир.

Ихтилатдал илич. хъанвай къайивал алудун патал Чехи фекъи ТИпИтИса мад Грециядай хтанвай микитисдиваи вичиз акур-такур рахун тIалабна:

- Чаз ван хъанай хъи, вун арада Мисирдиз - Рагъдин кIвализ килигизни фенай. Ваз вуч акунай? Жуваз акурбур |Лагъ, чи чирвилерни артух хъурай, йифни алатрай.

- Са йикъуз зун Рагъдин кIвалин вилик галай, - къил

кутуна микитисди. - Мисирвийри Рагъдин чехивилиз талукъ суварар киле тухузвай. Хъуьрердайбур, шехъдаибур, къуьлдаибур, мани лугъдайбур, квасавалдайбур са-садак акахънавай. Зун хъиз акъвазна килигзавайбур мадни авай. Заз абурун ихътин са ихтилат ван хъана: Сада муькуьдаз лугъузвай:

- И мисирвияр, гзаф къемеда ксар я. Са патахъай гъуцариз гъиспесар гузва. Абурун чехивилиз дадзава, суварар туькгуьрзава. Муькуь патахъайни абурухъ шехъзава. Им вуч лагъай чал я? Гъуцар гъуцар ятла, абурухъ шехъмир. Абуру инсанар ятла, абуруз дадмир. Къведакай сад хикягдай чка тушни?

Муькуьда адаз жаваб гана:

- Дуьньядин сир анал ала хъи, гъуцарни инсанар са-садакай чара тир къванни са-садаз муьква я. Гъуцар авачиртла инсанарни тежедай хъиз, инсанар авачиртла гъуцарни жедачир. Абуру чара тир къван садни я. И камалдин бавурда гъатна кланда.

- Камални хибривал са бязи чавара къвал-къвала жеда. Гъавиляйни арифдар вуж ятла чирун гзаф четин я.

- Бес гъикла! Камал къатлун патал жувни- каркам хъана кланда. Пифагор хъиз, адан сухтаяр хъиз!

И гафарни зи фагъум вичел члугуна. За авайдаланни муькуьв атана абурухъ яб акална. Сифте гаф вегъейда муькуьдавай жузуна:

- Ваз Пифагоракай мад вуч чида. Заз адан твар ван атана. Грекри адан твар фад-фад къада. Адан камал гъикл винел акъатнай?

- Ам чи вилик галай Рагъдин клвале сухта хъана. Илимди деринвилер и фекъийривай чирна. Ам и фекъийрин камалдин бавурда акъуна. А камал ада къабулна. Са тимилни артухарна вири Грециядиз чукурна.

Заз ахъая кван, Пифагор квен бавурда гъатнавай?

- Ам бавурда гъатнавай хъи, вири затларихъ диде-буба ава, ам дуьньядал гъайи къуват ава. Вири затларин буба окв я, диде мичливал. Экв чимиди, къуруди, къезилди, йигинди я Мичливал къайиди, ламуди, заланди, явашди я. Вири затлар ибурукай - бубадикайни дидедикай, итэмдикайни дишэгъги дика и жезвайди я.

- Битаввилин къве пад, къвс хел жен ада дуьз къатланва Ада бес руьгдикай са затл лагъанвачни?

- Лагъанва. Бес виридаз чканвай и гафар вав агакънавачни"

- Зун яргъарай я, микитис кас. Гъавиляйни зи гу-нагъдилаи

ил къачу.

- Акл хъайила яб акала. Пифагора виридаз чирна хъи, руьгъ рекъин тейирди я. Руьгъдик тандай тандиз фидай хесет гала. Руьгъер инсанрикай, чуранриз, чуранрикай инсанризни фин мумкин я. Къуд пад ацланвай инсанриз са тимил вил эквна килигдамаз им гъа гъеленда аквада. Пифагор бавурда гъатна хъи, гила жезвай крар са гъи члавуз ятла хъана алатайбур я. Гъа икни, и крар са члавинлай тикрар хъжеда.

- Гъа икл жеда жал?

- Вучиз жедач? Тан ажуз хъайилани руьгъ къуватдай аватдач. Тан буьркъуь хъайитлани руьгъдиз аквада. Тан къейитлани руьгъ сагъ амукъда.

- Аламат я!

- Бес гъикла? Ваз чидани Пифагора вичин чирвилер имилдив гъикл агакъарнатла? И кар патал ада гъихътин четинвилериз эхнатла.

- Гзаф къемеда я. Микитис стха, рахухман, зазни чир хъурай!

- Мисирдин фекъийривай таре къачунвай Пифагор акъатна Грециядиз хтана. Адаз жемятдин хесетар гзаф серее чидай. Гъавиляйни ада хтун кумаз гъарай-эвер тунач. Чилин кланик вичиз са клвал расна. Са йис чилин кланик кумукъна. И члавуз дидеди вичин гада къена лугъуз шел-хвал авуна, алемдиз чав чукурна. Вири идал чалахъ хъана. И члавуз дидеди гъар юкъуз и шегъерда хъайи крар вири хкиз вичин гададив агакъариз хъана.

Са йисалай Пифагор чилин винел акъат хъувуна. И члавалди як цурана алатна са кларабар амай философ садлагъана шегъердин кимел акъатна, вич а дуьньядай хтайди я, лагъана вири жемят мягтел туна, Ахпани вич а дуьньяда авайтлани и дуьньяда хъайи къисаяр куьлуь затларни риклелай алуд тавуна рахана жемятдин мягтелвал мадни гзафарна. Жемятдин фагъум вичиз клани хула турдалай къулуьхъ руьгъдикай, гъуцарикай, а дуьньядикай рахана. Адан гафар акъван тасирдайбур тир хъи, кимел алайбур вири шехъна, абуру микитис гъуцариз ухшар къуна...

Гаф инал атайла Типитиса лагъана:

- Квез гъамни чидани хъи, Пифагораз вичиз гъуцари ганвай фагъумдин тем, цаварал алайбуру ам хягънавай чал сифтени - сифте Алупан чехи клвале - Кас вацлун къере чир хъана лугъуда. Жегъил члавуз вичин таярихъ галаз Кас вацлун къеряй фидайла, са гъинай ятла гзаф векъи са ван атана къван: "Ваз хийир хъурай, Пифагор!"

А девирдин гзаф хабарар кьени чакай чуьнуьх я. Гилани садазни Пифагоран ватан гьинаг хьун чвдач. Гьарада са гаф рахазва. Амма са затI шлу(182) я хьи, грекрини, мисирвийрини, ромавийрини адаз чаради, чпикай туширди, \ кьураба лугьузва.

Сухтайрикай сада жузуна:

- Им ваз гьинай чида, Чехи фекьи?

- Сад лагьайди, Пифагоран кьатIунар чи кьатIунриз гзаф ухшар я. Кьвед лагьайди, кье нянихъ зун Пифагоран руьгьдихъ галаз рахана.

- Чехи фекьи, вуна Страбоназ чар кхьин хьувунайни, Адавай Пифагора кай жузуртIа жедачни?

- Эхъ! Амма чидач а чар агакьнатIа. Ягьийрин гьилий вил ахьайдай мажал жезвани?

XI

Шуд лагьай нян туракъ тир. Рагъ файлай акIанвайтIани эвягышвай писан гьапар хиз цавун чиниз экIя хьанвай циферал туракъ нав аламай. Иррисаз чидай хьи, гьуцариз пара кIандай ксар кьейила цивар и рангида гьатIа. И хиялдив гьиле кьелем кьур Иррисан вилерикай лацу чуру галай са касдин чин карагна. И кас TунIмIасазни ухшар тир. Вил жеена килигайла ам тахьун Иррисаз чир хьана. Кьуьзуда туракъ цавай Иррисаз килигзавай...

ШАЛБУЗАН КЪИСА

Серее Нажаран кIвализ свае хьана атайдалай ирид югъ алатайла хуьруьн патав гвай кьакьан пелел цIай кана: арандиз ягьияр атанвай. Лезгияр мадни вири санлай кIвачел кьарагна. Гадаярни рушар, чамарни сусар гьиле гапур кьуна ягьийрин вилик экьечIна. Агьа патай лаз ягьайла кьил гайи ягьягьунар югъ мичIи жедалди, вилиз вил аквазмайкьван акьваздачир. Аранда ивидин стIал тIакьур кьванни ,векъ амачир. Инсанрин вилериз иви акьатнавай. Гьавилий чилни цавни яр элкьвена са рангида гьатнавай. Ихьтин йикьарикай са йикьуз Кас вацIун кьере Нажаранни Сересан вилик ягьийрин са тилит акьатна. Чибурни ягьияр марфадилай вилик цавун аршда лацу цифни чIулав циф са-сада акьуна ахпа акахьдай хьиз са-садан кьенез гьахьна.

Кьефледай атай риге Нажаран балкIандин кьашкьада акьуна. БалкIан татабар хьана. Вичивай вич хуьз тахьана эвел

кылихъ фена, ахпа къвалахъ ярх хъана. Балкандин кланик кумукъ тавурай лугъуз Нажара гвадарна. Амма са кѳвач муклатѳда амукъна амни балкандихъ галаз ярх хъана.

Вилик акъатнавай ягъидихъ галаз гапур куклурзавай Сересаз им аквазвачир. Ада садни ягъидин рикѳиз гапур сухна акъудайдалай къулухъ вилерив Нажар жагъурна. Гъамиша ихътин гъунардилай къулухъ Нажара адаз тарифдин гафар лугъудай. Сересаз са кѳвач муклатѳда амаз балкандин кланик кумай Нажара чабалухиз акуна. Адаз вичин кѳвач балкандин кланикай хукудиз кланзавай. И чѳавуз Сересаз риге гваз Нажаран винел гъарза жезвай ягъини акуна. Адан тандай къайивал фена. Сересан гъарайди къванериз цирк акъудна. Ада балклан ягъидихъ элкъурна. Нажаразни и ван хъана. Ада ван атай патахъ килигна. Серее акуна. И чѳавуз къулухъай риге гваз къвезвай ягъи адав агакънавай. Сереса ягъидин къил тандивай къакъудун патал гапур винизна. И гъелен ягъидин риге Нажаран чапла кулунай гъатна виликай хкатна. Гъа и гъелендани Сереса гапурдив ягъидин гардан яна. Ягъидин къил йисин гъалун клентѳ хъиз авахъиз - авахъиз Нажаран кѳвачерик фена. Чин Нажаран шаламдин клануз яна акъвазна. Нажаразни им акур хътин тир. Вучиз лагъатѳа, гъа гъеленда балкандилай эвичѳна вичи вич Нажаран винел вегъей Сересаз адан вилерин чѳехи хъанвай нинийра са гъерекат акуна. На лугъудай, Нажаран вилсра са хъен къугъвана квахъна.

Гъуъл ягъидин риге рикѳиз сух хъана вичин вилик къейи ирид йикъан сусан гъарай цавун ирид лагъай гъавадиз къван агакъна.

Цавар-чилер Сересан ванцив шехъзавай хътин тир. И ванцел кѳватѳ хъайибуру Нажаран тан къуънерал къуна хутахна. Сересни къуъчѳерикай къуна секин чкадал хкана. Серее гъавурда акъуна хъи, шелрив Нажарал чан хкиз жедач. Шуткъу алатна, чѳарар чкланвай Сересан гъараяр сузадиз элкъвена. Ам секинарун патал патав гвайбуру адаз рикѳ-тлурклун гузвай:

- Рекъин галачир дяве жедач, къисметдикай гагъатдай къегъал. Гъуцариз вири аквазва. Абуру ваз сабур гуда. Къейи-идахъ галаз рекъиз жедайди туш.

Сересаз ибур садни ван жезвачир. Вилерилай авахъзавай накъвари къве хъуъкъелайни хвал ахъайнавай. Ада суза ийизвай. Чинин жаклумар агъван тейиз рикѳ шехъзавай. На лугъудай шехъзавайди Серее тушир, адан къене авай са вуж ятѳа масад тир.

Нажаран мейит вичин хуъруъз хкана кучукна. А чѳавалди Гъни куътягъ хъана. Ягъияр ватандин чилелай чукурай :гъалрикай сагъ амайбур чпин кѳвалериз элкъвена. Йинсанрин чинриз мадни хъвер хтана. Дуъньядин крар чин эвелан рекъяй хъфена. Амма Сересан чин мад ахъа Ихъанач. Сересан суза атланач. Сересан вилин накъвар >вазнач. Сересан пелен биришар ахъа хъхъанач. Сересаз [ъньядин тѳям Нажар къейи йикъуз квахъай хъиз хъана. ;ресан алемда дуъньядал тек са нав алай. Нажар къейи съан нав. Ивидин нав. Рекъинин нав. Сереса вичин хиял-а ягъидин къил шумунни са сеферда ягъаз чилел-Нажаран шчерик гвадарнавай. Идакай Нажараз хийир амачир. ;ресаз шумунни са сеферда Нажарал чан хкиз клан хъанай. 13 хиялдай вичин балклан са гъелен фад гъална, ягъидилай шк акатиз клан хъанай. Хиялрай ада гъа иклни авунай. гъялринни шлувилин арада авай рехъ атлана куътягъ жедай-тирни? Сересавай и рехъ саклани атлана алат жезвачир. И ;хъ авайданни авачирдан арада квахъна физвай. Са варз гъа кѳк алатна. Сересан вилин накъвар къуранач. Са нянихъ залан хиялри туш гана гъалдай фенвай Сересан вилиз ахвар физвай хъиз хъана. Гъа и чѳавуз кѳвалин раклари ванна. Сересаз акваз-акваз ракар ахъа хъана. Нажар хуърез-хуърез кѳвализ гъахъна. Сересан патав атана. Адан мисик акахъна. Ам къужахда къуна. Сереса адан тандин, гъилерин чимивал байихъзавай...

Серее ягъал тушир. Адаз Нажар къейи чѳал чизвай, рикѳелай алатнавачир. Идаз килиг тавуна адан патав гвай-дини Нажар тир. Ам Нажаран къужахда авай. Адан танда экъвезвайди Нажаран гъилер тир. Вич ксанвани, уях яни течиз, вичиз и кар кланзавани, кланзавачни бегъем чин тейиз, патав гвайди Нажар яни, тушни къатѳи жез - тежез Серее адаз муътлугъ хъана. Ахпа Нажар гъа атай хъизни хъфена. Сереса пака нянихъни Нажаран рехъ хвена. Нажара адан вил рекъел тунач. Накъанан чѳав агакъайла мад атана. Сересан месик акахъна. Ваъ, им ахвар тушир. Сересаз вири аквазвай. Адан патав гвайди Нажар тир...

Идалай гуъгъуъниз Сереса гъар нянихъ Нажаран рехъ Гъуъдай. Нажарни къведай.

Идаз ахварни лугъуз жедай. Са кар авай хъи, бязи чѳавариз Нажара кѳевиз чуъкъвей чкайрал экуънахъ лапанар аламукъ-дай. Садни... Сереса къатлана хъи, вичин хиве аял гъатнава.

И сир Сересаз чир хъайи йикъалай мад Нажар йифериз адан патав хтанач. Са шумуд йикъуз Нажаран рехъ хвей

Сереса эхир Нажаракай вил атлана. Гила адан рикле маса кичевал гьатна: "Бес жемьтди "руфуна авайдан буба вуж я?" жузуртла вуч лугьурай?"

Сереса цийи азабар чугваз хьана. Паж ханлай рекьин хьеан я, лугьуз гзаф фикирнатлани, руфуна авайдак кягьун рикли кьабулнач. Руфун чехи жердивай Серссан азбарни артух жезвай: Авайвал лагьаналди завай вуж ч'алахьар жеда? Са каенч. Бес за вуч ийин? Никай аманеви кьан? Элдин арадиз гьи чинив экъеч' хьийин? Са йикъуз и хиялри адаз лап тади гана. Дуньядикай куьденвай Серсез вичиз-вич рекьиз клан хьана. Кьиле цай гьатна к'валей кьачихь акь-атайла эклизвай ракъин царар чина акьуна. На лугьун, ам ахварай аватна. Кьиле к'ват' хьанвай ч'лана затлар чк'лана. Бейнидай акьат тейизвай са жузун адавай цавариз талгьана акьваз хьанач:

- Я гьуцар! Им вуч кар я, куьне зи кьилсл гьайиди? Нажар зи вилик кьена. Кьейдал чан хуькведач. Заз им хьеан чида. Бес вуж тир, зи патав атайди? Вуж я и аялдин буба?

И ч'авуз рагь эклиз-теклиз тир. Регь патай ч'улав цифер кьарагьчавай. Цавари инсанриз са чин Ис'алурзавай хьи, руьгь са т'имил зайифбурун рикле кич', танда юзун гьатдай. Сереса килигай гьеленда и циферин араданса д'ай-лапан яна. И цай-лапандин гугрум - пахьрахь япарай акьатдалди Сересан рик'ин т'ал, бейнида авай алаш-булаш фагьумар алатна фена. Серсез регьят хьана. На лугьун, цавари адаз вичин чандик галк'анвайдан буба вуж ят'ла кьалурна. Сересан рик'из чехи гьуц Алпанан т'вар атана. "Им вуч кар я? Ч'ехи гьуц Алпана виридакай вучиз зун хкягьнат'ла? Им вуч аламат я? Ина вуч сугьуьр ава? Зун гьуцран аялдин диде хьана кланзавани?" Сересан хиялар, фагьумар-фикирар латун яд хьиз авахьиз физвай. Адан рикле лагьайта, кичевал ваь, секинвал, хвешивал гьатнавай.

Ч'ав бегьем хьайила Сереса, са гада аял хана. Фекьиди адал Шалбуз т'вар эцигна. Шалбуз ч'ехи жердивай акьулдизни, кьуватдизни масадбурукай чара жедай са кьегьал хьана. Ирид йисалай Типиррин Рагьдин к'вализ сухта кьабул хьайи Шалбузан акьулди дунья акур куьзуьбурки тажуб тадай. Цувад йис хьайила Мисирда авай Рагьдин к'вализ чирвилер артухариз ракъурай, вад жегьилдикай садни Шалбуз хьана. Ам Мисирдай са микитис, философ, асул фскъи яз хтана.

Ватандиз цийиз хтанвай йикъарикай са йикуз Шалбуз Типиррин гадайрихь галаз гьурчез фена. Суварин ченера

198

гзаф чамарар чукурайдалай кьулухь абру чпин гьилс гьатай гьуьрчерикай сад алажна биргенд ийиз куьбе кутуна. Тамар куьтягь хьана ч'афари кьил гузвай чкадал - са суван пелел гадайри цайна, биргенд хьукьун патал гьазурвал акуна.

Са герендила, биргенд жез мукьва, хьукьанвай як'ун ниди патарив гвай тамар, ч'афар кьачурла, вил биргенддал алаз ч'урал ярх хьанвай Суьбедин япариз балк'андин к'вачерин ван атана.

- Чаз хванахаяр кьезвай хьтинди я, - лагьана Суьбеди, - г бар вуж ят'лани, хуп ч'авинал аватзавачни?

Гафар сиве амаз Гьуцар сув галай патай яргьа балк'анрал алай са шумуд жегьил куьбе кутунвайбурув агакьна акьваз-на. Дяведин пскер алай кьегьалрикай виридалайни вилик галай, виридалайни чин ч'уруда гадайрал гьарайна:

- Чи суvara куьне вуч кьадарнава?

Лацу балк'андал алайдан чинлай ат'ай жузун са гьеленда гадайрин мез кьуна. Азад инсанрин азад шарвалангда уьмуьрзавай азад ксариз ихьтин жузунар тахай тир. Мадни Шалбузан ван акьатна:

- И сувар гьуцари вири лезгийриз ганвайди я. Куьне ч'ехи п.уц Алпанан тубаяр рикелай ракъурнани?

Заха-заха рахазвайдан гьал дегьш хьана. Ада вичихь галайбуруз килигна. И ч'авуз адан ч'урнавай чин, вичин асул к'ал уьдиз хтана.

Шалбуз вичин фагьумдин буьркьувилел хьуьрена. Ада гила кьат'ана хьи, лацу балк'андал алайди руш я. Мугьманар нири рушар я. Ада гила кьат'ана хьи, руша гадайрикай хьачзава.(183) Шалбуза рушаз фагьумдив килигна. Ада кьат'ана хьи, и рушаз захавалдай ихтияр гьуцари, т'ебиатди ганва. Вучиз лагьат'ла, и руш ч'афун векьер кьван шеври, дагьдин цуьквер кьван иер тир.

Шалбузан тажуб кьарухьуниз элкьвейди рушани кьат'ана.

Ащн чина лаз т'имил, яр пара хьана. Арада гафар галачир пгилат физвай. Рушавай эхиз хьхьанач. Ада мадни эвелан Индив:

- Вун вуч хиялри тухванва, жегьил? За

тамаривай,

афаривай жузавани? - Лагьана, вичи кьил кутур

ы х н а . ()

Шалбуз вилик атана, са гьилив балк'андин кьенердикай буна. Муькуь гьилив балк'андин кьашкьадал кап алтадна. Ч'авуз вилер рушалай ч'уг тавуна: - Эвич'ла тават, мугьман хьухь чаз, - лагьана. Руша вичихь галайбуруз килигна. И кишдал(185) абурни

199

кьуьруьк
(184)

рази хътин тир.

Руш сиви куьтІни тавуна балкІандилай эвичІна. Шалбуза кьенер балкІандин кьилел вегьена:

- Вач, гъайван, жуван гьекъ кьуру ая!

БалкІанрал а лай муькуьбурни эвичІна. Къацу чІурал цІиргъ яна ацукъна. Сувьеди биргенд юкьвал гъана. Къемсдив кІаркІарна. Гъебедин хилэй фу акъудна. Кутар вилик гъана:

- Къачу хванахаяр, - лагъана, - и гьуьрч чна ягъанвайди я. Масадан хурукай къакъуднавайди туш. Жегъилар хуьрена. Гъарада биргендикай са кІус къачуна сивиз тухвана. Сувьеди санкъу гьилс кьунватІани сивиз туханвачир. Ада вичин кайванивал тарифун гуьзетзавай.

Кьилел алай шуткъу хутунна, гила виридаз руш тирди чир хъанвай иерда мукуьбурулай фад лагъана:

- Кайванидизни тариф къвезва, и гьуьрч ягъайдазни.

Сувьеди и гафарилай кьулухъ биргендин кІус сивив агудна, вижевай са кас яна. Лугъун четин тир, адаз лезет гайиди як тирни, тахъайтІа рушан тариф.

- Бес куьне ягъанвай гьуьрчер гьинва? - жузуна Шалбуза.

- Чун гьуьрчер ягъаз ваь, сердиз акъатнава, - жаваб гана руша. Чи хуьре рушар гьурч ягъаз ваь, сердиз экъечІа. Гьуьрчуьз фин чи кьегъалрин пел ел кхенва.

- Куь яракъар акурла рикІел сер ваь, тІигъ къведаивал я. Акурнай куьн ягъийрилай къисас къахчуз дуьнья кІвачелайзавайбуруз тешпигъ гьиз жеда.

г И яракъар цуькведал алай цацар я, - лагъана гаф вегьена Сувьеди.

Гуьр тушир ксарин ихтилат гагъ туькъуниз, гагъ цІийик] куькІуьзвай. Шалбузан кьили гафар акъванни къатІизвачиІ Ам рушан иервилел ашукъ хъанвай. Рушан тІвар чирун, ам гьинай ятІа жузун патал серфе хуьзвай. Мажал жагъизвачир. Шалбуза вичи-вич кІватІна рушан тІвар хабар къадалди мугъманар кІвачел къарагъна.

- Сагърай, - лагъана лацу балкІандин кьенер гьиле кьунвай руша, - чи рехъ гзаф яргъал я. Чун рекъе гъат хъийин.

Шалбузавай вич хуьз хъхъанач. Лацу балкІандин кьенерикай кьуна:

- Ви тІвар вуж я? Вун гьинай я? - жузуна.

- Вучда вуна. - Ибур рушан гафар хъана. Ада балкІандал тІвал эляна. Гъа гьеленда Шалбуза вичин кьилел-атанвайди бегъем къатІанвачир. Рушар Гуьмбетдин пелелайни алатна, вилиз тахквадай чІавуз адан рикІе кичІевал гъатна: "И руш цавай эвичІнани, чилай акъатнани заз чир тахъай. Яраб ам

шз ахквадатІа?" Адан кичІевал къвердавай пара хъана: "Садлагъана ам заз жагъин хъийидач гъа? Я тІвар чидач, я ■ І>ин хуьруьнви ятІа лагъанач".

Шалбуз балкІандал хкаж хъана. Мугъманар хъфей патлахъ бална. Гадайри "Яраб идан рикІе вуч акъунатІа?" лугъуз срсвирд ийидалди Шалбуз пелен кьулухъ чуьнуьх хъана.

Шалбуз садни нянихъ кІвализ агакъ хуьвуна. БалкІанни, вични гьекъни - каф хъанвай. Гъалар пелеш тир. Адаз руш фейи пад жагъанвачир. СатІулар адан кьилел кІватІ хъана. Адан руьгъ хкаж хъийиз гзаф алахъна. Хийир хъанач. Гъа-миша вичин кІанни-такІан кьене хуьз чидай Шалбуза кье кака галай вechре хъиз къакъра ягъазвай, вичи-вичиз ах-мурарзавай.

Ам йифен кьулалди ахвариз фенач. Йикъуз галатнавай жегъил тан экуьн кьилсрай эхир ксана.

Адаз ахвар акуна. Ам вич, кьил суварихъ туькІснвай са рекъин сиве авай къван. Рекъин къерехда цавай аватай хъиз са кьуьзуьд зуьгъур хъана. Ам фекъи ТіипІтІисазнн ухшар тир. Кьуьзуьда са гафни лугъун тавуна эрчІи гьилив суварихъ физвай рехъ къалурна. Шалбузани адавай са гафни жузунач. Сиви куьтІ тавуна рске гъатна. Ам лувар галайди хъиз физвай. КІамарай пелериз кьуьр хъиз акъахзаван. Пелерай кІамариз сел хъиз авахъзавай. ВацІарилай шаламдин кІанни куьцІуьн тавуна камзавай. Са пелел акъатайла адаз кІама хуьр акуна. Хуьруьн са кьил муькуь пелен гуьнедизни акъ-атнавай. Хуьруьн винел циферин хъен аватнавай. Тек са кІвалел кватай рагъ алай. Вучиз ятІа вичизни чин тийиз Шалбуз и кІвал хиялда аваз хуьруьз эвичІна. Гъа кІвалин варарал атана. Варар гатана. Къеняй чилел хуьтуьл-хуьтуьл илис жезвай кІвачерин ван атана. Шалбузан рикІи себеч течиз тади къачуна. Варарин са хиле авай ракІар ахъа хъана...

...Шалбузан вилик накъ гьуьрчуьз фейила тамарни чІафар чара жедай чкадал гъалтай руш акъвазнавай. Ам суван кукупІдиз ухшар тир. Шалбузан пагъ атІана. Туьд кьурана. Адай гаф акъатнач.

Руш гададал хуьрена. Шалбузав вичин гъалдикай регъуь хъана. Са гьелен вилер чилс туна. Кьил винизна вилер ахъай 'хуьурла... ам ахварай аватна.

Шалбуз экуьн яралай вичин кьисмет жагъуриз рекъе гъатна. Суварал кьил алаз балкІан гъална. Рехъ атундивай Шалтзавай чкаяр адаз гуьр къвезвай. Шалбуз пелел акъатна. КІама вичиз гуьр хуьр акуна. Югъ нян жезвай. Рагъ экІизвай, суван кьулухъ кІев жезвай чІав тир. Хуьрел суван хъен

201

гьалтнавай. Шалбуз рехъ къуна а варарин вилик акъатна. Рикле къалабулук аваз Рақлар гатана. Къеняй хъуьтуьл камарин ван атана. Вич гъи дуьньяда аватла риклелай ракъурнавай Шалбузак юзун акатнавай. Варарин эрчи хиле авай рақлар ахъа хъана. Шалбузан вилик гъа руш акъвазнавай. Суван кукупидиз ухшар рушан чиниз тажубдин хъен атана. Шалбузанни пагъ атланвай. Вичиз кланивал хъанватлани, вилерал чалахъ тушир.

- Вун квехъ экъезва, жегьил? - жузуна гъамиша масадбуруз жузунар гуз пара кландай руша.

- Заз... Ахвар акуна... Ваъ, эвел вун акуна... Ахпа ахварар...

Гададивай вичин кыле кватл хъанвай акъван гафарикай и гьеленда герекбур жагъурна мецел хкиз жезвачир. Адан и гьал акуна рушан пузаррик хъвер акатна.

- Ваз лугъудай гаф авани, жегьил?

- Заз вун акуна... ахварай. Куь квалин рехъ акуна. Зун ахварай акур рекъай атана... Куь квализ акъатна.

- Вун ягъал я, жегьил. Зун ахварай акурбурун гуьгъуьна физвайбурукай туш.

Рушаз рақларар акъализ клан хъана. Шалбузай чуькь акъатнач. На лугъун, ик хъунал Шалбузни рази тир къван. Чиниз агал хъайи рақларилай къулухъ элкъвейла Шалбузав вичиз килигиз акъвазнавай аялар акуна. Абуру чпиз течир халудиз вил эквна килигзавай. Сада жузуна:

- Вун Ярал халуйрин квализ атанвайди тирни?

- Ваъ, - лагъана Шалбуза. Ам тадиз балкландал акъах хъувуна. Верхин твал пурарикай хукудна балкландиз сад чугуна. На лугъун, гунагъ балкландинди я.

Шалбуза йиф Яргундал - хуьруьн фекъидин квалеле акъудна. Пака нисинихъ Типириз агакъ хъувуна.

Нисинлай алатайла Гъуцар квалелиз атана. Улубар хуьзвай квалелиз гъахъна. Цуру улубар къуна инихъ-анихъна. Гъил кардал хъфизмачир. Кыле рушан чинлай -хъейри са затлунизни чка амачир. Вучин, гъиклин, лугъуз рикли шелхвалзавай. И члавуз Типитиса къенез гъахъна. Шалбузан гьалдикай са вуч ятла къатлай хъиз жузуна:

- Шалбуз, ваз вуч хъанва, чан хва?

Шалбузав сифте вичин дердиникай рахаз клан хъанач. Адан дерт клсвиз тежер дерт тир. Гъавилайни, Шалбуза Чехи фекъидиз авай-авайвал лагъана.

- Дерт чугамир Шалбуз, - лагъана Типитиса, - ви дерт жегьилвилини дерт я. Чидани ваз, вун хътин шумунни садан ихътин крар туьквейди ятла? Яралан гъенел пакамахъ чи

тларатI гвайбур фида.

Гзафбуруз чидачтлани Типитисаз Шалбуз вуж ятла чидай. Сересан кылил атай къиса, чхси Алпана вучиз ятлани вичин тум Сересан танда цуникай адаз чав авай. Типитиса вавурда авай хъи, икван чвалалди винел акъат тавунвай сир са мус ятла виридаз чир жервал я. Им чехи Алпанан зарафат тушир. И кардиз вичин мана авай. Типитиса аданни вавурда авай хъи, и рушан ихтилатни дуьнуьшдин кар туш. Инани са вуч ятла сир ава.

...Пакагъан йикъуз хуьруьн тларатI гваз Яралан квалелиз фейибур мукъу йикъуз пелеш хтана: Рушаз вичиз кланиди ава.

И хабардикай рикI тлар хъайи Шалбуз Гъуцар квалелин улубар хуьзвай квалелиз гъахъна. Вилерикай карагзавай рушан чиниз ашукъ хъанвай жегьилдин вилеривди гзаф члавуз килигна. Садни къатлана хъи, вичин къене кве ванци са-садахъ галаз гафарзава. Адаз абурун ихтилат ахъаз ван жезвай.

- Вичиз клани, вич кланидал гьалтунлай серее кар жедани? - лугъузвай сада, - гъайиф хъи, и сеферда бахт битав хъанач.

- Имни дуьньядин сирар къатлун патал са багъна я, - хуьлгъузвай муькуьда, - фагъумди тлебиатдин сирарив ацлай са къакъанвилелай муькуьдал камун патал инсандин руьгъ уяхар авун герек я. Тахъайтла фагъум вичелай рази яз тентес жедат. Адаз деринриз гъахъиз клан хъжедач.

- Фагъумдин дегъринра авай сирарихъ къекъвенлай суван кукупI хътин са рушан иервиликай кеф хукудун серее тушни?

- Дуьньядал серее затлар гзаф ала. Абурун виридан мез фагъумдив къатлун я.

- Ваз гатфар члавуз суван чиниз экъечIдай перзеяр хъиз хару, гъулан чуьквер хъиз иер, некъи хъиз верци рушан вилик къил квадарунлайни хъеан са затI чидани?

- Эхъ. Къарих члавуз хъавзвай цини, гишин руфунлай тлуьр фуани лезет гуда. Бес лукIвиликай хкатнавай инсандин, ягъияр ватандин чилелай чукурнавай къегъалдин руьгъдиз вуна лагъайдалай тимил регъят жедани?

- Къуьзуь хъана цава авай гъетер твакар члавузни чан верци я, дуьнья верци я, гъуцар гъуцар я!

И гафарилай гуьгъуьниз къведни липI хъана. Ван алачир веревирдер фена. Ахпа риклин ван акъатна: г Эхъ, гъуцар гъуцар я. Абуру масакла хиялдиз къведач.

- Затларни, байхарни туьклуьнни ийида, чклинни. Дуьньгъуцар авайди тир, авазва, женни ийида.

Шалбузан руьгъни рикI эхир са чкадал галкIана. Им гьуцари Шалбузас къунвай кIевср(186) тир. Шалбуз акIай кIеверай рикIни руьгъ битав акъатна.

Идал алатна фенач. РикIиз кIас гудай байихар чIав арадай ракъуз уях жедай. Шалбузан руьгъ чкадила агьурдай. тан-диз тIал гудай. Фад-фад тикрар жезвай и тIалар тIимиларун патал сатIулри Шалбузан къил алцуариз алахъдай. Ам мелерик, мехьеррик тухудай, гьуьрчуьз галаз фидай.

На лугьун, Шалбуз и мярекатрикай чара хъанвай. Ам чаради хъиз къерехдал акъвазна килигзавай. ТIимил рахазвай, жузуртIа жаваб гузвай. ТIиптIиса сухтайриз ам фад-фад суварал, гьуьрчез галаз вач лагъанвай. Ада фикрзавай хьи, Шалбуз и дардай тIебиатди вичи акъудда, гьудари чипи акъудда. Гьуцран хцел инсанрин тIем алачирди ада къатIанвай.

Садра гатун алахъай йикъарикай са йикъуз Шалбуз хуьруьн гадайрихъ галаз гьуьрчез акъатна. Абурув хьсл - чIемеруькIарни, гапуарар гвай. Жегьлар тIебиатдин иервилиз, чIсхивилиз, каркамвилиз килигиз-килигиз, гафариз-гафариз Силибирдин къилел акъатна.

- Зи тIишиз суван цIегьрен биргенддин .ни къвезва, - лагъана Суьбеди гаф вегьена.

- Вуна суван цIегьрен биргенд тIуьн тавуна гзаф чIав алатнавай хътинди я, - лагъана Сама. - Къе чна суван цIегьрен яда.

- Крари аман гузвани, - лагъана Суьбеди, - цана, гвена, авадарна, регьвсна кIвализ кIватI хьийидалди, мала риз иш-дагъ лагъана галтуг-гап>атдалди аквада хьи, гатфарни, гадни, зулни амач. Жуван ихтиярда амукъзавайди са къуьд я. ХьуьтIуьзни дуйнья кIевнавай лацу литин пад цавузун- акъванни пучIу туш.

Сама Суьбедик ктадна:

- ХьуьтIуьзни биргенд нез жезвайди я.

- Квекай? Суван цIегьрекай?

- Ваъ, къаю гиж авуна живедал авуднавай хьукъракай.

Хуьруьн хийир - шийирдик кайванивалзавай Суьбени гафин кIаник кумукъдайбурукай тушир.

- Биргенд квекай хьукъайтIани зун нидал тух жезва. Вуна ви дерт чIуга, саралагъиз алахъдай...

Абурун гафарин арада Кидав гьатна:

- Рахунар акъвазра. Крар акван, - лагъана гьуьрчехъанди. БалкIанар и пелел тан. Идалай анихъ балкIандин рехъ амач. Чунни гьарма са патахъ фин. Рагъ акIиз са чIиб амаз гьа

нални кIватI хъжен. Гадайри адахъ яб акална. Шалбузани ичиз дигай пад хикягъна фена.

Суварин чIехивилихъ галаз чин-чинал амукънавай ин-пирин рикIериз жуьреба затIар, байихар, фикрар къвез лахъзавай. Шалбузан вилер чIехи чарсуьрал, эчIегъанрин чинрал, вичиз кIанидан чиниз ухшар цIарарихъ экъвезвай. Хиялри тIушуннавай Шалбуз вичизни течиз яргъариз акъатна.

Садлагъана адан вад каминал алай къванжин цлакай са мирг хкатна. Вучиз ятIани, Шалбузан рикIел хьел-чIемеруькI атанач. Ам ичIи гьилер гваз миргин винел фена. Миргни и гьал къатIай хъиз чкадила агьва тахъана акъвазнавай. Миргин секинвал акуна Шалбуз лап мукъув агатна. Мирг адаз килигиз акъвазнавай. Шалбуза миргин крчарал гьил вегьена, амма къулухъ чIугаз хъхъанач. Адан гьил миргинал алкIанвай. Миргини къил галтадарна. Шалбуз цавуз акъатна, ахпа гьиниз ятIа, дерин са чкадиз таран пеш хъиз элкъвез-элкъвез аватна. ЧIехи са къванжел аватнатIани адаз тIар хъанач. Шалбуз тажуб амукъна.

Ам кIвачел къарагъна. Вич аватнавай чкадиз килигна. Вири патар къванжин цIар тир. Инай акъат хьийида лагъайтIа, лув гун фикирна кIанзавай. Шалбуза чилиз килигна. Къуд пад кIарабар тир. Вирини гьуьрчерин. "Якъин иниз аватайбур инани амукъзава", лагъана фикирна Шалбуза, "Зи-карни ина тамам жеда жал?"

Шалбуз вичин вилик галай къванжин цал цавухъ галкIизвай чкадиз килигна. Адаз вили цавун чина са миргин крчар акуна. Ахпа адан къил, кулар, вири тан вилик атана. Адаз акваз-акваз цавай зем хъиз атана къванжин кIалубда акъуна. Мирг къведра кIвачер чIагуриз - ахъайна секин хъана. Ам къена.

И кар акурдалай къулухъ Шалбуз къуд пад ацIанвай кIарабар гьинай атанатIа ъавурда акъуна. Вяде агакънавай гьуьрчери чипи-чеп иниз вегьизва къван. Суварал, синерал, кIамара гьалтдай кIарабар къефледай вичелай зурба са чIурандал гьалтнавай гьуьрчерин кIарабар я къван. Яни ригейрин, гапуррин, хьелерин хер алаз гиликъайбур я къван. Абур иниз - гьуьрчерин сурарал агакъдай тIакъат атIана гьинал - гьанал аламукъзавайбур я къван.

Шалбуз акъванни гегьенш тушир и фура экъвена. Къванерилайни, кIарабрилай гьейри маса затI акунач. "Бахтуни захъ галаз мад вуч къугъвазватIа? ИкI фикир авур Шалбуза къил низина цавуз гьуцар галай патахъ килигна. Гьеле

нисинлай тИмил алатнавайтИани инай - фурун кІаней кили-гайла цава авай гьетер аквазвай. На лугьун, и фур цавариз синерилай мукьва я кьван.

- Им эхир я жал? - Садлагьана рикІел атай и фикир вичиваг яргьал авун патал ам гзаф алахьна. Хиялрин гьалар ак) акахьнавай хьи, абур са-садавай чара авун мумкин тушир.

Шалбуза йиф са кьванжин винел акьудна. Пакаман югьш. ам гатун ракъин кІаник хьана. И фура са вич тир, садни вичи. хиялар. Гишинвили вич чирзавай. Къарихвили эхин лапн четин тир. Им тИмил хьиз ракъинини кьил гатазвай. Няних мичИ хьайидалай гуььуьнизни и кІамун чимивал тИми жедачир. На лугьун, йифиз вири суварин чимивал и фур> кІватІ жезвай.

Пад лагьай югь ахьа хьана. Шалбуза къарихвал алудун патал вичин пад-пад хьанвай пІузаррин иви хьвазвай. И юкьуз ракъини, на лугьун, цІай илисай хьиз кузвай. Жегьил тандик квай яд куьтягь жезвай. Гишинвилини, къарихвилини азабри адан къенер кІар-кІарзавай. Гагь-гагь адаз вичин фагьум квахьзавай хьиз жедай. Нисинин чІир-чІирдиз адан тан лап тІемдай аватна. Руьгьдиз вич гьикьван заки хуьз кІан хьайитІани, танди чІугазвай азабри амни зайифарзавай. Танни, руьгьни тентсс хьанвай гьа ихьтин са чІавуз Шалбуз-заз ван атана:

- Шалбуз, гьикІ я вун?

Сифте ам вичин япарал чІалахь хьанач. Ни ятІа мад лагьана:

- Шалбуз, гьикІ я вун?

Адаз рикІивайни твар кьуна эверзавай. Са вуж ятІа хуьурена, ахпа тавунай акьатдай хьтин ванцел лагьана:

- Ваз аквазвани, фагьумдин хчивилив са затІни гвачирди?

Камал авай кьилелай са кус фу масан яни?

Ван са гьелен атІана. Ахпа мадни кІевиз акьатна:

- Ваз гьуцарин акьулдихъ галаз талит тухуз кІанзавай. Ваз вун и фуруз аватдай чІални чир хьанани мад? И фагьумдив ваз пакаман югьни акваз кІанзавани?

Шалбуза жаваб ганач. Адаз и кар бегьем кьатІиз кІанзавай.

Ван тикрар хьана:

- Къачудай кас жагьанайтІа вуна ви фагьум и гьеленда са хупІ цихъни, са кус фуахъ дегишардай. ТахьайтІа, зун гьахъ тушни?

|

Шалбуза яб акална. Мад са гафни лагьанач.

- Гьан! Аквазван ваз! Зи гафар гьахъ хьун вунани къабулзава. И гьеленда видни, а патав гвай кІарабрин иесийрив

арада вуч тафават ава, Шалбуз?

Шалбузай мадни гаф акьатнач. Идакай ванцим ишиш лапни хвеши хьана:

- Гьинва ви гьуцар? Вучиз атана ви гьил кьазвач/ Н. \л гунагь алачирди абуруз аквазвачни? Аквазвачни абурул? Аквазва! Акваз - акваз такур кьасарзава. Вил мичІзава. Им вуна кьатизвани? Гьуцари вун заз маса ганва.

- Туш! - лагьана Шалбуза, - дуьз туш!

- Къуй дуьз тахьурай, - лагьана ванци, - дуьз тахьурай!

Ахпа ван хуьурена:

- Ша гила философиядикай рахан чун. Вуна вун "гьуцар, гьуцар" лугьуз альцулар вучиз ийизва?

Шалбуза вичин руьгьдизни рикІиз кьведаз санал амай эхир тІем кІватІна:

- Гьуцар рекьин тийир инсанар я!

- Бес инсанар вуч я? - гьарайна ванци.

- Инсанар рекьин галай гьуцар я.

- Туш, - лагьана ванци, - адан гаф атІана. - Акьуда и чІалар кьилляй. Ваз фагьум вуч ятІа чидани?

- Фагьум дуьнья кьатІун я.

- Вавай хьайитІа бес камал вуч я?

- Камал вири тІебиатдиз чІехивалдай акьул жен я. Ван хуьурена:

- АкІ туш. Вун ягьал я. И дуьньядал рикІивайни алайди кьве затІ я: тІуьнни... кІан хьун. Инсандиз герск тирдини ибур я. Муькуьбур ахвар я, хиял я, алцулар я!

- Ваъ, - лагьана Шалбуза, - мадни ваъ.

- Ви меце "ваъ" лагьайтІани бейниди масакІа фикирзава, рикІи маса гаф лугьузва. Дуьз лагь, и гьеленда биргендни кьайи чехир авай патІнус гьилел алаз Яралан руш ви патав кьвенлайни чІехи бахт жен ви фагьумдиз кьвезвани?

Шалбузал рахадай аман аламачир. Адак кІвачел акьваздай аманни кумачир. Са гьсленни алатайтІа вичи и дуьнья терг ийидай хьиз хьана Шалбузас. Адан рикІелай чІавни чкани алатна.

Гьа и чІавуз Шалбузас Саман, Суьбедин, Килаван, муь-куьбурун ванер атана.

- Я Шалбуз, вун аниз гьикІ хьана аватна?

На лугьун, и ванци кьванжин цларин кьакьанвал тИмиларна. Гадайри фад чІил куьрсарна. Шалбуз фурай акьудна. БалкІанрин патав хкана.

- Заз яд кІанзава, - лагьана Шалбуза. Суьбеди фад яд гьана. Шалбуза са кутар яд хьвана. Гадайриз адан пад-пад хьанвай^

пӀузарар гила акуна.

Яд хъвадай арада Шалбуз вич-вичел хтана. Адан гишинвални алатна. Шалбуза къуд патаз уяхвилив килигна. Адан балкӀанди суван шуькӀуь, къакъан векъер незван. Гадайри ягъанвай къве суван цӀегъни хкана инал ярхарнавай. Шалбуза къатӀана: Абури Силибирдин пелел балкӀанрилай эвичӀна гъарма са патахъ ях рекъе гъатайдалай инихъ нисинлаи нянал къван чӀав фенва...

Пака экуьнахъ къуьзуь ТипӀтӀиса адаз вичин патав эвер гана. Абуру са-садан рикӀер гафар галачиз кӀелзавай. ТипӀтӀис ъавурда акъуна хъи. Шалбузавай вичин байихар вичин акъулдиз муьтӀуьгъариз хъанва, Гъавиляйни ТипӀтӀис алатна феи затӀарин винел хтанач. Ада маса затӀ жузуна.

- Ваз жуван виликай къвезвай уьмуьр къез тсарж ийиз кӀанзава, чан хва?

- За зи уьмуьр гъуцаринни, руьгъеринни, инсанрин арада авай татугайвилер хъуьтуьлар авуниз харжда. Дуьньядин крарин са-садахъ галаз галкӀайвилин ъавурда авачир виляй инсанри гзаф азабар чӀугазва. Гзафбурувай рикӀни руьб са рекъиз гъиз жезвач. Инсанриз гъавиляйни залан я. Феькидин гъече инсанар и азабдикай хукудун, абуруз и азабдикай хкатдай рехъ къалурун я.

- Вун ина амуькъдани, тахъайтӀа Къвспеледин Рагъдин кӀвализ фидани? - жузуна ТипӀтӀиса.

- За Къулан вацӀун къере ЧӀехи Рагъдиз цӀийи кӀвал эцигда, - жаваб гана Шалбуза.

Гъа йифиз Шалбуза вичин фикир дидедизни лагъана. Сересан меслят им хъана: "Чан хва. И кар тавунмаз эвел гъуцаривайни жузуз". Шалбузни и гафарал рази хъана. "Дуьз я диде". Гъа и чӀавуз абуруз къведазни суварин синера акъаз лепе гузвай хътин са ван атана:

- Шалбуз! Чан хва! хва... хва... Бубади вун жуван халкъдиз - Алупан имилриз къуллугъун патал дана... цана... цана! Елдиз вичин рикӀиз сскинвал, руьгъдиз пучӀувал гудай каркам ксар герек я... я... я! Ваз чина и гъунар ганва... ганва... ганва! Жуван гъунардив инсанрин рикӀерни, руьгъер чуьхвена миьхи ая... ая... ая! Абурун фагъум камалдин рекъе тур... тур... тур!.. Инсанвилиз маса рехъ авачирди абуруз чира... чира... чира!"

Пакамахъ Шалбуз вичин диде Сересни галаз чпиз авай хперни велик кутуна вич эвел ахварай, ахпани эквеба феи патахъ рекъе гъатна. Пуд лагъай йикъан нянихъ вацӀун къере авай са тулал агакъайла, на лугъун, са ни ятӀа абуруз "инал

съваза" лагъана. Сифте йифиз литинкай раснавай кумадик .ана. Гъа йифиз гъуцари вири инсанрикай кӀевзавай шлу-акъикъат Шалбузаз лагъана. Адаз и дуьньядин, уьмуьрдин .Асул, дибдин мана, метлеб вуч ятӀа гъа йифиз чир хъана, лугъуда. Экуьнахъ къванжин цларин арада ахварай аватна. Мягътел хъанвай Шалбуз къачал акъатна. И такур кардиз нргъалай, патахъай килигна. Инаг кӀвал тушир. Суван ценрк лацу къванжикай эцигнавай чӀехи са дарамат алай. И алааматдикай вири лезгийриз хабар хъана. Къвепеле егъердай, ТипӀирай, Гъуцар кӀеледай, Партавдай, Муьшт>рдай, Арцахдай, Шарван, Мукан чилерилай, маса айрай феькияр микитисар, зарияр, сухтаяр атана, гъу-Ирин гъунардив килигна. Гъуцранни инсандин гъунардикай, лкӀай тумункай дуьньядиз атанвай Шалбузаз иникай Гъу-р кӀвал авун киш гана. Шалбуза ина феькивализ къил туна.

Гафарив рикӀер, акъулдив руьгъер, векъерив, цуькверив нар цӀийи хъийизвай, сагъарзавай Шалбузан суракъ Алу-н шарваландиз - вири Лезгистандиз чкана. Феьки Шал-зан гафар туьтуь тир, мелгъем тир.

"Шалбузан фагъумдиз ирид суван а патахъ галайбурни вада, лугъузвай елди.

Гимил чӀавалай и Гъуцар кӀвалин патав чӀехи са хуьр ана. Феькивални лукъманвал галай и микитисдин къилел Р кӀватӀ хъана. Вирида иниз атун вичин хиве авай кар шсабзавай.

Шалбузаз цавун аршдикайни, чилин кӀанекайни хабар тир. Шалбузаз аялрин хиялрикай, жегъилрин мурадрикай хабар юй. Адаз виридан мез чидай. Инсанриз кӀанз-такӀанз Сурун руьгъер Шалбузахъ галаз рахадай. Гъуцарини чпин |фар инсанрив Шалбузан мецев агакъардай. Гъавиляйни Шалбуза жемьтдиз гзаф затӀар чирна, лугъуда. Лезгистанда имадикай муга хъукъудай къулар сифте ада эцигиз туна, уварин накъварикай ракъ хукудиз, ахпа адакайни гъулдан букъуз ада чирна. Рагъдин кӀвале авай сухтайриз лукъман-лин сирар чириз алахъна. Ада гъуцаринни инсанрин арада аи авсиятдикай улубар кхъена туна. Лезгийрин сад лагъай аварган ада туькӀуьрна. Ирид йикъан никӀидин(187) кӀалуб а жагъурна. Йикъариз тварар гана. Гъар югъ экуьн цӀар, р, част, нисен, рагъден, хурушум, мичӀ, йиф яз пай жезвай-1 лезгийриз ада чирна.

Елдин сиве амайвал йиса са сеферда - яран суварилай са велик ЧӀехи Рагъдилай гъейри муькуь вири гъуцар

Шалбуз авай Гъуцар квализ къведай, са геренда Шалбузахъ галаз виликай къвсвай цийи йисан крарикай ихтилатдай къван. Алпан, Гудул, Тарлац, Арчан, Яргъи руш, Алдин паб, Варз веревирдердай квализ кватI хъана Шалбузахъ галаз са чичИдал ацукъдай къван.

Шалбуза вичихъ галаз чин-чина атай инсанрин байихриз хвешивал, рикIериз секинвал, чандиз сагъвалг руьгъдиз къегъвалвал гузвай. Сивера амайвал, тек садра Шалбузахъ яб акалун бес жедай хъи, инсандин фагъум, къатIунар са клар виниз акъатрай.

Ибур вири рикIел хвенвай елди тек са затI рикIелай алуднава. Шалбузахъ вичин хзан хъанани-хъаначни саданни рахунрай чир жедайвал туш.

Лугъуда хъи, каркам Шалбуза виш йис уьмуьрна. Цаварилай атана Шалбузан мецелди инсанрив агакънавай камалди лезги чилел дувулар ахъайна кIевиз чка къурдалай къулухъ адан руьгъ Чехи Рагъдин патав хъфена. Рекъирла Шалбуза вичин тан вилик аквазвай суван синел кучука лагъана, веси авуна. Жемятди адан кишит къилиз акъудна. Нисинлай аватайла адан тан чилик кутуна. Пакагъан йикъуз адан сурал атай сухтайриз гъуцарин са маса алапатни акуна. Шалбуз бадин суран патав къубадал виш юкI алай са Гъуцар кIвал вич-вичиз эциг хъанвай. И дарамат сагъ къванжин кIалубдикай тир. Дараматдин вилик хиперин тилит гвай са хипехъан къуьнел лашни алаз, на лугъун, хиялри тухванвай. Им Шалбуз иниз сифте атай чIаван тимтал тир. Шалбуза инсанрин рикIерай акъудай чIанавилер кIватI хъана къванжин девдиз элкъвенвай. Са сухтади чилелай са къван къачуна и девдал гьалчна. И кар адет хъиз къени ама. Шалбуз бадин гумбетдал атайбуру гилани и девдал къван гьалчда.

Чав чкIана. Инсанар Шалбуз бадин сурал - гумбетдал кIватI хъана. Гъуцарин и алапатдал мягъIел тахъай, руьгъ Рагъдин патав хъфенвай фекъидихъ шехъ тавур са касни амукънач. И чIавуз са алапатни хъана. Виридаз акваз-акваз лезгийрин вилин накъвар кIватI хъана, са вирез элкъвена. Гъа вир гилани ама. Къурах йисара вири лезгийри Гудул ахварай авудун патал пешапайдал иличиз и цикай са циб тухуда. Шалбузан руьгъ цавуз хъфенватIани, адан фагъум инсанрин къиле ама. Гъавилъйни Шалбуз бадин сар къени гуьмбет я.

Шалбуз гъуцарихъ галаз мукъвалвал авай эхиримжи фекъи тир, лугъуда, ван хъайибуру. Садни заз ван хъайивал Шалбузан руьгъ Лезгистандин винел къвекъвезва. Ам и мукъвара ^ са нин ятIани тандихъ галаз галкIида.

210

ХП

Йикъуз кимел ацукъишвай итзмрикай сада виче. I хъварц гьалтаи къьса раханай. Якъин гъави Iай нянихъ гъиле къелем къачур Иррисан рикIелти "хъвариц" гаф атана. II гафуни вичин гуьгъуьна маса гафар гъана, ахпа гафариз кIачубар атана. Иррисаз и чIавалди тсчир са къьсадикай - Ласаран кIилел атай Оуьшуйидикай хабар гана...

ХЪВАРЦ

Алупан чIехи кIвалин винел вацран мичIср тир. Чехи I Рагъдин, Алпанан, Гудулан, Тарлацан, Арчанан, Яргъи [рушан хизан-лезгийр йикъан крарикай чара хъана йифен Iкратал алахънавай. Тек са кIвалин дакIардайни экв акваз-мачир.

Лезгийрин чилерни, чебни мичIи яргъандик галчук хъана къатканвай. Ласараз ахварай вичиз кIани гада аквазвай. Абур I.I талада галтуг гагъатзавай, сад-садак галукъиз къакъатзан.ш. ГъикI ятIани Ласар ярх хъана. Вичивай вич хуьз тахъай идани адан винел аватна. Ласара и верднш тушир кIалубдай .Iкъатун патал чабалухна. СакIани вичин винел алай гада .Iнихъ ийиз хъанач. На лугъудай, адан гъилер вичпнди тушир. I ьилери адан гафуниз килигзавачир.

Чара атIай Ласара вичин кIанидаз минетна:
- Алата Алкъвар, ахъая зун. Заз икI кландач.

Гададиз и гафар ван тежезвай хътинди тир. Адан заланвал

211

къвердивай гзаф жезвай. Рушан каш къзвай. Адаз гададикай хъел атана.

- За ваз лугъузвачни, алата. Алата зи винелай.

И гафарилай къулухъ Ласаран пѳузар чѳана тѳар хъана. Гадади ам класай хътин тир. И тѳалди Ласар ахварай авудна.

Ада вилер ахъайна. Вич адан къилсл атайбур ахвар я къван. И хвешивал къливай тандив агакъбар тахъанмаз Ласара винел алай заланвили вичиз мадни тади гузвайди къатѳана. Вич им ахвар туш къван. Адан винел са вуж ятѳани алай. Адан ван акъатзавачир. Ада алахъна туш гузвай, акъваззавачир. Мичѳивилияй са затѳни къатѳун мумкин тушир. Лацараз гѳилер атѳумарна винел алайди патахъ ийиз клан хъана. Амма ахварни уяхвал акахънавай чѳавуз адан гѳилери, къили, танди санал са мураддиз къуллугъ ийизвачир. Адавай вичин рикѳни руьгъ кѳватна винел алайди алуддай гьерекат жезвачир. Вичин и гьал акурла адан рикѳиз масадбурувай ван хъайи са затѳ атана: Хъварцѳ.

Ласарал хъварц гьалтнавай. Хъварци адаз тѳуш гузвай. Ласараз им чиз-чиз адавай сакѳани я хъварц анихъ алуд жезвачир, яни вичивай адан кланикай хкат жезвачир. Каш къзвай, вири тандиз гьекъ акъатнавай Ласараз гьарайиз клан хъана. Вичелай тек са кам анихъ къатканвайдидедиз, гьвечѳи стхадиз эвер гуз клан хъана. Ада сив ахъайна гьарайна. Вичин ван вичиз хъана, масадбуруз ваъ. Адан ван сивин къавалай яргьал фенач. Адан ван пѳузаррилай късне пата амуькъзавай, къачихъ акъатзавачир.

Мадни умуд вичин гѳилерал аламай. Ласара къве гѳилни атѳумарна вичин винел алай цел хътиндаз хуртѳар гана. Адан гѳилер галуькъзавай чка целцин хамунилай гьейри маса затѳуниз тешбигъ гьиз жедачир. Чѳав алатиндивай Ласаран къуватни хтай хътинди тир. Ада байихна хъи, вичивай хъварц цавузиз жезва. И фикирди адан тѳем са кѳусни артухарна. Ласара садрани атѳумардамаз хъварц са патахъ ярх хъана. А] цла акъур хътин тир. Мичѳивилияй са затѳни аквазвачтѳа! Ласараз акѳ хъана хъи, хъварц ван алачир камарив раклар фена. Адаз раклар ахъа хъайи ванни хъана. Хъварц кѳваля¹ акъатна хъфсна.

Ласара къилихъ каш ягъзвай. Лекъср ацѳурна къабула суван гьавади адаз са тѳимил регъятарна. Тандин гзаф чкайрѳ звал къачунвай. Вучиз лагъайтѳа, хъварци тѳуш гунал бе(тахъана, на лугъун, адан тан тѳушуннай, къаз акъажнай. Гь; чкайри гила звал къачунвай.

Гьакѳ ятѳани хъварц алатункай Ласараз гзаф хвѳши хъа»

учиз лагъатѳа, са гьелснни аламуькъайтѳа хъварци ам бамиш-тѳи. "Вич хъварц тапарар туш къван" фикирна Ласара. Заз и>икѳ жедай хъварциникай рахадайбуру зарафатар ийизвай ѳиз. Вич рикѳивайни хъварц авай затѳ я къван.

Ласар зкв жедалди мад ахвариз хъфенач. Ада дуьньядикай, вичин кланидакай хияларна: "Алкъвар зи патав гвайтѳа ада хъварциниз ахътин са мехъер къадай хън, ам ндалай къулухъ кѳвализ ваъ, гьич чи хуьруьзни хуьквсдачир. Алкъвара Гич тадайни зун хъварцин кланик амуькрай? Заз хъварци Гуш гурай?" Вичин хиялри Ласараз са тѳимил хъайитѳанн - дуркѳун гана, ам секинарна.

"Яраб гьуцариз хъварцин крар аквазвач жал? Рьуцари ѳбуруз вучиз рсхъ гузватѳа? Абурун вилик пад вучиз къаз-Гчтѳа? Гьуцарин гьиле им акъван залан кар я жал?" Ахвар хиялри тухвай Ласар экуьнахъ кѳвалинбурун виридалай фад Мешкай къарагъна. Адавай вичин къилел атайди рахун таву-сакани акъваз жезвачир. Эхиз тахъана ада диде ахварай вудна.

- Я де! я де!

- Вуч хъана я руш?

- Ваз чидани йифиз зи къилел вуч атанатѳа?

И гаф дидедин ирид къастинай фена. Адаз втгчин чѳехи н къилел чѳана кар атай хъиз хъана къудгъунна ѳарагъна. - Чан бала, вуч хъана ваз?

- Зал хъварц гьалтнавай, я диде.

Дидедин рикѳ чкадал хтана: Адан рушал гьалтнавайди и пеан ваъ, хъварц тир. Амма руша чин дидедин чинив агудна кичѳез-кичѳез лагъана:

- Ада зун бамишзавай. Тѳушунзавай, къаз-акъа^жзавай.

- Вунани тапарар мийир, хъварци къаз акъаждани?

Килига я де, - Ласара кѳинтѳар ахъайна вичин яру хъанвай, шанар акъвазнавай тан къалурна. Диде вичиз аквазвайдал ѳалахъ хъанач:

Зал хъварц гьалтна лугъуз, зун тѳулдай акъудмир. Вал злтай хъварц Алкъвар я жеди.

- Ваъ, я де, - жаваб гана руша. - Алкъвар гьихътинди яни?

ѳа ихътин чѳуранвал ийидани?

Дидедин рикѳ секин хъанач:

- Ада ви маса чкарикни къана жед гъа?

- Ваъ, чан дс. Стѳ затѳни хъанвач, - лагъана руша, ахпани Буцарал къин къуна:

- Диде, заз гьуцар къанумрай, зун авайвал рахазвачтѳа!

' Дидедай ван акъат хъувунач. Амма адан рикѳе са вуч ятѳани

тIар хъана. ТIал алат тсийз амукъна.

...Ласараз иикъуз Алкъвар акунач. Абур садни хурушумдиз са-садал гьалтна. Ласар гададин хура гъахъна, нахчирдин хурукай хкатай кIелез хъиз адавай хилс кIан хъана:

- Йифиз зал хъварц гьалтнавай. Бамншна рекънзвай зун.
- Ам зал вучиз гьалтдач? - лагъана гадади, ахпа рушан чиниз килигна: - Вуна, рикIивай лугъузвани?

- Эхъ. Са тIимил амай зи успи тандай акъатиз.
- Вун зи патав гьайтIа хъварцивай а гьалатI жедачир.
- Вун зи патав гвачир ман, - лагъана руша. Ахпа вичин гафаридай регъу хъана къил хура туна.

- Къе йифиз зун къведа ви гтав, акван а хъварцдиз вуч кIанзавагIа? - гадади рушан гафар мадни зарафат къазвай.

Ласар хъуьрена. Вичин кIанидахъ галаз гафарна, ам акуна рикI ахъа хъанвай Ласар "зун хъфена" лагъана чпин кIвалср галай патлахъ камна. Са тIимил къван адан гуьгъуна килигай Алкъварни элкъвена хъфена.

Абурун рахун Уълсмаз ван хъана.

...Вацран мичIер цIийиз алукънавай. Виле акъахай тIуб таквадай са йиф тир. Ласар месик акахънавайтIани ахвариз физвачир. Адан рикIелай сенфиз къилел атайбур алатзава-чир. Хиялри гзаф балкIан гьалнатIани, абур эхир галатна. Сенфизни ахвар ханвай жегьил тан ксана.

Йифен са чIавуз хурар тIар хъана ахварай аватна. Са нин ятIа гьилери адан хурар къуна чъукъузвай. Рушан рикIел нянихъ Алкъварахъ галаз рекъел авур гафар хтана: "Алкъвар я! Зи патав атанва!" Ласар вучдатIа чин тсийз, са къарардал къве тежез амукънавай. Хурара гьатнавай тIалдиз эхзавай. И гьилери адалай гьил къачузвачир. Руш вичин винсл акъ-ахнавайди мадни хъварц яни, Алкъвар яни чин тсийз, "ву чин, гьикIин" лугъуз амукънавай. Ван акъуд жезвачир, вичин кIаниди бедлем женкай кичIс тир. Муькуь патлахъайни гада адал акI гьавалат хъанвай хъи, рушан тIакъат атIузвай. Ада руш тIушунна куьтягъзавай. "Яраб Алкъвараз вуч хъанватIл? "фикирна Ласара, и гьилери зал гьамиша кап алтагдай. Гила абуру зун къаз акъажзава".

Бубайри нагъахъ лагъанвач хъи, руш къил атIай верч хътин са затI я. Къатадна - къатадна акъвазинлай къир гьилми мае л вуч къведа? Ласаран гьал цIунни вацIун арада амайдан гъ,ы тир. Гъарайди, гада бедлем жеде. Вични, Алкъварни къ>н шийрин сиве гьатди... Гъарай тавуртIа, гадади ам тараип..I куьтягъзавай. Гадади адан руьгъ късний акъудзавай. Р} ш къвс рикIин хъанватIани, ада охзавай, Яраб мус_алатдатIл,

> гъуз вичи-вичивай жузазвай.

Аквар гьаларай гададиз алатяз кIанзавачир. Адан гьилер > 'вердивай кIевиз галкIизвай. Гададин сивни, тIишни кваз к акахънавай. Рушан гьилери кIвалах тавунайтIа, га-ди ам са гьеленда саралагъна, падпадна куьтягъдай. Iрушаз эхинлай къир чара акунач. Адан рикIни руьгъ д-садахъ галаз дуьз къезвачир. Руьгъдиз гада вичелай атна кIанзавай. Руьгъдиз лап кIаниди хъайитIани мехъер къанмаз гада икъван муькуь агудиз кIанзавачир. Руьгъди каман югъ фикирзавай. Ада пакаман къисаяр хиялдиз нзвай. Пака масакIа женни мумкин тир. Iрушан рикIиз кIени тир. Къвердивай амайдалайни кIени звай. Гадади гузвай азабарни адан рикIивай тир. Тавиниз ятнавай рушан дишгъглившган байихар агъва хъанвай, тун вил хъиз ргазвай. Рушаз вич и азабдикай хкатна андачир. Адаз и азабар акъван кIени тир хъи, ам гададин вник чан гузни гъазур тир. Вичин уьмуьрда садлагъай перда итэмдин гьунар икъван муькуьвай аквазвай Ласаран тсIиз вичин руьгъдихъ яб акализ кIанзавачир. Адаз и ленда паб жез кIанзавай. Гададин гьерекаатар къвсрдивай вилик пад къун тежедайбур сзвай. Ахварай аватнаватIани Ласаравай са затIни тежез-"ди акурла ам вичин викIегъвилел къвердивай мадни гзаф лахъ жезвай. Ласара адан кIаник чан гузвай. Ласаран лери "ваъ" лугъузвайни, "эхъ" лугъузвайни къатIи тежер гжуьреда адан винел алайдан къеркъинкай къунвай. Ласара да гагъ вичелай алудун патал гьилер атIумарзавай, гагъни Iчел чIугазвай. Гада явурда акъуна хъи, и йиф адан йиф я. Ада къатIана Би, гьи себебдай ятIани Ласаран рикIп ам къунва, кIевиз Iунва. Ласараз ам ахъайиз кIанзавач. Ласаравай ам ахъай Iсзвач. Им къатIай гададин гьилер Ласаран вири танда ю.вена. Адан агътин чкайрик галукъна хъи... . Гада къвердивай чIуран жезвай. Адаз гила кIаник ярх Iмнвайди Ласар яни, тахъайтIа масад яни чиз амуькIзавачир. Би вилик галайди инсан хъун-тахъунни рикIелай алатна-ви. Адаз вич чIил ягъанвай чкадалай хак акъудна хварал мрза хъанвай шив хъиз аквазвай.

^ададин байихдик хъайи и дегишвал руша вичин вири див къатIана. Ада кIанивилин цIук шем хъиз~кун гуьзет ай чIавуз гадади вичин кIаник галайди вуж хъуник тафа-¹кутазвачир. Вичин къегалвилел ашукъ хъанвай гададин йихар сел атанвай вацI хъиз алахъна физвай. Гададин

гьалда хъайи дегишвили Ласаран риклИни руьгь са-садахъ галаз галкIур хъууна. Ласара вич ягьал тирди къатГана: Алкъваран рикIслай Ласар алатнавай. Адан кланик дишэг-лийрикай сад квай. Им къатай Ласаран риклИни руьгьдини гададин гьилсриз, тандиз "ваъ" лагъана. Адаз Алкъвараз ваъ, вичин кланивиллиз муьтIуьгь жсз кланзавайди тир. Адаз Алкъваран ваъ, вичин кланивиллцн лук! жез кланзавай тир. Адан винсл алайда масакIа фикирзавай. Им адаз акур, адаз клани Алкъвар тушир.

И чIавуз гададин бсйнида тек са мурад авай. Лацаракаи паб авун. Гада вичин мураднв агакъиз мукъа тир. Ам эхир тIемни кIватIна вичин мураддин гуьгъуна фена.

Ласара къатГана хьи, адан винсл алайди Алкъвар туш. Алкъваракай инсанвал квадарна шив хъун мумкин тушир. Адакай сев хъун мумкин тушир. Ласар икI ягьал жедай жал? Гададин эхиримжи гьспIсдилай гуьгъуьниз Ласар вичин веревирддал чIалахъ хъана. Адан винел алайди адан ягьи тир. Ласара вичин вири тIем кIват! хъуЕ<уна кве гьилнн гададин хура, къуьнера, ченеда акIурна. Са гьилерив гададин вягъте-дай къез тахъайла мстIерни куьмекдиз гъана, чабалухна. Гададин дилера чIурандин тIем авай. . Ада рушакай буьркъуьда къадай хъиз къунвай. Ласараз чир хъана хьи, вичин гьилер са тIимил гъуьргъуь хъана хъун адан рушвал яру ивидин стIалар хъана авахъна фида. Са агъ хъана цаварал чIуг жеда. Амуькдач. Квахъда. Хъфида. Рекьида.

Къуватар кфари(188) тушир. Ласаран гьилср тIемдай ават-| завай. Са тIимнлни гъуьргъуьвална хъуй рушвал гьилийI физвай. Ада и чIавалди гададин гьепIесдиз эхун вич чIехиI кар тир. Ласар риклИн хчивилия гьслени гададин къеркъинкайI галкланвай. Адан гьилер кларасдиз элкьвенвай. И гьилер гь гьелендани къуру кларасар хъиз пIанкъна хана кве къвалаз кватин мумкин тир.

Рушан рикIс кичI гьатна. И кичIевили <иаз куьмекн: Зурзавай гьилерин зайифвал риклИни, руьгьдини, ви| жакIумри къатIайла вичелай аслу тушиз адан сивяй "я Д| лагъана гъарай акъатна. Руша гъарайдай чIал къатай \ы гададиз гъа гьеленда Ласаран сив гьилив къаз клан хъан Рушан гъаран гададин тупIарин арадай акъатна. КичIсвил! вич квадарнавай гадади "тапана" лагъана. Адан ван са гьад вичиз ван хъана, садни Ласараз. И ван адан кланидан в, > тушир. И ван Алкъваран ван тушир. Рушан вири танд; I цIийи чуькелай цIайлапан фена. И цIайлапан ЧIсхи гь} I Алдана ракъурнавай хътинди тир. Вучиз лагъатIа, >

Иапанди Ласараз тIем гана, адан къурана къарасдиз .венвай жакIумар уяхарна. Ласара гада вичин винелай |арна... Ам цла акъуна, акъатай ванцел ксанвайбур уях Вацран мичIер тир виляй са затIни къатIун мумкин [ир. Ахварни уяхвал са-садак акахънавай, вуч хъайиди Ла чин тейизвай инсанар чеб-чпел хуькведалди кар- Iрдилай, алатнавай. Абуруз раклар ахъанна акъалай хътин ван атана. Идални къиса куьтягъ хъана. Лацаран буба къачал акъатайла къуншидин кцIи къазвай. >хпа муькуь къуншидин кцIи адан ванциз ван гана. Са ^лендилай абурни липI хъана.

Ласаран бубади къавни чахмаж жагъурдалди, цIай IдаькIуьрна чIикъ кудалди, на лугъудай, са герои алатна. ЧIикъди цIай къуна кIвале экв жедалди хзан вири ахварай ■ратна, пекерни алукна ацукънавай. Вирида Ласаран чиниз шлигзавай, Ласарани чилиз. Бубади Ласаравай жузуна:

- Гьим тир ам?

,- Заз чидач, - жаваб гана гьелени вири тандикай юзун хкат нунвай Ласара.

- Закай гаф кIевмир, - гъарайна бубади. - Вуна "ша" лугъун

IуртIа, садаваини чи кIвализ гъахъ жедач.

Гъуцар къанум хъуй гена, буба, зал са тахсирьи алач, - «ша шехъиз - шехъиз Ласара.

Адаз вуч чида гьи кцIин* курцIул ятIа, - дидеди вичин Iан пад къуна.

А ламвал гьидай акъатди? - Бубади мадни рушаз килигна. иа гаф лагъанач, къуьнер чIугуна.

!зан'экуьналди ксун хъуунач. Абуру вири хуьр мецелагъ- "Яраб вуж ятIа?" жузундиз жавабдихъ окъвена. Са Iирдиз къез хъанач.

Тъ ахъа хъайила дидедини руша месер кIватI хъууна. И |уз дидедиз чилелай тIушуннавай хамун кIус-жагъша. И : са гьинкай ятIа ялна атIанвайдаз ухшар тир.

Чи кIвале авай хамарикай, чи пекернкай туш, - лагъана Iсди. И гафар лугъуз-лугъуз тухвана къеркъин кIус вичин Ълуьв вугана. Iуба и кIус хамни къуна кимел акъатна. Ада жегьил

йрин пекериз килигзавай. Са шумудра адан фагъум к'ш-гьадал фена. Хъсан кшшгайла вич япIал тирди Iана.

йифелай пуд югъ алатнавай. Нян береда кимел алай Iран бубадиз Уьлемал алай къеркъин къуьнслай са кIус

чка алатнавай хъиз акуна. Уьлем фад алатна фейивилк адавай хъсан килигиз хъанач. Са герендила Уьлем гьин ятIа хтана кимел акъвазна. Ласаран бубади адан къуьну лап мукъувай килигна. Вичин гьиле амай хъурхъ кIусанизни мад садра килиг хъувуна. Дуьп-дуьз тсьвезвай.

И чавуз Уьлемани килигна. Ада пуд югъ тир, вши кIаникай Ласаран буба хуьз. Адаз Ласаран бубадин вил акуна. Гъа геренда чир хъана хъи, а вилсри вичиз мидяд хъиз килигзава. Адаз катиз кIан хъана. Геж тир. Ласар, бубади:

- Уьлем, - лагъана чIурандин ванцел гъарайна.

Уьлем кIвачел къена амукъна. И ванцел кимел алайбурни вири элкьвена. Виридазни акуна хъи, къеме Уьлеман сунудай акъахна къамай акъатнава. Ласаран бубади къемс гъа сухой йигинвилев акъудни хъувуна. Уьлем кимел ярх хъана.

..Виридаз виридакаи вири чизвай хуьре жемьтдиз течир са затI авай. Абуруз Уьлеман буба вуж ятIа чидачир. Адан дидеди и сир гзаф кIевиз хуьзвай. Кимел гафар кватайла вири ихътин са фикирдаз къведай хъи, и гададин буба и хуьряй туш. Вучиз лагъайтIа и хуьруьнви вуж ятIани ада вичин бубавал са гъи жуьреда ятIани винел акъудна кIандай. ИкI хъаначир. Садани са затIни къатIаначир. Санлай къурла, гафарин меглеб им жедай хъи, Уьлеман буба и хуьряй туш. Ам са гьинхъай ятIа атана физвайди хъана жеди. Яни Уьлеман дидени адан буба гзаф пасрух галай чIавуз са-сад, гьалтнавай хътинди тир. Белки гьич а дишегълидиз а кас в> ятIа вичизни чидачир жал? ИкIани жен мумкин тир. Мич йиферикай са йифиз цава са-сада акъадай гьетср хъиз галук на къакъатунни мумкин тир. Белки ахътин къиса абур; къилел атанай хъи, са-садан тIварарни чирдай мажал хъан чир. Гъар гьикI ятIани и хуьруьн чIехи сирарикай садI Уьлеман буба вуж хъун тир. ЧIавар алатиндивай и сирдI винел пата къазвай чар яцIу жезвай. Гзафбурун рикIелайь и сир алатзавай. Хуьруь Уьлем гъа авайвал - паж хъизни къабулнавай.

Буба течир, сихил течир Уьлем иеси авачир кицI хъизни чIехи хъанвай. Дуьз я кимел, мехъерал, мелел ада вичин асул чин къалурдачир. Вичин пажвиликай вил ядай. Адахъ гала) кус-пара сатIулвал авурбуру адакай разивалдачир. А гададин "чин къене авайди я" лугъудай.

ЧIавар алатиндивай цIуру хъана рикIелай алатзавай и сир Уьлем кимел къейидалай къулухъ мадни виридан рикIс I хтана. ЦIийи хъхъана.

Ласаран бубади Уьлем ягъай чав ТIипIтIисавни Пилидив жъна. И хабарди абур гзаф пелешарна. Абуру хуьруьн :хибуруз талукъ сабурдив и кардин дувулар жагъурун :тна.

Давсува Ласаран бубадиз Гъуцар кIвалнз оверна. Ада ТIипIтIисаз къиса авайвал ахъайна. Уьлеман эрчIи къуьнуь-й атIанвай къеркъбин кIус акъудна къалурна. Муькуь йикъуз ТIипIтIиса хуьруьн вири сихилрнн Псхибур Гъуцар кIвализ кIватIна. И кардикай рахана:

- Аял бубадин тумуникай, дидедин нвидикай жеда, - Iгъана ТIипIтIиса. - И къейидан тум гъи никIинди ятIа дазни чидач. Им тIимил хъиз, адал гьалтай руьгъни аламай кумаи сад хъана. Уьлем дуьз рекъихъ чIугун чкадал, ам аайдалайни дегърин фуруз вегъена. Тум гъинай ятI<I течир тандин чIуру крарин вилик часпар чIугунач. Гила куьнс, 'ч лугъузва?

Къуьзуьбур чIичIидиз килигиз хиялриз фенвай.

- Низ вуч гаф ава? - жузуна ТIипIтIиса.

Къуьзубур хиялди туханвай.

- Яргъи хиялри кардин мана дегиш ийизвач, - мад IипIтIис рахана. - Куьн къарар гуниз гъазур яни? Ада са-сад виридан чиннз килигна. Виридан чинра са чIал Iьснвай.

- АкI ятIа чна къарар гун, - лагъана ТIипIтIиа.

Гъуцар кIвалин веревирдрин кIвале экIянавай чIичIидал вачер кIватIна ацукънавай къуьзуьбурун кълар сад хъ.ша: Кшвайвал дуьз я!

Абуру чпин и къарардал разивал тупIар .IхъайнавсIЙ эрчIи илерин капар чIичIидал эцигунив чирна.

ХШ

Ярами/ алатай циквед лигъчй нянихъ цивиш чилел кы'рчз-кьсря стIалар къвазиш. Хурушумди.; и стIалар сад лиги/на хжкыя "ТимпГ'дай ваицел вердиш хъанвай я пара яд цийди хы/з хышш II лугъун, дуьньяда гьерскаш акъазнавий. Ни лугъун, инсинрин сила ш/ебишндин мез куьруь тир. Вучт? Чицирич векъ икъаниш тIвIц квахылай бере гсж хы/на лугъузтирни, шихшишIа нянихъ писана куьцIуьрна, абурун чпин кили крир хыйиз ганич лугъуз? Кечкит йикъан крарнкаи рикIни руььни гилипшавай инсинрин шир секинар4 нашил тир и ги.ч.' Гьир гы/к! ятIани и сскишчши я пар ('иши ийшIц чIавуз Иррисин руьгь мидиш кьсе агьур йис идалнй виликан Оуьвьядил хьфенц

МЕЛ

Къе ТипIира Гьуцар кIвалин вилик галай шемерганд ирид шем кузвай. Гьар са шем са гьуцран тIкарунихъ тир Алпанан, Вацран, Гудулдин, Арчанан, ТIарлацан, Яр-рушан, Алдин папан. ЧIехи Рагъдин тIварцнхъ шем кун а; тушир. Вучиз лагъайтIа, гьи шем ЧIехи Рагъдихъ галаз тем жедай? Садни. Инсанривай ЧIехи Рагъдизса тIимилни у>лп;| къведай шем куькIуьр хьун мумкин тушир. ЧIехи Рап шем тир. Дуьньяднн шем! Шемерин шем!

Хурушумдиз мичIарихъ элкьвез кIанзавай чIав\з с\ч Варз хкатна. ЦIукьуд йикъан керкил вацран окв Гт кIвалин вилик чина акъуьа. Гьар сад пуд касдивай гуж къужахда къаз жедай уьстуьнар юргуна къели хъан

<Един винсл алай чарчин рангида гьатна. /ьстуьнрин арадай дараматдин чIехи варарал вацран экв Iтзавай. Лацу уьстуьнрин арадай аквазвай чIехи чIулав)ар Рагъдин кIвалин винел гьалтнавай хьендиз ухшар тир. фарин эрчIи пата гьиле са шумуд патахъ экуьн цIарар НукIурзавай Рагъдин сурет къунвай Арчанан тимтал алай. ~.шу уьстуьнрилай тIимил куьруь и тимталди муькуь гьилив, 1.1 лугъудай, Гьуцар кIвалин къав хуьзвай.

Варарин чапла пата бегьердин гьуц ТIарлацан тимтадалай дани са гьилив дараматдин къав къунвай, мукькуь гьилив рьрездин гей. Варарин къилел, ТIарлацанни Арчанан тим-алрин къилерин арада Лезгистандин тIаратI куднавай. Адал IптIа ягъанвай синидиз ухшар герб алай. Юкъвал алай керкил Ракъинай цIарар хьиз ЯКъатзавай гугудин кIуфар Iдкуннавай. Вири са патахъ каквазвай виляй яргъалай кили-Ииша рагъ са патахъ авахъиз - авахъиз физвайдаз ухшар Iшедай. Хьпи рагъ яру хунал мадни иер аквазвай. Нянлай лацу уьстуьнра акъазвай шемерин экверин хьенар Iрз акъуникди дегиш хъана. На лугъун, хьендин къене мад хьен къугъвазвай. Са-садаланГ~аруш жез-къакъатзавай и-нри дараматдин вилик чина куьруькрив ацIай са куьул Iинзвай.

ЦIун экверин, мичIивилин, хьенрин и хибри куьлерин I». Iда Гьуцар кIвализ гьахъиз акъатзавай "руьТьер садазни Iизвачир. Абурун агал тир варарайни ахъадай хьиз" физ атзавай.

Иараматдин вилик галай чIехи чарсудал са вуж ятIа акъ-авай. Ам къв^анжин са къвала атIанвай гурарай акъахна къилел акъвазна. Вацран экв дуьньядиз чкIанвай гьар чарсудин къилел гьуцариз дадзавай яргьи итэмдин «■к аквадай. Им Пили тир. Варз гьуцран суьгьуьрдикай Iигшдин тIулдикни пай галай хьтин тир. Гьар гьикI ятIани р.| гьуцранни Пилидии къилихра гзаф ухшарвал авай: и)ун къведанни ъавурда акъун четин тир. Пилини Варз чеб-чпин ъавурда авай. Абурун къилихар са Чрахдилаь, са пупалай тир. Абурун тIулдик са к>».р\ъкдикай пай галай. Абурун фагьумар, хиялар тIили I3 таквар, течир са латун виляй яд хъвана, тIем айбур тир.

циз Варз гьуцраз дадиз кIандай чIавуз са гьинаятIа эин ванер атана адан япара гьахъна: кьве вахаз са цIай атуь, акайтIа, сад кудайвал.

Бубад рикел гьуцар атуй, Сад тагайтIа, сад гудайвал. И баядди Пилидии хиялар чукIурна. Пилидии гьуцарихъ галаз рахунринни и лирлида лугьузва! метлсбдин арада гзаф чаравал авай. И лирлиди Пилидш фагьум цаварилай авуд хьувуна, ам Рьуцар кIвалин вилш галай чарсудин винел хкана.

И лирли са жегьилдин гьарай тир. И лирлидик у^ хьанвай инсандин рикIин цIукай пай галай. И лирлидя Пилидии рикел хкана хьи, цаварин крар са патахъ акьуI тавунмаз, чилин винел алай гзаф затIариз чпин чка, гза<I> инсанриз чпин рехъ, гзаф жузунриз жаваб жагьурун герек ^ Пилидивай мадни вичин фикир тамамариз хьанач. Адг япариз са маса лирлидин ван атана: Яран сердиз физва рушар, Гьабрукай сад зун я, гада. Дуюньяд крар фагьумайла, РикIин мурад вун я, гада. И рушаз са маса мили ванци гьай гана: Суван рекье живед маргьал, Вун яд хьана гьуьлуьз атуй. Кьуншидаллай цуьк хьтин яр, Вун ич хьана гьилиз атуй. Вини мягьледай кьезвай ванери Пилидии фагьум мал какадарна. Вичин яргьи уьмуьрда адаз такур затIар тIимил амай. Алатна феи йисари, адан байихар куьруь, фагьум хци авунвай. Пилиди дуьнья фагьумдив кьатIизвай. Адан дуьны фагьумдин дуьнья тир. Ада инсанарни, кьисаярни фагьумди» терездив алцумзавай. Дуьньядин винел алайбурни, чили* кIаник галайбурун са пайни кьатIанвай кьуьзуь Пилиди лирлийри лагьана хьи, ТипIиррин вини мягьледа са I ятIани кIвале мел ава. Фагьумди адан вилерикай мелез кIр хьанвайбур ацукьнавай кIвални карагарна.

Пилиди вичини кьатIана хьи, вич са варз идалай вили Пили туш. Алатай руьгьериз эвердай нянлай кьулухъ, лугьун, адан тIул дегиш хьанвай. Адан кьилихрикни, ф; умдикни са миливал акахьнавай. Адан рикI харуви I ацIанвай. Гьавилайни са гьеленда Пилидии рикелай I гьинал алатIа, вучиз алатIа алатна. Кьакьан су вал экьечIайла, Кьванер ава векьин кьене. Ваз винелай шад аквамир, Дерт ава зи рикIин кьене.

-- 222 _

Пили кьуд пата и ванцин иесидихъ экьвена. Жагьанач. И I лирли лагьайди адан вичин руьгь тир. Им гьавурда акьурла, Милиди мад кьуд патахъ килигна: "Я раб адан лирли ван хмьи кас хьанатIа?" Пилидиз кас акунач... ..Мел авай кIвалай кьезвай ванер гьуьрчехьан Яралазни ан хьана. Адан рикIай Пери фена. ТипIтIисан хтул Пери. еридиз чIулав чIарар авай. Перидиз чIулав вилер авай. еридиз яру хьуькьвер авай. Перидиз шумал тан авай. I еридиз чIехи хурар авай. Перидиз шуйкуь юкь авай. Перидиз тупучI хьтин дуьз кIвачер авай. Яралан рикIай и тIвар кьурбур вири авай Пери фена. Iериди мулдин цуьквери хьиз килигдай. Периди са килигу-Iив гадайрин ахваррал якIв илигдай. Периди экьведайла, Iвачер чилихъ галуькар тейиз, на лугьун, лув гудай. Яралан рикIай Пери фена. Перидив миргин акунар гвай. еридив билбилдин лугьунар гвай. Перидив некьи хьтин Iузарар гвай.

Яралан рикIай Пери фена. Пери меле авай. Яралаз акI нана хьи, ТипIиррин жегьилар вири меле ава, тек са Ярал Iвале. Яралавай эхиз хьанач. Ярал лирлидин ванцел фена. Мадаран кIвалин вилик шем куькIуьрнавай.(189) Ярал и м акурла акьвазна. Ам мел авай кIвале тадачир. Вучин? кIин? РикIай феи и жузундиз жаваб жагьурун патал рала чпин сихилдикай нин кIвале агахьнавай руш аватIа кирна.(190) Адан рикIэд имидин руш атана. Ярал чпин кIакIайрин(191) кIвалихъ рекье гьатна. Вацран Iед ранг алай экуьник вацIун кьван тунвай рехъ кьуна ишдин лидикай илигнавай шаламар алай кIвачер яргьал ргьал эцигиз тади кьачуна. Имийрин кIвалив агахьна. Iрар гатана. Кьеняй чIехи деди(192) гьарай гана: Вуж я варар гатазвайди? Зун я. - Ярала жаваб гана.

Чехи деди Яралан ван чир хьана. Ада варар ахьайиз-ахь-Iиз жузуна:

- Ярал, чан хва, хийир хьурай и чIавуз? Ярал мукьув атана. Сифте вичин дерт лугьуз регьуь хьана. Чехи деди мад жузуна: - Я Ярал, ви ван вучиз акьатзавач? Ярала чилел кIвач ллтадзавай. Чехи деди ван агьузна
- Iуна:
Я Ярал. Чан хва. Лагь кван ви рикIай вуч физватIа? р
Яралан ван акьатна: з мелез физ кIанзава.

223

Чехи де ъавурда акьуна:

- Цуьквер Ирмахъ галаз нянлай мелез фенва, чан хва.

Цуькверни Ирим Яралай имидин аялар тир.

И гафарин гуьгьуьна чехи деди мадни са вуч ятла лугьуз-вай. И гафарин Яралаз са хийирни авачир. Ярал къенин мелдикай хкатдай хьтинди тир. И члавуз адан риклел вичин, халудин руш атана. Халуйрин квал хуьруьн муькуь пата авай. Ярала къил гъанихъ элкьуьрна.

Ам Гьуцар квалин гьенелай алатдайла чехи чарсудилай са вуж ятла эвичзавай. Адан къакъанвал йифин члавуз авайдалайни гзаф аквадай. "Идан квални, мелни, мсхьерни гьа Гьуцар квал я!" - лагъана вичи-вичиз фикирна Ярала. - Адаз зи рикляй физвайбур гьинай чир хьурай".

...Яб ванцихъ, вил инсандихъ экъезвай Пилидизни Ярал] акуна. Амма ам вуж ятла къатанач. Пилидивай къе нянихъ! гьуцариз дад ийиз хъаначир. Адан риклни руьгъ саклани] гьуцарихъ галаз рахадайвал са-садан ъавурда акьуначир:

Чехи чарсудин са къвалал къванжикай атланвай гурарин! кларчал клвач илисна муькуь клвач хкидай арада Пилидв фикирна хьи, инсандивай вичин уьмуьрдин гурарин къиле акъахайдалай гуьгьуьниз гьа икла кьулу-кьулухъ эвич хъже-И дайтла вуч хъсан туширни? Пили вичин мукьуфдиз ^ тушир и хиялдад вич хьуьрена. Им жедай кар туширди аялризни чидай.

Инсандин уьмуьр рикливайни гьа ихьтин са гурариз ухшаУ я, лагъана вичи-вичиз Пилиди. Инсан и гурариз клар-клар акъахда. Садбуруз имни къисмет жедач. Уьмуьрдин гурарий зуранилай гьикъванбур аватна. И гурарин кларар вири гьи! сабдайбур сад-зур жеда. Амани са бахт я. Гурар къиле ^ экъечун. Анал акъатай ксарин руьгьери Чехи Рагьдин пата! чпин гьече къилиз акьуднавайбуру хьиз лув хьугуда. Абу| инсандин чилик хъфизвай паюнихъ - тандихъ галаз сатлула! хьиз чара жеда.

Пилиди са агъ члугуна: "Инсанривай уьмуьрдин гурара эхирда къван акъахайдалай гуьгьуьниз элкьвена кьулу-къ^ лухъ вичин риклиз кландай кларчлал къван эвич хъжедайтл вуч серее туширни?" Чарсудин кларар кутьягъ хъана, Пили дин клвачер чиле акьуна. "Якъин гьуцариз гьи авайвал : аквазва", фикирна ада, "Инсанризни ик хъсан я-жеди".

...Ярал халуйрин гьенел агакъна.

Халудин рушазни мелез физ кланзавай. Ада Яралаз лагъана:

- Вуна чихра яхъ.

Ярала хъвешила вичин чехи гьилер чихрадал веп. I n

- АкI ваъ! - гьарайна руша. - Вуна тупуч! какунарда.

Ярала гьилин чка дегишна. Абур рекье гьатна, Гьич чини гьенелай алат тавунмаз рушавай вичин мез хуьз хъанач:

- Я Ярал, вун Перилиз килигиз физвайди яни?

Яралаз хиве къаз клан хъанач:

- Ваъ, - лагъана Ярала, - вири физвай мел я ман, зунни физва.

- Вуна зун алцуарзавани? - жузуна халудин руша. - Вуна лакай чуьнуха. Вири хуьруьз чизва.

- Вуч чизва? - гадади вич ъавурда авачир, са затлни течир хьиз тухвана. АкI къалуриз клан хъана хьи, идавай гьич югьни йиф чара жезвайди туш.

- Ярал! - лагъана халуд руша. - Зун тлулдай акьудмир. Гьа инлай элкьвена кьулухъ хьфида гьа!

Яралай ван акъат хьувунач.

- Амма вун талитда(193) фадлай кумукънава, - лагъана руша, - перидиз масад кланзава.

Ярал липI хъанвай. На лугьун, рушан пад къуна физвайди инсан тушир, са хьен тир.

Абурун вилик Мадаран квалин раklar ахъа хъана. Раklar къунвай гадади цийиз атайбур тавдин(194) кваллиз тухвана. Инаг жегьил цуьруьцар(195) экъечнавай багъ хьиз тир. И къелемри цинин йисуз бегьер гун патал цуьк ахъайнавай.

Кьуд пиплен квалин чиле чичийар авай. И чичийрин винел жегьил рушарни гадаяр ацукънавай. На лугьун, абур АрцI(196) вацлу къе патахъ пайнавай. Са руша кьулал алай къажгандиз килигзавай. Сада чичидин винел гуьдраг «IкIайзавай. Муькуь рушарини гадайри гафарзавай. Абур и при мехьерин тавда авай. Жегьилри и квалс йиф Циччирвал тир. Абуру лирлийар лугьудай, махар ахъандай, куьреба кьугьунар кьугьадай. Кьулал дад галай къафун.ф ■ирана недай. И йифиз са затлуниз рехъ гузна чир: чехир Нваниз.

Яралан халудин руш са гьелен инал ацукъайдалай гуьп. Ыниз квалаяй акъатна. И нян мелен нян тир. Муькуг I ' ас ■ушари йис эвягъзавай, цларандилай алуднавай к.им(> |й >аб къазвай. Садбуруни чихрадал йисии п>алар ит и. Рушарин гьилер хьиз сиверни акъваззавачир. И ква., а-даярни авай. Абуру йис, канаб авай сафутлар(197) гьиз \утахзавай. Кьула цIай авун патал гьенел кларлаф хана чкизвай. Рушарихъ галаз гафарзавай.

И члавуз гадайрикай сада къецелай късне гатай канаб авай

са сафутI гъана:

- Имани ви пай.

- Зав чихрани гвайди я, - лагъана руша. - Вуна къеце аламай зи чирха кIвализ гваз хъша.

Яралан халудин руша фена Перидии патав вичиз чкк кьуна. Гадади адан чихрани хкана вилик эцигна. Руша пата| гвай сафутIдай Периди эвягънавай йисин са гъаб къачуна { адакай са чIун ялна кIуфуз эвер гана. Ахпа и эвер_гаи кIу<[тупучIдин кIуфал алчукна. Чихрадин ричI тIарам ятIа акуна^ Ахпа гыликай кьуна элкьурна. Йисин гъабиникай йисI гьал жез тупучIдал аруш хъана.

Са гьелендилай Ярални мел авай кIвализ гъахъна. ЦIаI кIан кьуна ацукънавай гадайрин патав эвел цуквал акъвазна^ ахпа метIер ягъана ацукъна. Циргъина авай гадайриз KI на. Вири кIвачер кIватIна чпин кIаник кутуна ацукънавай.' Яралани вирида хъиз кIвачер кIватIна, гьилер метIерал эцигна. Адавай" рушар галай патахъ килигиз хъанвачир. Яралан вилер кIвалин чиле авай рухарин фураара акIана амукънавай.

Яралан гьал къатIай рушарикай сада зарафатна:

- Я Пери, ваз Яралалай хъсан гада жагъидани?

Зарафатдив лагъайбур ятIани и гафарикса кьурьук галай. И субгъурди Яралан вилер руханин гиширрилай алудна. Ада эвел и гафар лагъай рушан чиниз, ахпани Перириз килигна. Гъа и чIавуз Перидини вичиз кIанз-такIанз Яралаз кюн'та. Амма адавай Яралан чиниз хъсан килигиз хъанач. Адан I) Яралан шаламрин винел алкIана амукъна. Са шала I кIане твек авай. Ярала вичин шалам гъинихъ ь I галкIурнавай. Периди зарафатдив жаваб гана:

- Гададин хъсанди, къегъалди шаламдин цийивилела] ;> жед.

Белки, рушарин гзафбуру и гафарин мана къатI, Перидини и гафар тапан тийин, са вуч ятIа лугъун пата сивяй акъуднай. Ярала лагъайтIа, вичин пай къачуна. япарал къван яру хъана. Къарагъна къежел акъатна. Ме куътягъ жедалди ам мад и кIвализ хтанач. Тавдин кIвалI фена, бег-бег кьугъазвайбурун патав акъвазна.

Агъа патаз ярар ягъадайла Ярал Мадаран кIвалай акъатна хъфена. Адан рикIел са кар алай: цийи - кIане текв авачир шаламар алукун.

Виликай кьуъд къевезвай. Малар цуррик акатдай чIав мукъ-ал жезвай.

- Ипин жунгав туквадай чIав алатзава, - лагъана Ярала. Губадиз хъсан ван хъанач:

- На вуч лагъана, чан хва?

- Ипин жунгав туквадай чIав алатзава.

- Ам ви мехъерриз тукъваз тунвайди я, я чан хва-, - лагъана дидеди.

- Мехъерар чинин крар туша.

- Вучиз, чан хва? - жузуна дидеди.

- Твек авай шалам алайдаз ни руш гуда? Гъи руш къведа?

- Вув! Ам вуч гаф я?

- Ам лагъай чIал я хьи, ипин жунгав туквадай чIав атзава.

Буба гададин гавурда акъуна.

- Гваш, чан хва, - лагъана, - ярхара и векъерин винел, к ван.

Бубади къемедиз къилав ягъаз къил кутуна, гада жунгав хуъквез фена. Са тIимил чIавалай ипин жунгавдин сндек къавун чIередикай куднавай. Бубадини хци гьуд исиз хам алудзавай. Абуру хам алажна куътягъна. Руфунар Iкъудна чараз эцигна. Ятурар, кулар чара авуна. Пакун Iвалар къах авун патал кIаник кIвализ хутахна. Ятурдин кар къемедив шуъкуъз-шуъкуъз атIана. Са-садахъ галкIун увун тавурай лугъуз абурун арада тIвалар туна. Ахпа абур буру авун патал кIаник кIвализ хутахна, чIуълчIуъкай(198) удна.

Руфунар дидеди чуъхуън патал латал тухвана. Яралаз ибур вири ахвар хъиз аквазвай. Адан рикIел алайди лдин ли (199) тир. Эхир хьи, лидал нупа атана. Ярала муниз къел вегъена. КIватIна къапук тухвана. Бубади эвер на:

- Аник эцигмир, кци тухуда. Къавал хутах.

Ярала ли къавал акъудна.

Пуд йикъалай бубади Яралаз эвер гана:

Вач, а ли гваш.

Ярала бубади лагъайвал авуна. Бубадини хци ли акъажна, Iуфариз къалар ягъана чилел алкIурна. Малдин ли далдам-" ч хам хъиз акъаж хъана. Бубади чIивиндай къацIурна обин еб гъана. Са къил чилиз ягъанвай къалал гьалдна Iкуъ къил Яралав къаз гана. Вичи юкъвалай кьуна акъажна >.Iй хъувуна. Лидал чIулав цIар хъана. Бубади и цIарцIал .исийи тIуб эцигна, къени тIуб ахъайна. Гъа тупIун кикен Iтав епин къил арушнавай къал чилиз ягъана. Муъкуъ къил ралав вугана. Ахпа еб кьуна виниз акъажна ахъай хъувуна.

Лидал кьвед лагъай цIар хъана. Гъа икI вири ли цIар-цIар тавунмаз бубадини хци кIвалах акъвазарнач.

Бубади кьемедив гъа цIарар тирвал ли атIана. ЛидикаI зулар(200) хъана. Гъар зулуникай кьве шаламар хкатдай. | Ярала са зул кьве патахъ пайна. Адан гъар гъиле са рав.(201)" амукъна.

Яралаз тади тир. Адаз лацу кIерагъ хътин цIийи шаламар алукина Перийрин гьенелай физ кIанзавай.

И мукъвара, виликай кьвезвай хасдин йикъуз Верхелан кIвале мел жедай, гъвейи йикъузни дем авай. Ярала а чIавалди вичин цIийи шаламар алукина кIандай.

Ярала раварикай сад тухвана къацIук эцигна, муькуьди тухвана цик кутуна. Са арадилай хъуьтуьл хъанвай хамун винел алай чIарар миьхна, къен патан макъ алудна. Ярала^ хамунин къен патаз рахул вегъена. Вегъин тавунмаз кьелехъ галаз какадарна. Винейлайни мухан гъуьр алахна, | арада гъатай кьез чIуграй, патахъ авахъ тавурай лугъуз.

Гъеле пуд йикъузни эхна кIанзавай. Къуд лагъай йикъу^ хам цIийиз миьх хъуьвуна, аьпа гар акъадай чкадал къуру ийиз эцигна. Са югъни икI алатна. Хам лацу кIерагъ хъиа| хъанвай. Адак са тIимил вагъамвал галай. Ярала и хамуниа звер гана, ам арушиз ахъайна. Идал бес хъанач. Ярала и ха* тугъада туна. Вични кимел экъечIна.

Гъуцар кIвалин гьенел итимар кIватI хъанвай. Ам са гъелев вичин таярихъ галаз чIехи таран патав акъвазна. Ахпа виняй агъуз Уьлем атана, гадайриз салам гана. Ада Яралахъ элкт вена жузуна:

- ГъикI я вун, Ярал?

- Серее я, - лагъана Ярала. - И гафар лугъурла ЯралаI рикIе мичIи са хъенди къуй ягъазвай. Адан рикIел мел хтана^ Перидии гафар виридаз ван хъанвай хътин тир.

Уьлеман вилера вичелай разивилин мичIи экв къугъазвай] Им Яралани, патав гвай муькуьбуруна гъа гъеленда къатIана]

Серее я, лагъаналди, серее жедач, - хъуьрена Уьлем, Серее сун патал рикIин хцивилик са тIимилни Вацр мичIерикай акадарна кIанда.)

И чIавуз Яралан вил Уьлеман винел алай кIулун(202 гватнавай къуьне акъуна. Ада фикирна хъи, и гватнавай кIуд алай жегъил гададин кефер серее хъун мумкин туш. Якъи^ са гъи руша ятIани Уьлеман рикIел адан кIул гватнавайд! хкана жеди. Адан хиялдиз атана хъи, рушан и гафарила| къулухъ Уьлеман мичIи нав авайдалайни мичIи хъана. регъуь виляй къил къачуна катна жеди. Гила вичин хъе

(Евун патал тапаррай хъуьруьнардай къасарзава. (203)

- Вун квел ш ад я? - жузуна Ярала.

- Зун зал! - лагъана Уьлема, - Зун зи гъунардал!

- Вун гъинай? Гъунар гъинай? - Са маса гаф рахух, - лагъана (рала.

Уьлем и гафарилай къулухъ рикIивайни шад кас хъиз буьрена:

Заз Варз гъуц къалумрай, егер за туширдаз я лугъузватIа!

Ярал адаз килигиз амукъна. Уьлема вилин тIумунай Буьрена лагъана:

- Заз акурди ваз акунайIа... Вуна хвешивилай лув гудай.

Яралан рикIиз са шумуд затI атана:

- Яраб ваз акурди чаз акунач жал? Ам вуч я хъи, тек са |з къалурна гъуцари?

Уьлема лагъана:

Ярал, ша инихъ фин, за ваз рекъе вири лугъуда. - Ада *в вацIун къер къалурна. | Абур кьвед Гъуцар кIвалин гьенеллай таран кIаникай катна тIабалди рекъе гъатна. Кимелай алатдайла Яралан вил Буцар кIвалин гьенел, чарсудин патав ацукънавай итэмра Къуна. Уьлемазни абур акуна. Гъа гъелендани ада ван гIана. Итэмрин патавай алатдайла Ласаран бубади эвер на:

- Уьлем!

Уьлем итимрив агатна. Яралаз садни гъардай ван атана. ^лквейла Уьлема чилел ярх хъана къатадзавай.

гъеленда итэмар кIватI хъана. Уьлем къуна Гъуцар Ипализ тухвана. Амма хийир хъанач. Ам Ласаран бубади унудиз сухой кьемедикай къена.

Ярал кIвализ хтана. Адаз и кардин сеbeb чидачир. Муькуь ^уьруьнвийризни и кардин сифтени эхир са-садакай чара Кидай чирвилер авачир.

...Ярала хам тугъадай акъудна. Килигна, мад гъа низ хъев-*на. Адан гъил кардал фидайвал тушир.

Тугъадик квай хам Ярала садни муькуь йикъуз хукуд кувуна. Къуру хъурай лугъуз хикинал вегъена. Ам кимел ч.атна. Ласаран бубади Уьлем вучиз ягъанатIа чидайбур Iчир.

Ярал кIвализ хтана. РикI чIулав тир. Ам малагъан(204)

•нчуна патав гвай тамуз кIарасар гъиз фена.

Къуру хъанвай шахар жагъурна кIвализ хкидалди югъ урушум хъана. Шаламар илигдайвал экв амукънач.

Муькуь йикъуз экуьнахъ Ярал вичин шаламар илигиз

ацукъна.

Нисиналди куътягъна. Ахпа дидгдивай цїи патавар хъана. Дидеди гърадал юкїни зур алай патавар гъана хщи вугана. Ярала абур кївачерал алчудна. Лулунлай(205) кьвс кьат арушна. Лацу кїрагъ хьтин шаламарни чїулав йисш батавар алай кївачериз са кьулун кими тир.

Ярала вичин рехъ Перийрин гьен галай патай туна. Перийрин кївалив агакьиз тїмил амаз адал кимслай хуьк-везвай Ярми гьалтна. Ярмидиз Яралан цїи шаламар аку-нач. Ярамидин чин чїуру тир.

- Нисин хийир хьурай, Ярми!

- Гьинай хийир жеда, я хзан текьейди.

- Вуч хъанва, Ярми?

- Вуч жеда кьван. Сенфиз фекьийри Ласаран бубадиз

ганва.

- Вучиз?

- Вич, лугьумир. Уьлем луматї крарин иеси я кьван.

- Гьикї?

- Гьикї-гьикї? Вич йифиз Уьлсм Ласар ксанвай кївалї гьахъна кьван.

- Адаз вуч герек тиртїа?

- Вуч герек жеда кьван? Ласаран месик- акахьувг.

- Инсандал гьахьтин чин жеда жал? - Ярала и жузун Ярмидиз ваъ, вичиз гайи хьтин тир.

- Инсандал ваъ, - лагъана Ярмиди, - Уьлемал ун.

Ярми алатна фена. Ярал рекьел аламукъна. Вуч рикїе 1 атанатїа, амни элкьвена, Ярмидин гуьгьуьна хтана. Ада Перийрин кївалин гьенелай физ кїан хъанач.

Ярал муькуь рекъай кимел атана. Кимелни Уьлеман га 1 алай.

- Бармакдин кїаник кьий ам, - лугьузвай сада, - а\ лезгидин бармакдиз лайих хъанач.

- Адан тум чїуруди я, - лугьузвай масада, - силин тумуни кай кьуьл акъатдайди туш.

- Ласаран бубади ягъначиртїа, ам Алпана ягдайди ти| - лугьузвай пуд лагъайда, - Ласаран бубади ам лапан ал. рекьиникай хукудна.

Ярала и гафарихъ яб акална. Вичин сивяй са гафни акъа нач. Са герендилай ам кївализ хтана. Якїв кьуна накъ руки 1 хкай карасрал илигна. Абур кїар-кїарна. Кьулак кутадайвш авуна.

Иифиз жуьгьен цїай авай кьулан патав, йисин мссел и* алай яргъандик галатїани адан ахвар атїанвай.

* рада ам месикай кьарагъна. Кьулак мадни кїарасар кух-а. Рукай накъ гьанвай, лам галамай кїарасри эвел чишна, а гурпна цїай кьуна. Кьулан кьене гугу экьвена. Кївалин ра хьенри кьуьлна. Ахпа гугу кьаткана. Кьула чїехи памрин жуьгьен цїай хъана. Кьене пата ярувални лацувал ахьнавай цклармин винел пата, на лугьудай чар кьунвай. Ярала вилер цклармал алаз рикїе Ласаран месик акахъна- Уьлем фикирзавай. И чїавуз кьулан юкьвал алай чїехи там кьве пад хъана. Сифте адан кьеняй яру са гугу виниз ана. Ахпа адакай яру са рагъ хъана. Са чанга гьакьдай вечїи са рагъ. И гьвечїи рагъди кьулай акъатна кївале ркил са цїар чїугна. Яралан хиял и гьвечїи рагъдин ьгьуьна гьатна фена.

Яралан каш кьазвай. Ам гьвечїи рагъдив агакьзавачир. учаз ятїа вичизни чин тейиз ам ракьин гуьгьуьна гьатнавай. 1 лугьун, адаз маса чара амачир кьван. Ракьини адаз вичин уьгьуьна ша лугьузавачир. Ярал вилиз таквар епинив адал туннавай хьтинди тир. На лугьун, ракьини ам гуьнедай вниз вичин гуьгьуьна ялзавай. Адавай кьулухъ амукьиз езвачир. Эхир гуьне куътягъ хъана. Дуьньядин экв пара ана. Гьвечїи рагъ тулал кьил алаз мадни йигин фена. Иралаз вилик ахъа хъайи тулан а кьиле Чїехи Рагъ акуна. вгъ адалай акъванни яргъал тушир. Идаз килиг тавуна акьини ам кузвачир, адаз са живи чим акъудзавай. Диде- |н кьужагда гьахьдай аял хьиз гьвечїи рагъ хьфена Чїехи 1кьиник акахъ хьувуна. Ярал са гьелен вучдатїа течиз нукъна. Ахпа ада гьилер винизна, Чїехи Рагъдиз дадна. 1кьини адан капун кьенер чими авуна. - Я Чїехи Рагъ! - гьарайна Ярала. - Вун дуьньядин руьгъ ' Вун дуьньядин адалат я! Вун дуьньядин шлу я! ^Ракьини килигзавай. Ярала мад гьарайна: Я Чїехи Рагъ!

цаз мад са вуч ятїа лугьуз кїанзавай. Ракьини аман ганач: Бес тушни?

'ралан мез кьурана. Адаз вучдатїа чир хъхъанач. Вилин 1 пяр кьугьваз амукъна. Чїехи Ракьини гьарай гана: Гьилер агьуза, мет ягъ!

ралан метїер вич-вичиз какуна. Гьилер тентес хъана 1 на. Чїехи Рагъди хьел галай ванцел жузуна: Вун Ласаран месик вучиз акахьнавай? 1 жузун ван хъайивал Яралан мез кьуна. Ам: ?ун... зун... - лугьуз амукъна. 1 ,схи Ракьини вичин жузун тикрарна: